

АКСЬОНОВ В.С.

БУБЕНОК О.Б.

ГОЛУБЕВ А.М.

ДІДИК В.В.

КВИТКОВСЬКИЙ В.І.

КОЛОДА В.В.

ЛАПТЄВ О.О.

СВИСТУН Г.Є.

СКИРДА В.В.

В.К. МІХЕЄВ

УЧНІ ТА ПОСЛІДОВНИКИ
до 80-річчя з дня народження

Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

Харківський історичний музей
імені М.Ф. Сумцова

В.К. Міхеєв.
Учні та послідовники
до 80-річчя з дня народження.

Харків
ІРІС
2017

УДК 904(477.54)07/09
ББК

Редакційна колегія: відповідальні редактори - канд. іст. наук В.С. Аксьонов, канд. іст. наук В.В. Колода; канд. іст. наук, доц. Н.В. Аксьонова, канд. іст. наук Ю.В. Буйнов, канд. іст. наук С.В. Д'ячков, канд. іст. наук, проф. С.М. Куделко, доктор. іст. наук, проф. С.І. Посохов, канд. філософ. наук О.М. Сошнікова

Рецензент: доктор іст. наук, проф. М.В. Любічев.

Рекомендовано до друку вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (протокол № 5 від 29.05. 2017 р.)

Рекомендовано до друку Науко-методичною радою Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова (протокол № 4 від 01.06. 2017 р.)

В.К. Міхеєв. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження. – Харків, РА «ІРІС», 2017 – 118 с.

ISBN

До збірки статей «В.К. Міхеєв. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження» увійшли наукові праці харківських археологів та дослідників, для яких доктор іст. наук, професор Володимир Кузьмич Міхеєв (1937 – 2008 рр.) відкрив дорогу у професію, залучив до вивчення пам'яток салтово-маяцької культури. Тож зібраний колегами та однодумцями неопублікований раніше матеріал є своєрідна данина світлій пам'яті провідного харківського археолога-салтовознавця, який усе своє життя присвятив дослідженню на популяризації пам'яток однієї з яскравіших культур останньої чверті I тис. н.е. півдня Східної Європи, а саме салтово-маяцької археологічної культури.

Книга може зацікавити вчених, істориків, студентів, краєзнавців, людей, не байдужих до минулого рідного краю.

УДК
ББК

Висловлюємо подяку за фінансову допомогу у виданні цієї збірки ТОВ РА «ІРІС», співробітникам Слобідської археологічної служби.

ПЕРЕДМОВА

В цьому (2017) році виповнюється 80 років з дня народження видатного харківського науковця, викладача та організатора науки – Володимира Кузьмича Міхеєва, що широко відомий науковому загалу далеко за межами України.

Його життєвий, трудовий і науковий шлях був неодноразово темою розгляду з нагоди його 60-ти та 70-ти річного ювілеїв. Згадаємо лише основне... З 1956 по 2005 рік він (без пропусків) провів 50 польових сезонів, пройшовши шлях від студента-практиканта до багаторічного керівника археологічної експедиції. Перший науковий звіт щодо самостійних польових досліджень, датований 1959 р., ще коли він був студентом. Також, починаючи зі студентської лави (1958 р.), він є автором наукових публікацій, яких за його життя вийшло більше сотні. В рідному для себе Харківському державному – нині національному – університеті ім.В.Н. Каразіна він пройшов шлях від лаборанта археологічного музею до доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історіографії, джерелознавства та археології і проректора з навчальної роботи. Останні роки він очолював Міжнародний науково-дослідний Центр хозарознавства і кафедру історії Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету. Під його керівництвом виконано вісім дисертаційних досліджень різного рівня. Своєю плідною польовою дослідницькою роботою Володимир Кузьмич залишив по собі велику наукову спадщину, яка значною мірою досі лишається неопрацьованою.

Одним з головних підсумків його наукової та викладацької праці є створення харківської школи хозарознавства, що плідно працює й до сьогодні, продовжуючись в його учнях, які виховали вже своїх учнів, що продовжують вивчати хозарську проблематику.

Дана збірка включає статті його учнів та послідовників, що продовжують наукові напрямки і теми у хозарознавстві та дослідження в царині археології салтівської культури. Її ініціаторами та організаторами виступили учні Володимира Кузьмича. До збірки увійшли праці, в яких, відштовхуючись від напрацьованих вчителя, його сучасні послідовники продовжують теоретичне та практичне вивчення старожитностей Хозарського каганату, тим самим підтверджуючи життєдіяльність створеної ним харківської школи хозарознавства.

Володимир Колода

В.С. Аксёнов

Носители кремационного обряда и этнокультурная обстановка в салтовском лесостепном Подонцовье (втор. пол. VIII – нач. IX вв.)

Создателями и носителями салтово-маяцкой культуры в лесостепном Подонцовье были различные народы, входившие во второй половине VIII – первой половине X вв. в состав Хазарского каганата. В геополитическом отношении бассейн верхнего течения Северского Донца представлял собой отдельный самостоятельный регион: Северо-Западную Хазарию [1, с. 6; 2, с. 8–9]. История исследований памятников салтово-маяцкой культуры в бассейне верхнего течения Северского Донца неоднократно освещалась в археологической литературе, что позволяет опустить подробное изложение этого вопроса. В качестве обобщающей работы, подводящей результаты археологических исследований региона в последней четверти XX века, можно назвать статью В.К. Михеева [3, с. 74–93].

На сегодня можно уверенно говорить о присутствии в лесостепном Подонцовье не менее трех крупных этнических групп населения, которые оставили комплексы погребальных памятников, представляющих одну материальную культуру, но различающиеся специфическими чертами погребальной обрядности. Это, во-первых, представители аланского этноса, которым принадлежат на сегодняшний день девять, более или менее серьезно исследованных, катакомбных могильников; во-вторых, группы праболгарского населения, которые оставили после себя 13 могильников с ямным обрядом погребения [4, с. 168–184, рис. 85; 5, табл. 1, 2]. Третьей значительной силой, представленной в Верхнем Подонцовье, являлись носители кремационного погребального обряда. Именно с открытием и исследованием салтовского кремационного Сухогомольшанского могильника и биритуального могильника Красная Горка связано имя В.К. Михеева [6; 7]. Открытие кремационных могильников в бассейне Северского Донца позволило ведущему салтовед С.А. Плетневой отметить: «... В.К. Михеев обнаружил новый этнос, ранее нам неизвестный или «неосознанный», который необходимо вписать в сложившуюся и казавшуюся вполне завершенной картину жизни Северо-Западной Хазарии» [8, с. 83].

Картографирование известных на сегодняшний день могильников позволяет утверждать, что лесостепной вариант салтовской культуры не был монолитным в этническом плане, причем расселение разных племен не было хаотичным, а подчинялось некоей системе. При этом достаточно четко просматривается предложенное Г.Е. Афанасьевым разделение салтовской лесостепи на северный и юго-западный «экстерриториальные районы» [4, с. 153, рис. 86]. В основу такого разделения исследователем было положено расположение погребальных комплексов с разными погребальными традициями. Исследователь подчеркивал, что «ареал ямных могильников, накладываясь и на северный, и на юго-западный район, выходит далеко в глубину Донского левобережья..., но в Донецко-Донском междуречье он не образует самостоятельного экстерриториального региона» [4, с. 153]. Сегодня, в свете исследований последних лет, можно с уверенностью заявлять, что Северо-Западная Хазария в конце VIII – начале IX вв. состояла из двух экстерриториальных районов со своим специфическим населением. В северном экстерриториальном районе, который представлял собой сильно растянутый в широтном направлении «язык» размерами 200 на 60–80 км жили одновременно и аланы, и разноэтничные носители ямного погребального обряда. Юго-западный регион, представлявший собой широтно вытянутое пространство размерами 120 на 70 км, оказался занятым носителями только кремационного обряда [5, с. 45, рис. 1, 2].

И если с аланским и праболгарским этническими компонентами, проживающими в лесостепном варианте салтово-маяцкой культуры все относительно ясно, то с носителями кремационного обряда все еще связано много вопросов. Однако, полевые исследования начала XXI века позволили расширить наши знания относительно количества кремационных салтовских могильников в Подонцовье, что делает ценной любую попытку аналитического осмысления всего известного на данный момент материала.

Погребения по обряду трупосожжения в лесостепном Подонцовье до недавнего времени

были представлены как отдельными погребениями и поминальными комплексами (Кочеток, Тополи) [9, с. 33–50; 10, с. 239–243], так и могильниками (Новая Покровка, Пятницкое, Лысый Горб, Сухая Гомольша, Красная Горка) [11, с. 99–108; 12, с. 48–50; 13, с. 34–40; 14]. Наиболее полно изученным и опубликованным памятником является могильник у с. Сухая Гомольша [14, с. 8–71]. «Черными археологами» в окрестностях Сухой Гомольши было обнаружено еще несколько кремационных могильников, а отдельные найденные ими комплексы стали известны специалистам [15, с. 357–368; 16, с. 30–36]. На сегодня, благодаря усилиям сотрудников Слобожанской археологической службы, в окрестностях Сухогомольшанского городища обнаружено два ранее не известных кремационных некрополя («Балка Сухая Гомольша» и «Яр Плоский») [17, с. 7–10, рис. 1.1.1: 1, 2, 3]. А всего в 5 км к востоку от Сухогомольшанского городища обнаружен еще один новый могильник по обряду кремации [18, с. 187, рис. 1]. Недалеко от Пятницкого биритуального некрополя недавно были открыты и частично исследованы еще два кремационных могильника – Кицевский и Кочетокский (склоны балки Сорокова) [17, рис. 1.3.1–1.3.32; 19, с. 95–109; 20, с. 79–84; 21, с. 118–121]. К сожалению, эти некрополи долгое время грабились «черными археологами» и, по самым приблизительным подсчетам, с этих могильников в частных коллекции поступило не менее полутора десятков сабель, 40–50 накопечников копий, 30–40 топоров-чеканов, десяток очажных цепей, несколько десятков стремян и удила, а также огромное количество других предметов: конского снаряжения, фибул, железных ножей и т.п.

Анализ материалов из погребальных комплексов региона показывает, что активное проникновение сюда представителей Хазарского каганата началось в 40-х годах VIII в. [5, с. 36]. В это время на правом высоком берегу Северском Донце возникают первые небольшие аланские могильники: Старосалтовский и Рубежанский [22; 23]. Так, в аланских погребальных памятниках удалось выявить немногочисленные комплексы раннесалтовского хронологического горизонта Столбище-Старокорсунская (740–790 гг.) [22, с. 141; 23, с. 76]. В это же время появляются первые катакомбные захоронения на Верхне-Салтовском могильнике (участок ВСМ–III), о чем свидетельствуют немногочисленные элементы поясной гарнитуры, а также Т-образные фибулы серии Дай-Анач-кала [5, рис. 4: 1, 2, 12, 13], датируемые по северокавказским материалам VII – серединой VIII вв. [24, с. 415–417, рис. 5: 6]. Подобные Т-образные фибулы характерные именно для хронологического горизонта Столбище-Старокорсунская [25, с. 52, рис. 4: 20].

Носителями ингумационного погребального обряда с восточной ориентировкой покойников в 50–80-х годах VIII в. закладывается Нетайловский грунтовой могильник, расположенный напротив Верхне-Салтовского городища с другой стороны брода через р. Северский Донец. Элементы поясной гарнитуры, характерные для этого времени, обнаружены в целом ряде погребений этого некрополя [5, рис. 7]. Аналогичные найденным в погребениях Нетайловского могильника элементы поясной гарнитуры в основном происходят из подкурганых захоронений Нижнего Подонья VII – первой половины VIII вв. [26, с. 118–131]. С указанным временем возникновения могильника вполне согласуется обнаружение в двух погребениях (№ 164 «Б», погр. 249) византийских солидов Константина V (751–757 гг.) [5, с. 42], имеющие, как считает ряд исследователей, незначительный период запаздывания [27, с. 94–95].

Одновременно с этими группами переселенцев, в середине VIII века, в бассейн Северского Донца попадает население, кремировавшее своих покойников. Так, на наиболее раннем участке Верхне-Салтовского некрополя (ВСМ–III) между дромосами катакомб экспедицией под руководством Д.Т. Березовца были обнаружены два комплекса вещей («тайнички») со следами преднамеренной порчи и пребывания в огне [28, с. 5]. Использование при работах на могильнике землеройной техники, с помощью которой срезался верхний слой грунта до обнаружения пятен дромосов [28, с. 2], позволяет предположить, что синхронные обнаруженным «тайничкам» кремационные погребения были попросту уничтожены. В целом ряде кремационных памятников (Тополи, Кицевка, Сухая Гомольша, Красная Горка) были найдены элементы поясной гарнитуры, характерные для горизонта Столбище-Старокорсунская [5, рис. 5: 15; 16, илл. 10: 3–6], а также такой хронологический репер раннесалтовских комплексов, как железные фибулы с завитком на конце [5, рис. 6: 1–4; 25 с. 52, рис. 4: 27]. Элементы поясной

6

7

гарнитуры этого же хронологического горизонта были обнаружены и на вновь открытых кремационных могильниках (рис. 1) – Нижний Бишкин, Сухая Гомольша, «Балка Сухая Гомольша» [16, Илл. 10: 3-6; 17, рис. 1.1.17: 5, 6; 18, рис. 1: 1]. Присутствие в кремационных комплексах региона большого числа предметов конского снаряжения свидетельствует о подвижном образе жизни носителей данного погребального обряда. Первоначально носители кремационного обряда, продвигаясь от Донецко-Оскольского водораздела, по-видимому, освоили земли по левому берегу Северского Донца и его левым притокам. Чуть позднее они перешли на правый берег и начали контролировать переправы и броды через Северский Донец. Так, «кремационный могильник Лысый Горб и биритуальный некрополь Красная Горка расположены рядом с хорошо известными и в более позднее время бродами через Северский Донец на границе степи и лесостепи. Некрополь Сухая Гомольша расположен также недалеко от брода через Северский Донец и рядом с местом впадения в Северский Донец речки Сухая Гомольша, исток которой находился в землях славян» [29, с. 138]. Для контроля переправ по правому берегу Северского Донца в границах юго-западного «экстерриториального» района возник целый ряд городищ, расстояние между которыми по долине реки зачастую составляло всего 5–7 км (рис. 1). При этом район Поосколья стал своеобразной «внутренней» областью, с незначительной плотностью салтовского населения. В дальнейшем хозяйственное освоение региона и демографический рост привели к заселению бассейнов малых рек – притоков рр. Северского Донца и Оскола. Носители кремационного обряда проникали по р. Удам (до с. Терновая), по р. Мже (до г. Мерефы), в верхнее течение р. Береки – до слияния с р. Кисели [5, с. 35, рис. 3].

Присутствие в ранних аланских катакомбах и в погребениях с восточной ориентировкой покойников (Нетайловский могильник) Т-образных фибул, массивных браслетов с расширяющимися концами и утолщением в средней части, височные подвески с 14-гранником на конце [5, рис. 4: 12, 13; 5: 1, 2, 4] указывает, по нашему мнению, на исходное место проживания данного населения до его переселения в бассейн Северского Донца. Этим исходным районом является Северо-Восточный Кавказ (территория современной Чечни, Ингушетии и Дагестана) [30, с. 183, рис. 4], т.е. районы первоначального центра Хазарского каганата. Не противоречит этому выводу и обнаружение в погребениях Нетайловского могильника элементы поясной гарнитуры характерных в основном для подкурганых захоронений VII – первой половины VIII вв. [26, с. 118–131], связываемых собственно с хазарами [8, с. 82]. Исходным же районом миграции части носителем салтовского кремационного обряда был Кубано-Черноморский район [31, рис. 41].

Несмотря на постепенное расширение источниковой базы, этническая атрибуция салтовских кремационных захоронений остается значительной проблемой. В настоящее время существует пять основных гипотез этнической принадлежности салтовских кремационных захоронений в бассейне Северского Донца: славянская, тюркская, иранская, угорская и адыгская. Историографические очерки А.К. Дегтяря и Г.С. Богуславского, в которых детально рассматривается историография проблемы и приводятся аргументы в пользу той или иной точки зрения [32, с. 75–83; 33, с. 52–57], позволяют опустить освещение этого вопроса в данной работе. В настоящее время наиболее обоснованной выглядит адыгско-абхазская версия, впервые предложенная Г. Е. Афанасьевым [34, с. 53] и – почти одновременно – А. В. Пьянковым [35, с. 205]. Исследования показали, что по инвентарю и погребальному обряду салтовским кремациям Верхнего Подонцовья наиболее близкими являются трупосожжения Кубано-Черноморского района: типа последних хронологических групп могильников Борисовского и Дюрсо [36, с. 195–198, табл. 78; 37, с. 203–205, табл. 87–92]. Исходя из схожести кремационных погребений этих двух регионов, Г.Е. Афанасьев предложил искать истоки салтовского кремационного обряда в адыго-абхазской среде. В работах А.В. Пьянкова кремационные захоронения Кубано-Черноморского района VIII – IX вв. (а, следовательно, и салтовские кремации Подонцовья) отождествляются с пришлым населением – касогами [35, с. 205].

В своем диссертационном исследовании П.С. Успенский, рассмотрев кремации Северо-Западного Кавказа VIII – XIII вв., однозначно связывает их с племенами зихско-касожского круга, которые, по данным нарративных источников, локализовались в Закубанье [31, с. 278].

При этом исследователь ссылается на тот факт, что погребения, совершенные по обряду трупосожжения VIII – IX вв., выявлены не только во вновь образованных могильниках, но и в некрополях с ингумациями, основанных местным населением в предшествующее время (кремации в могильниках Борисово, Дюрсо, Псекупский и др.) [31, с. 278]. Это, по мнению П.С. Успенского, «свидетельствует не столько о появлении нового населения, сколько о распространении иного мировоззренческого импульса в среде местного населения, выразившегося в восприятии новой погребальной практики» [31, с. 278]. Данное положение, как нам представляется, выглядит несколько голословным, ибо П.С. Успенский не уточняет с какими именно событиями VIII в. на Северо-Западном Кавказе связано появление этого «иного мировоззренческого импульса», и с какой территории он исходил. При этом недостаточная разработанность внутренней хронологии кремационных памятников Северо-Западного Кавказа VIII – IX вв. ставит под сомнение вероятность единовременного существования в данном регионе 47 могильников с трупосожжениями хазарского культурно-исторического периода, дифференцированного на три территориальные группы и отличающиеся между собой разным процентным соотношением разных типов кремационных захоронений (в ямах, в каменных ящиках, в урнах) [31, с. 128-142]. Нельзя исключать, что некоторые различия в погребальном обряде в захоронениях на могильниках разных территориальных группах обусловлены хронологическим фактором. Это тем более вероятно, так как П.С. Успенским были зафиксированы изменения в способе погребений кремированных останков следующий хронологический период (X – XII вв.), а именно: исчезновение погребений в каменных ящиках, увеличение числа погребений в урнах и почти полное исчезновение безурновых (ямных) кремаций [31, с. 155–156]. Тенденция уменьшения со временем (от VIII – IX к X – XII вв.) ямных кремаций на могильниках Северо-Западного Кавказа должна каким-то образом объяснять тот факт, что на могильниках 2-ой территориальной группы, концентрирующейся в степной зоне западного Закубанья, безурновые кремации составляют 100% от общего количества захоронений [31, с. 138]. И только в погребениях этой группы представлены элементы поясной гарнитуры характерные для хронологического горизонта Столбище–Старокорсунская (740–790 гг.) – Молдованоский могильник [38, рис. 3: 5, 8; 39, рис. 5: 3, 7, 10-14; 7: 16-19], и широко представленные в «подкурганых погребениях с ровиками» [26, рис. 3, 4]. В двух других территориальных группах могильников с сожжениями, где процент безурновых кремаций ниже – 70,7% (Причерноморская группа – Борисово, Дюрсо) и 56,6 % (северо-восточная часть западного Закубанья) [31, с. 138], детали поясной гарнитуры раннесалтовского времени (740–790 гг.) в кремационных захоронениях совсем не представлены, или происходят из погребений по обряду трупоположения (Казаво) [40]. Этот факт позволяет предположить, что носителя «иного мировоззренческого импульса» П.С. Успенского появились первоначально в степные районы западного Закубанья (2-я и 3-я территориальная группа кремационных некрополей), откуда они уже спустя какое-то время пришли в Причерноморскую область Северо-Западного Кавказа (1-я территориальная группа). В этом случае первоначальными носителями кремационного обряда хазарского культурно-исторического периода для Северо-Западного Кавказа, как это предполагает О.Б. Бубенок, были представители кочевого населения (этноним касоги или кас-), очевидно тюркского происхождения, внедренные хазарской администрацией в адыгскую среду в рамках стабилизационных мероприятий на юго-западной границе Хазарского каганата [41, с. 61]. Появления этого нового кочевого населения в районах западного Закубанья произошло, вероятно, вскоре после разгрома хазарами Великой Болгарии Кубрата (последняя четверть VII – начало VIII вв.). Постепенно оно смешалось с местным адыгским населением. Со временем, по-видимому, имя пришельцев (касоги) распространилось на подвластное им местное адыгское население, с которым следует связывать ингумационные захоронения в каменных ящиках [41, с. 61]. Под влиянием пришельцев адыгское население начинает кремировать своих покойников, что подтверждают кремации в каменных ящиках [36, с. 196], представленные только на Борисовском могильнике [31, с. 135].

Именно это смешанное (тюрко-адыгское) население Северо-Западного Кавказа и было переселено в 40-х годах VIII в. в бассейн Северского Донца. В одной из своих работ с подобной

атрибуцией салтовских кремаций Подонцовья согласился и В.К. Михеев [3, с. 88–89]. Однако, разнотипность кремационных захоронения (ямные, урновые), использование сосудов-приставок, присутствие «тайничков» на памятниках Верхнего Подонцовья указывает на разнотипность носителей кремационного обряда в регионе. При этом кремации с оружием и конским снаряжением, сопровождаемые «тайничками», мы склонны связывать с какой-то группой тюркского (хазарского) населения [14, с. 184; 29, с. 138]. Другие кремации могли быть оставлены представителями славянского, угорского и адыго-абхазского этносов, оказавшихся вместе с хазарскими тюркютами в бассейне р. Северского Донца [14, с. 182–183; 29, с. 138–139].

При этом, по справедливому замечанию В.К. Михеева, «количество признаков погребального обряда может зависеть от степени исследованности памятника: чем он полнее раскопан, тем больше качественных признаков в нем присутствуют...» [3, с. 76]. На сегодняшний день в Подонцовье известны некрополи на которых открыты пока только безурновые кремации (Новая Покровка, Лысый Горб, Кицевка, Кочеток, «Балка Сухая Гомольша», «Яр Плоский»), так и могильники и с ямными, и с урновыми кремациями (Сухая Гомольша, сожжения Красной Горки). При этом безурновые кремации имеют достаточно широкий видовой спектр (в ямах разных форм, размеров, разной ориентировки, с компактным и рассеянным помещением кремированных останков и др.). Кроме того, на Кочетокском могильнике были открыты безурновые кремации, совершенные в ямах по размерам и глубине не отличающиеся от могильных ям ингумационных захоронений [21, с. 118–121, илл. 4, 6]. Еще одно подобное кремационное захоронение было исследовано экспедицией под руководством В.В. Колоды недалеко от с. Мохнач¹. Захоронения в близких по размеру могильных ямах были открыты на Новотроицком городище [42, рис. 2]. В.В. Приймак склонен связывать захоронения на Новотроицком городище с представителями финно-угорского мира [42, с. 96], и датировать их появлением временем после 30-х годов IX в., когда в южнорусских степях пребывали угры-мадьяры [42, с. 97–98]. К сожалению, отсутствие в захоронениях Кочетокского могильника и погребении у с. Мохнач узко датированных вещей, не позволяет определить время их возникновения уже, чем время существования салтово-маяцкой культуры. Однако, обнаружение этих захоронений, в сочетании с уже известными видами салтовских кремаций бассейна Северского Донца, свидетельствуют о достаточно сложной этнической ситуации в регионе.

На сегодня, учитывая весь комплекс узко датированных погребальных материалов, обнаруженных в салтовских кремациях Подонцовья, можно предложить, что на начальном этапе освоения региона (740–790 гг. н.э.) носителями кремационного обряда были оставлены в основном ямные захоронения, сопровождаемые вещевыми комплексами, содержащими широкий набор вооружения, конское снаряжение, приспособления для приготовления пищи в походных условиях (котлы, надочажные цепи, шампуры, вилки для доставания мяса из котла). Со временем, под влиянием местного земледельческого населения и усиления процессов седентаризации, количество захоронений с кремированными человеческими останками, помещенными в урну, увеличивается. Постепенно происходит и переход от кремации к погребениям по обряду труположения. Свидетельством этому является биритуальный могильник Красная Горка, который функционировал с конца VIII до третьей четверти IX века. На этом памятнике открыто достаточно большое количество погребальных комплексов, когда одни погребения были впущены в заполнения могильных ям других захоронений без разрушения последних. При этом, чаще всего, основное погребение было ингумационным, а новое захоронение, впущенное в заполнение его могильной ямы, было совершено по обряду трупосожжения [43, с. 127, 128, табл. 1, 2]. Находившиеся в одной могильной яме разнообрядовые захоронения (основное и дополнительное) могли быть как одновременными, так и совершенными спустя какое-то время [43, с. 125]. Это однозначно указывает на осведомленность людей, проводивших обряд о присутствии здесь уже существующего погребального комплекса. Такие погребальные комплексы, содержавшие основное и дополнительное захоронения, мы считаем захоронениями близких родственников. Разница в способе обращения с телом умершего родственника, по нашему мнению, вероятно, связана с полукочевым образом жизни населения, оставившего данный мо-

1. Смотри статью В.В. Колоды в настоящем сборнике.

гильник. Так, тела людей, умерших по время зимовки, хоронились по обряду труположения на кладбища, расположенном рядом с зимником. Тела же их родственников, умерших о время военного похода или в процессе выпаса скота в период с ранней весны по позднюю осень, вдали от зимника подвергались сожжению и уже в таком виде доставлялись на родовое кладбище [43, с. 135–136]. Практика, когда умерших вдали от дома людей везли за многие сотни километров, чтобы похоронить на родовом кладбище, хорошо известная многим народам мира [44, с. 60]. Изменение в способе обращения с телом умершего человека вдали от дома у данного населения, возможно, объясняется тем фактом, что во многих традиционных обществах человек, находящийся в пути (в походе, в процессе выпаса скота и т.п.), рассматривался как существо вне обычного статуса, так как он пребывал в «ином мире», а, следовательно, по отношению к оставшимся на зимнике родственниками он занимал положение приближенное к положению предков [45, с. 76, 77]. И уже вследствие этого, возвращение тела умершего человека со следами видимого разложения вряд ли было допустимо без боязни, что это приведет к новым смертям среди живых родственников. Необходимо было дать возможность покойнику уйти в иной мир своей дорогой и предотвратить возможность возвращения назад к живым родственникам. Этим и объясняется разнообразие в способах погребения умерших людей зафиксированное на могильнике Красная Горка [43, с. 136].

К тому же, на позднем участке могильника была обнаружена компактная группа кремационных захоронений, состоящая из пяти погребений, к которым с севера и северо-востока примыкало четыре погребения по обряду труположения (погр. № 297–298, 309–310). Одно кремационное захоронение было ямным (№ 296), примыкающие к нему с северо-востока кремации – урновые. В двух захоронениях урны стояли вверх дном (погр. № 295, 299), в двух – урны стояли устьем вверх (погр. № 294, 307). В эту группу входило захоронение, перевернутые человеческие кости в котором находились в гончарном горшке вольтинцевского типа, перевернутым вверх дном (погр. № 299), а в одном ингумационном погребении (№ 297) был найден крымский кувшинчик со следами длительного использования [46, табл. 1, с. 3–5, 8, 9].

Вероятно, в конце IX века часть носителей кремационного обряда из районов Подоцовья возвращается в исходные районы своего проживания – в Закубанье. Косвенным подтверждением этому, как нам видится, является присутствие в кремационных погребениях Кубано-Черноморского района двуконьковых шумящих подвесок [37, табл. 88: 42–44; 38, рис. 3: 9, 11; 47, с. 23, рис. 5: 3–6], исходным районом происхождения которых является Прикамье [48, с. 86]. Коньковые шумящие подвески, найденные и в кремациях Кубано-Черноморского района, и в погребениях бассейна Северского Донца относятся к одному виду (второй вариант первого типа по классификации Л.К. Голубевой), время бытования которых в памятниках Верхнего Прикамья определяется концом VIII – началом IX вв. [48, с. 87, 89, рис. 7: 4]. Данные подвески, как отмечает П.С. Успенский, не характерны для памятников Кубано-Черноморского района предхазарского культурно-исторического периода, и они не могут, по мнению исследователя, маркировать новый для региона этнос [31, с. 266]. Отметим, что, будучи важным элементом костюма, выполняя социальные, биологические, сакральные, эстетические и др. функции [49, с. 5, 6], данные коньковые подвески вряд ли могли служить предметом торговли или обмена. Подобные вещи в традиционных обществах всегда производились мастерами для конкретных заказчиков и согласно существующей моды, поэтому попасть за пределы ареала конкретной этнической группы они могли только с представителями этой группы населения [50, с. 26] или через представителей другой этнической группы населения, но которым эти предметы оказались идеологически, культурно, сакрально понятны и близки. Таким населением для Кубано-Черноморского региона хазарского времени могли быть только носители кремационного обряда из бассейна Северского Донца.

Возможно, салтовцами в Закубанье была принесена такая разновидность кремации, когда погребальная урна сопровождалась захоронением коня. Такое захоронение было открыто на могильнике Красная Горка (погр. № 216/к-19). Остатки кремации были помещены в урну, в качестве которой выступал салтовский двуручный горшок-ваза. Часть инвентаря находилась внутри урны, часть – располагалась рядом с ней, здесь же лежали стремяна, начельник,

подпружная пряжка. В 2 м к западу от урны находился костяк коня, обращенный черепом в сторону урны. При костяке коня лежала остальная часть конского снаряжения – удила, украшения ремней уздечки, сбруйное кольцо [51, с. 387, 389, рис. 1]. Всего одно такое захоронение (урна сопровождалась захоронением лошади – № 27 и № 30) было обнаружено на могильнике 8-я Щель (первая территориальная группа кремаций VIII – IX вв. Северо-Западного Кавказа) [31, с. 137; 52, с. 7]. Зато количество таких кремационных захоронений резко увеличивается в следующий хронологический период (X–XII вв.). Такие погребения обнаружены на могильнике Ленинохабль, Черноклэн, у поселка Абрау-Дюрсо, Южноозереевского некрополя, Андреевская Щель [31, с. 154, рис. 71]. При этом урна с прахом располагается в одной яме вместе с костяком лошади, у её морды, или в районе задних конечностей [31, с. 154, рис. 71: 1, 2]. Урной в этот хронологический период служат все чаще большие двуручные корчаги [31, с. 155, рис. 71], которые внешне напоминают салтовские двуручные горшки-вазы [51, рис. 1: 3]. В следующий хронологический период – XII – XIII вв. – количество таких захоронений на памятниках Северо-Западного Кавказа еще больше увеличивается, но теперь погребения совершаются под курганами [31, с. 189]. При этом прослеживается тенденция к уменьшению расстояния между захоронением человека и погребением коня: 2 м – в Красной Горке, 1 м – в могильнике 8-я Щель, рядом с мордой коня – в захоронениях X – XII вв. Северо-Западного Кавказа. Прототипом таких кремационных захоронений с конем на памятниках бассейна Северского Донца, по-видимому, следует считать ингумационные захоронения могильника Красная Горка, в которых конь располагается в ногах человека и обращен черепом к его ногам (тип I, вариант 1) и захоронения, в которых погребение коня находится в отдельной яме в 2 м от ног хозяина (погр. № 144, 145 – конь № 1, 14, соответственно) [53, с. 117, 121, рис. 1: 1; 2: 1, 2].

Таким образом, северный и юго-западный «экстерриториальные районы» лесостепи были освоены разным народам, создателям одной – салтово-маяцкой культуры. Если отталкиваться от тезиса о том, что заселение салтовской лесостепи происходило по велению центральной власти Хазарского каганата [54, с. 46], то и районы лесостепного Подонцовья для заселения народов были определены хазарами, в соответствии со спецификой их хозяйственной деятельности. При этом судьбы этносов оказавшихся в Подонцовье «определились хазарами во многом в соответствии с событиями и задачами, возникающими из внутренних проблем и внешних ситуаций» [55, с. 329]. Если главной причиной побудившей хазарское правительство переселить часть кавказского населения в Верхнее Подонцовье, была серия тяжелых поражений в арабо-хазарских войнах на рубеже VII – VIII вв. и особенно во время арабского похода 737 г., совпавшее с засушливым периодом в причерноморской степи [56, с. 212–213], то включение лесостепного Подонцовья в хозяйственное использование в государственных интересах вполне обоснованно. Невозможность получения правящей верхушкой каганата дополнительных доходов в виде награбленного имущества, скота и т.п. вследствие прекращения военных действий на Кавказе, должно было быть компенсировано освоением новых земель на северо-западных окраинах Хазарии.

Центральная власть была заинтересована, чтобы переселенцы осваивали регион, занимаясь земледелием и скотоводством на новых территориях, так как на момент их переселения местное позднепеньковское население бассейна р. Северского Донца было, вероятно, чрезвычайно малочисленным, и поэтому не способным обеспечить должным образом потребности верхушки Хазарского каганата продуктами земледелия и скотоводства. Как свидетельствуют археологические материалы, на территории лесостепного варианта СМК на сегодняшний момент известно около 80 памятников пеньковской культуры (V – VII вв.) [57, с. 149–153], в то время как с салтовским населением связано более 270 [4, с. 168–184]. К тому же уровень сельского хозяйства салтовского населения лесостепи [58, с. 139–153] был более высоким, по сравнению с уровнем сельского хозяйства пеньковцев [57, с. 84–95; 59, с. 301–314]. Переселенцы, осваивая регион, со временем справились с задачей обеспечения центральной власти каганата продуктами сельского хозяйства. Однако, участие в хозяйственном освоении региона у разных этнических групп салтовского населения, по-видимому, было разным. Так, в катакомбных и кремационных захоронениях достаточно часто встречаются такие предметы для обра-

ботки земли как тесела-мотыжки [14, с. 97–98, рис. 19: 6; 41: 10; 57: 9; 60, с. 91, рис. 46]. В то же время они совсем не известны в ингумационных захоронениях с восточной ориентировкой (Нетайловка) [61, с. 75–87], или же представлены единичными экземплярами в ингумациях с западной ориентировкой умерших (Красная Горка) [62, рис. 5: 20]. Незначительное количество предметов связанных с сельским хозяйством в захоронениях Нетайловского и Красногорского могильников, а также присутствие на них достаточно большого числа погребений людей в сопровождении коня [53; 64, с. 207–242], позволяет предположить, что населения, оставившего данные некрополи, больше специализировалось на скотоводстве, и их деятельность была больше связана с выполнением воинских функций. Война и все, что с ней связано, было основной деятельностью и для части населения, кремировавших своих покойников. В захоронениях по обряду ингумации, и кремации довольно часто встречаются складные серпы [14, с. 96–97, рис. 18: 1; 51, рис. 4: 19; 62, рис. 2: 5; 63, рис. 5: 8], которые входили в походный набор воина-всадника. Вероятно, они служили для того, что в условиях военного похода воин мог относительно быстро и в нужном объеме заготовить корм для своего коня, которого вряд ли отпускали в этом случае свободно пастись. Этим достигалась скрытность, так необходимая в боевых условиях.

В условиях славяно-хазарского пограничья исполнять воинскую повинность должно было все население, находящееся в подчинении Хазарского каганата. Однако, разным этническим группам, вероятно, в этом деле была отведена своя особая роль. Так, аланам, расселившимся вдоль северо-западной границы каганата и связанным оседлым укладом жизни, была доверена охрана «демаркационной зоны», разделяющей славян и хазар [55, с. 325; 65, с. 24; 66, с. 18]. На них возлагалось несение гарнизонной службы [67, с. 59–60]. Вероятно, эта же функция была возложена и на часть населения проживавшего вблизи салтовских городищ (Сухая Гомольша) и сжигавших своих покойников. Однако, для решения оперативных задач в регионе необходимы были дополнительные мобильные контингенты, созданные из числа подданных каганата, которые не были связаны с хозяйственной оседлостью, но при этом состоящие на службе у хазар [55, с. 328]. Таким населением, судя по материалам погребальных памятников, была часть носителей кремационного обряда и тюрко-угорское население, оставившее биритальный могильник Красная Горка и грунтовой Нетайловский некрополь, где зафиксированы многочисленные захоронения с широким набором предметов вооружения (сабли, копья, луки, топоры-чеканы, кистени) и конского снаряжения [51, с. 387–406; 53, рис. 4, с. 127–128; 68, с. 98–114; 69, с. 23–37]. Данное население, вероятно, несло службу мобильно-строевого характера, а также могло быть проводниками и охранниками купцов, идущих к соседним народам, или же собирать дань в пользу хазар с местного населения и покоренных славянских племен [55, с. 328].

Получив позитивный опыт первоначального освоения лесостепи, для удовлетворения своих возрастающих потребностей центральная власть, вероятно, переселила в этот регион дополнительные массы северокавказского и другого подчиненного или союзного им населения с территорий, более удаленных от домена кагана. Свидетельством этого является наличием в катакомбной погребальной обрядности аланского населения Подонья-Подонцовья трех традиций: Верхне-Салтовско-Ютановской, Дмитриевско-Нижнелубянской и Маяцкой [1, с. 91–92], указывающих на существование нескольких племенных групп, изначально проживавших в разных регионах Северного Кавказа.

Таким образом, при расселении народов на новых землях центральная власть Хазарского каганата, несомненно, принимала во внимание специфику хозяйственной деятельности и военных традиций переселяемых этнических групп. В обоих вариантах существовало население, практикующее полукочевое хозяйство, т.к. территория Донецко-Оскольского междуречья способствовала успешному ведению полукочевого хозяйства в условиях аридизации степных районов [56, с. 212]. Переселение носителей ямного обряда в Верхнее Подонцовье (Нетайловский могильник и ему подобные), очевидно, преследовало цель усилить военную и хозяйственную мощь «северного региона» лесостепного локального варианта салтовской культуры. При этом сложился достаточно эффективный симбиоз представителей разных военных традиций.

Присутствие в некоторых ямных захоронениях и кремациях предметов вооружения (сабель, наконечников стрел и копий, обушков кистеней, кинжалов) и конского снаряжения указывает, что они принадлежали легковооруженным конным воинам, составлявшим подвижные отряды легкой кавалерии. Аланское же население, судя по предметам вооружения, присутствующим в катакомбных захоронениях [67, с. 52–62], являлось пешим войском, задачей которого было поддерживать своих союзников в боевых операциях и обеспечивать обороноспособность салтовских крепостей региона. Мирное сосуществование разных по происхождению, языку, хозяйственным и военным традициям народов в лесостепи свидетельствует о тщательно продуманной концепции переселения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Афанасьев Г.Е. Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения Среднего Дона. – М., 1993.
2. Тортика А.А. Северо-западная Хазария в контексте истории Восточной Европы. – Харьков, 2006.
3. Михеев В.К. Северо-западная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий // ХА. – Т. 3. – Киев–Харьков, 2004.
4. Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // АОН. – Вып.2. – М., 1987.
5. Аксёнов В.С., Лаптев А.А. Освоение населением Хазарского каганата лесостепного Подонцовья: взгляд на проблему // СЕЭС. – Т. 12. – 2014.
6. Михеев В.К. Сухогомольшанский могильник // СА. – 1986. – № 3.
7. Михеев В.К. Погребальный обряд Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. – Казань, 1990.
8. Плетьева С.А. Хазарские проблемы в археологии // СА. – 1990. – № 2.
9. Кухаренко Ю.В. Новопокровский могильник і поселення // Археологія. – Т. 6. – 1952.
10. Дегтярь А.К. Комплекс из погребения воина у с. Кочеток на Северском Донце // СА. – 1984. – № 2.
11. Кухаренко Ю.В. О некоторых археологических находках на Харьковщине // КСИИМК. – Т. ХLI. – 1951.
12. Шрамко Б.А. Погребения VIII – X вв. у с. Пятницкое в Харьковской области // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983.
13. Аксенов В.С., Воловик С.И. Новый салтовский могильник в Верхнем Подонечье // Донская археология. – 1999. – № 3–4.
14. Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII – X вв. // ХА. – Т. 5. – Киев–Харьков, 2006.
15. Аксенов В.С. Новые поминальные комплексы воинов-всадников салтовского времени с территории Верхнего Подонечья // СЕЭС. – Т. 4. – 2005.
16. Колода В.В. Ещё одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши // СМАК. – Вып. 2. – 2012.
17. Голубева І.В., Окатенко В.М., Варачова К.Г., Квітковський В.І., Колода В.В., Резніченко І.О., Свистун Г.Є., Філатов Д.О. Звіт про археологічні експертизи в Харківській області та в м. Харкові в 2013 р. – Харків, 2014 // Архив ХИМ имени Н.Ф. Сумцова.
18. Окатенко В.М., Голубев А.М., Голубева І.В. Наукові експертизи і розвідки у м. Харкові та Харківській області // АДУ 2015. – К., 2016.
19. Лаптев О.О., Аксёнов В.С. Салтово-маяцкий кремационный могильник біля с. Кицівка на Харківщині // Археологія. – 2012. – № 4.
20. Свистун Г.Е. Новый кремационный могильник на территории Чугуево-Бабчанского лесничества (предварительная информация) // СМАК. – Вып. 2. – 2012.
21. Свистун Г.Е., Квитковский В.И. Кремации в прямоугольных ямах на Кочетокском могильнике // СМАК. – Вып. 3. – 2013.
22. Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник // Vita antiqua. – № 2. – 1999.
23. Аксенов В.С. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце // Донская археология. – 2001. – № 1–2.
24. Гавритухин И.О. Фибулы могильника Мамисондон в контексте кавказских находок // Албегова З.Х., Верещинский-Байбалов Л.И. Раннесредневековый могильник Мамисондон: результаты археологических исследований 2007–2008 гг. в зоне строительства водохранилища Зарамагских ГЭС / Материалы охранных археологических исследований. – М., 2010.
25. Комар А.В. Горизонт Столбище-Старокорсунская и некоторые вопросы возникновения салтовской культуры // Fipno-Ugrica. – 2000. – № 1.

26. Иванов А.А. Находки поясных наборов из курганов хазарского времени Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. (из истории костюма). Т. 2. – Самара, 2001.
27. Семенов А.И. О датированных способностях византийских солидов VII – VIII вв. // II-я Кубанская археологическая конференция. Тезисы. – Краснодар, 1993.
28. Березовец Д.Т. Отчет о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов, Старосалтовского района Харьковской обл. в 1959–1961/66 // НА ИА НАНУ. – Ф.е. 3984а.
29. Бубенок О.Б., Аксёнов В.С. Кто обитал в Сухой Гомольше в хазарское время // ХА. – Т. 8. – 2009.
30. Аксенов В.С. Ранняя группа личных украшений салтовского населения Подонцовья (по материалам погребений с фибулами Нетайловского могильника) // Древности 2012. – Вып. 11. – Харьков, 2012.
31. Успенский П.С. Кремационные погребения Северо-Западного Кавказа VIII – XIII вв. как исторический источник. Дис. канд. ист. наук. Рукопись. – М., 2015.
32. Дегтярь А.К. Некоторые вопросы истории населения верхнего течения Северского Донца в раннем средневековье // Вестник ХГУ. – 1981. – № 214.
33. Бозулавский Г.С. До питання про етнічну приналежність поховань за обрядом кремації салтово-маяцкої культури // Археологія. – 2001. – № 2.
34. Афанасьев Г.Е. Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства // РА. – 2001. – № 2.
35. Пьянков А.В. Касоги – касахи – кашаки письменных источников и археологические реалии Северо-Западного Кавказа // Материалы и исследования по археологии Кубани. Вып. 1. – Краснодар, 2001.
36. Гавритухин И.О., Пьянков О.В. Раннесредневековые древности побережья (IV–IX вв.) // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV – XIII вв. – М., 2003.
37. Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V – IX веков // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV – XIII вв. – М., 2003.
38. Тарабанов В.А. Раскопки средневекового кремационного могильника у с. Молдовановское Крымского района в 1989 г. // Археологические раскопки на Кубани в 1989 – 1990 годах. – Ейск, 1992.
39. Пьянков А.В., Тарабанов В.А. Воинский комплекс 25 из Молдовановского могильника (раскопки 1989 г.) // Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. Выпуск. 3. – Армавир, 2004.
40. Тарабанов В.А. Средневековый могильник у села Казазово // Проблемы археологии и этнографии. Вып. II. – Л., 1983.
41. Бубенок О.Б. Касоги на юго-западной границе Хазарского каганата // ХА. – Т. 12. – 2014.
42. Приймак В.В. Ямні поховання городища Новотроїцького // Археологія. – 1998. – № 2.
43. Аксенов В.С. Об одном из вариантов погребального обряда праболгарского населения салтовской культуры верхнего Подонцовья (по материалам биритуального могильника Красная Горка) // Дриновский сборник. Т. II. – Харьков–София, 2008.
44. Хазанов А.М. Социальная история скифов. – М., 1975.
45. Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М. и др. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир – Новосибирск, 1988.
46. Михеев В.К. Отчет о раскопках Средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1994 году. – Харьков, 1995 // Архив ХИМ имени Н.Ф. Сумцова.
47. Пьянков А.В., Тарабанов В.А. Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: единство происхождения или случайное сходство // Древности Кубани. Вып. 13. – Краснодар, 1998.
48. Голубева Л.А. Коньковые подвески Верхнего Прикамья // СА. – 1966. – № 3.
49. Яценко С.А. Костюм древней Евразии (ираноязычные народы). – М., 2006.
50. Мастыкова А.В. «Княжеская» мода эпохи Великого переселения народов и северокавказский женский костюм // РА. – 2008. – № 1.
51. Аксенов В.С., Михеев В.К. Погребения со сложносоставными луками биритуального могильника Красная Горка салтовской культуры // СЕЭС. – Т. 7. – 2009.
52. Кононенко А.П. Отчет о работе Черноморского археологического центра в 1994 г. // Архив ИА РАН. – Ф. 1. – Р. 1. – № 18813.
53. Аксенов В.С., Крыганов А.В., Михеев В.К. Обряд погребения с конем у населения салтовской культуры (по материалам Красногорского могильника) // Материалы I тысячелетия н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. – К., 1996.
54. Михеев В.К. О социальных отношениях у населения салтово-маяцкой культуры Подонья-Приазовья в VIII – X вв. (Часть I) // Археология славянского юго-востока. – Воронеж, 1991.
55. Красильникова Л.И., Красильников К.И. Служебный образ болгар в Хазарском каганате (к продолжению темы) // Плиска–Преслав. – Т. 11. – София, 2015.
56. Комар А.В. Исторические предпосылки возникновения легенды о полянской дани хазарам по археоло-

- гическим данным // Хазары / Евреи и славяне. – Т. 16. – Иерусалим–Москва, 2005.
57. Любичев М.В. Пеньківська культура Дніпро-Донецького межиріччя. Дис. ... канд. іст. наук. Рукопис. – Харків, 1994.
58. Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. – К., 2010.
59. Горбаненко С.А. Сільське господарство слов'ян другої половини I тис. н.е. (за матеріалами Лівобережжя Дніпра) // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. – К., 2004.
60. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. – М., 1989.
61. Пархоменко О.В. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII – IX ст. // Археологія. – 1983. – № 43.
62. Аксенов В.С., Міхеєв В.К. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка // Vita antiqua. – № 5–6. – 2003.
63. Аксёнов В.С. Исследования раннесредневековых захоронений близ села Металловка в 2006 году (Нетайловский грунтовой могильник) // СЕЕС. – Т. 7. – 2009.
64. Аксёнов В.С. Погребения всадников Нетайловского могильника салтовской культуры: типология и хронология (по материалам 2003–2010 годов) // СЕЕС. – Т. 9. – Донецк, 2012.
65. Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии. – Москва–Иерусалим, 1999.
66. Винников А.З., Плетнева С.А. На северных рубежах Хазарского каганата. – Воронеж, 1998.
67. Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // Археологія. – 1993. – № 2.
68. Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1989.
69. Аксенов В.С., Крыганов А.В. Захоронение на селище салтовской культуры Нетайловка 2: к вопросу о салтово-венгерских культурных контактах) // Дивногорский сборник. – Вып. 1. – Археология. – Воронеж, 2009.

Резюме

Аксёнов В.С. Носители кремационного обряда и этнокультурная обстановка в салтовском лесостепном Подонцовье (втор. пол. VIII – нач. IX вв.).

Работа посвящена проблеме освоения Верхнего Подонцовья разными народами, входившими в состав Хазарского каганата, во второй половине VIII – начале IX вв. В работе затрагивается вопрос этнического родства носителей кремационного обряда в Подонцовье с представителями Северо-Западного Кавказа хазарского культурно-исторического периода.

Ключевые слова: салтово-маяцкая культура, Подонцовье, Хазарский каганат, аланы, праболгары, касоги.

Аксёнов В.С. Носії кремацийного обряду та етнокультурна ситуація в салтівському лісостеповому Подонцов'ї (друга пол. VIII - початок IX ст.).

Работа посвящена проблеме освоения Верхнего Подонцовья разными народами, які входили до складу Хазарської держави, у другій половині VIII – на початку IX ст. У роботі розглядається також питання етнічної спорідненості носіїв кремацийного обряду в Подонцов'ї з представниками Південно-Західного Кавказу хазарського культурно-історичного періоду.

Ключові слова: салтово-маяцька культура, Подонцов'є, Хазарський каганат, алани, праболгары, касоги.

Aksyonov V. Carriers of cremation rite and the etnokulturnaya situation in saltovskom forest-steppe Podontsove (secondary half VIII – beginning IX century).

Work is dedicated to the problem of upper Podontsovy's mastery by different peoples, which entered into the composition of Khazarskogo khanate, in the second-half VIII – the beginning IX century. In the work is touched upon the question of the ethnic relationship of the carriers of cremation rite in Podontsove with the representatives of the North Western Caucasus khazarskogo cultural-historical period.

Key words: saltovo-mayatskaya culture, to upper Podontsove, Khazarskiy khanate, alany, prabolgary, kasogi.

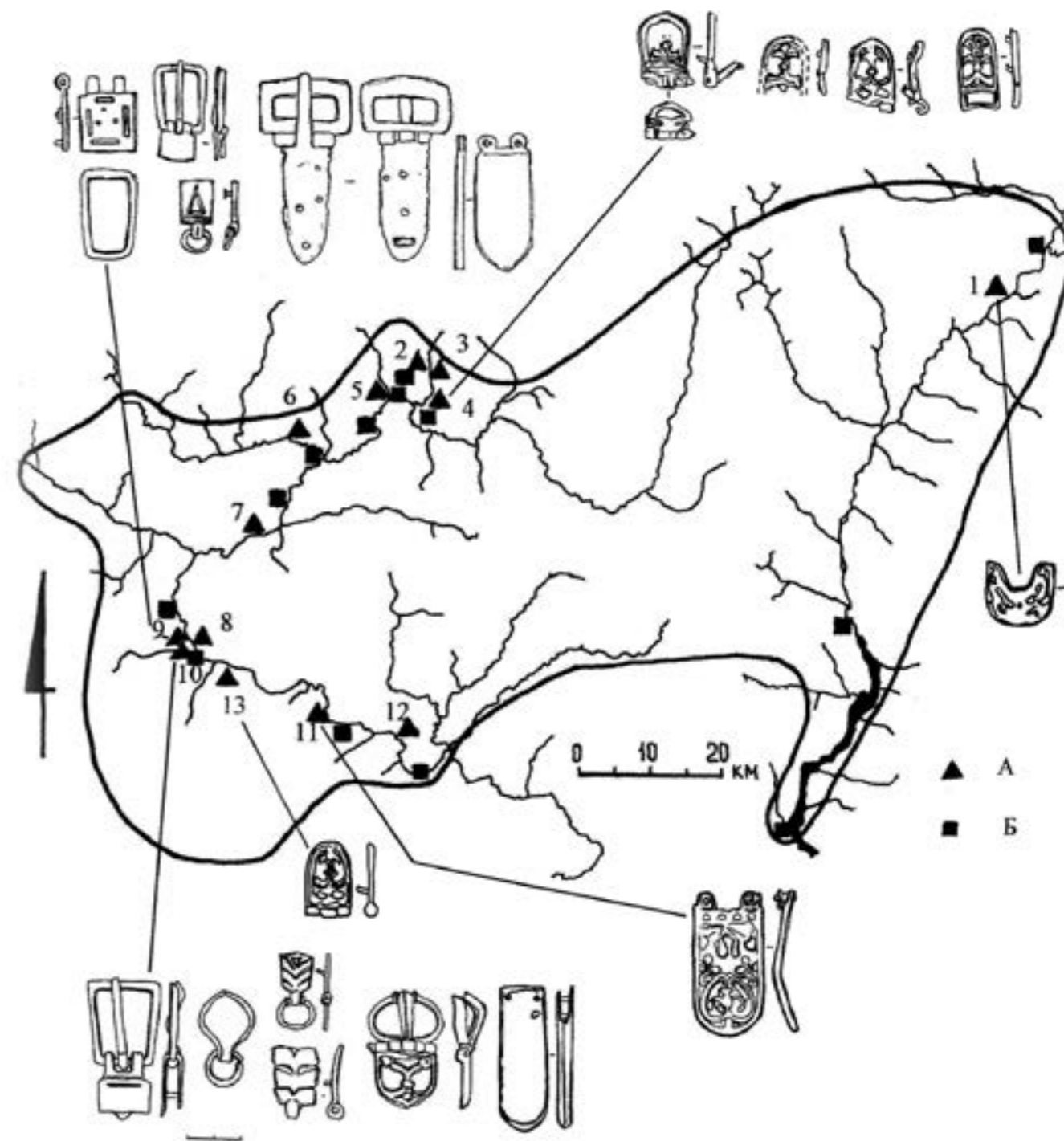

Рис. 1. Юго-западный район лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры.
 А – могильники и отдельные комплексы с кремационным обрядом погребения,
 Б – салтово-маяцкие городища. 1 – Тополи; 2 – Кочетокский могильник (на склонах оврага Сороков);
 3 – Пятницкий могильник; 4 – Кицевский могильник; 5 – Кочеток; 6 – Новая Покровка; 7 – Мохнач;
 8 – могильник «Яр Плоский»; 9 – могильник «Балка Сухая Гомольша»; 10 – Сухогомольшаенский
 могильник; 11 – могильник Красная Горка; 12 – могильник Лысый Горб; 13 – могильник Нижний Бишкин.

О. Б. Бубенок

Болгары Подонья в хазарский период по данным письменных источников

На первый взгляд, заявленная тема выглядит некорректной, ибо до сих пор считалось, что средневековые письменные источники не фиксируют болгар, проживавших в VIII–X вв. в степях бассейна Северского Донца и Дона. Однако археологи уже давно говорят о наличии болгарского населения в отмеченном субрегионе в хазарский период. Не оставался в стороне от решения данных вопросов и В.К. Михеев.

Уже в аспирантский период своей научной деятельности Владимир Кузьмич Михеев занимался исследованием памятников так называемого степного варианта салтовской культуры, который традиционно связывают с болгарами Хазарского каганата. Так, уже в 1962 г. В.К. Михеев осуществил разведки на территории Луганской обл. с целью выявления новых памятников салтовской культуры [1]. В последующие годы Владимир Кузьмич занимался исследованием комплекса хазарского времени у с. Маяки на севере Донецкой обл. [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. За период с 1962 по 1985 гг. исследовались В.К. Михеевым и другие памятники степного варианта салтовской культуры на территории Донецкой и Харьковской обл. Всё это стало основой для его монографии «Подонье в составе Хазарского каганата» [10] и двух диссертаций – кандидатской и докторской [11; 12]. После защиты докторской диссертации Владимир Кузьмич продолжил исследования в данном направлении. Так, 1984–1994 гг. объектом его научных исследований стал биритуальный могильник возле с. Красная Горка Балаклейского р-на Харьковской обл., где были обнаружены ямные труположения и трупосожжения. Кроме того, под руководством В.К. Михеева на территории Харьковской обл. исследовались также грунтовые могильники салтовской культуры возле с. Червоная Гусаровка Балаклейского р-на (1993–1997 гг.) и с. Нетайловка Волчанского р-на (2002–2004, 2007 гг.). Результаты этих раскопок нашли отражение в публикациях В.К. Михеева [13; 14; 15].

В связи с этим, отметим, что Владимир Кузьмич занимался различными вопросами истории и культуры салтовских племен Подонья. Но относительно этнической истории этого населения в хазарский период, он, в отличие от многих археологов, был предельно внимателен и осторожен. К чести В.К. Михеева следует отметить, что он был склонен видеть среди носителей традиции ямных захоронений не только потомков протоболгар, но и представителей других этнических общностей, происхождение которых, по его мнению, предстояло определить будущим поколениям исследователей. В связи с этим стоит задать вопрос: как случилось, что в носителях так называемого степного варианта салтовской культуры исследователи XX в. стали видеть преимущественно болгар? Резонно поэтому обратиться к истории изучения степных памятников салтовской культуры.

Как известно, ямные захоронения салтовской культуры впервые исследовал в начале XX в. В.А. Городцов возле хут. Зливки в среднем течении Северского Донца. Случилось это практически одновременно с исследованиями В.А. Бабенко в Верхнем Салтове, где были открыты катакомбные захоронения новой археологической культуры. Для зливкинских захоронений были характерны грунтовые ямы, которые в ряде случаев имели заплечики. Погребения в основном были одиночные, где умершие лежали в вытянутом положении на спине и имели различную ориентацию. Иногда эти грунтовые погребения сопровождалась костями коня, а также вещами салтовского типа [16, с. 174–225; 17, с. 226–340]. В.А. Городцов не спешил дать этим памятникам этническую атрибуцию. Это попытались сделать после него другие исследователи спустя несколько десятилетий.

Напомним, что в середине XX в. Н.Я. Мерперт пришёл к выводу, что памятники степного (зливкинского) варианта салтовской культуры могли быть оставлены болгарами. Основанием для этого стало то, что такой же тип захоронений был обнаружен в Болгарии на могильнике Нови Пазар и на Средней Волге на могильнике у с. Кайбелы, т.е. там, где письменные источники в ранее средневековые локализовали болгар. Кроме того, исследователь использовал также данные антропологии, в соответствии которым краниологические серии из Нови Пазар и Кайбел

были представлены черепами смешанного типа, несущими в себе и монголоидные, и европеоидные черты [18, с. 33–35]. Эти идеи нашли дальнейшее развитие в работах И.И. Ляпушкина, который в качестве дополнительного аргумента в пользу болгар привёл котлы с внутренними ушками, а также существование среди «зливкинского» населения «явно кочевнических традиций в жилье». На основании всего отмеченного исследователь высказал предположение, что во времена раннего средневековья «к моменту появления изучаемой нами оседлости в степной полосе междуречья Дона и Северского Донца, а также в Приазовье из кочевых племен могли обитать лишь болгары» [19, с. 146–147]. Окончательно же тезис о болгарской принадлежности памятников зливкинского типа утвердился в работах С.А. Плетнёвой [20, с. 185–186], М.И. Артамонова [21, с. 130–166], В.Ф. Генига, А.Х. Халикова [22, с. 107–148] и других исследователей.

Кроме того, в степном (зливкинском) локальном варианте салтовской культуры С.А. Плетнёва выделила пять районов, из которых два находились в низовьях Дона, а три – в бассейне Северского Донца. Наиболее изученным из них оказался среднедонецкий район [23, с. 11–12]. В связи с этим отметим, что письменные источники упоминали болгар в Приазовье. Однако при этом не известны сведения о проживании этих племён в хазарское время на берегах Дона и Донца. Как видим, мнение о болгарской принадлежности носителей степного (зливкинского) варианта всего лишь гипотеза, построенная на чисто логических умозаключениях. Для того, чтобы гипотеза археологов стала неоспоримым фактом, необходимы указания средневековых письменных источников на то, что в хазарское время в этом районе юга Восточной Европы проживали именно болгары. Как уже отмечалось, это действительно сложная задача. Несмотря на это, попытаемся её решить.

Наиболее доступными для нас являются древнерусские источники, прежде всего «Повесть временных лет». В науке существует мнение, что хазары в период своей экспансии не сами собирали дань с полян, а присылали для этих целей своих вассалов из числа алано-болгарского населения бассейна Северского Донца. Этого мнения, например, придерживался А.А. Тортика. Он считал, что это население Северо-Западной части Хазарского каганата было сокрыто под обобщающим названием «Козаре» [24, с. 21]. К сожалению, нет никакой конкретной информации о болгарях Подонья в хазарский период и у византийских авторов. Поэтому остаётся обратиться к самым сложным и противоречивым средневековым письменным источникам – сочинениям мусульманских географов. Наиболее известным из них является ал-Мас'уди.

Ал-Мас'уди считается одним из самых ярких и выдающихся представителей мусульманской науки. Известно, что он родился в начале X в. и умер в 956 г. Несмотря на короткий период своей жизни, учёный сумел объездить многие страны: как мусульманские, так и немусульманские. Существует мнение, что ал-Мас'уди посетил Южный Прикаспий, где и почерпнул свою информацию о хазарах и народах Хазарского каганата. Стоит напомнить, что тогда многие мусульманские купцы активно торговали с Хазарией, т.е. одними из информаторов о хазарах и их соседях для ал-Мас'уди были мусульманские купцы из Прикаспия. Кроме того, ал-Мас'уди был прекрасным знатоком работ предшественников как мусульманского периода, так и домусульманской эпохи. А это даёт основания считать, что ал-Мас'уди мог черпать информацию о народах Хазарского каганата из сочинений предшественников, живших за несколько десятилетий до него. Как известно, ал-Мас'уди написал много сочинений, которые были утрачены. До нас дошли две его большие работы, среди которых «Мурудж аз-захаб ва ма'дин ал-джавакир» («Промывальни золота и рудники самоцветов»). Это была настоящая энциклопедия, где немало внимания уделялось историческим сюжетам. Что же касается материалов о болгарях, то они содержатся преимущественно во втором томе этого сочинения [25, с. 13].

Однако сведения ал-Мас'уди о болгарях, содержащиеся в данном сочинении, очень запутанны и отличаются неопределённостью. В переводе В.Ф. Минорского, раздел, посвящённый болгарам, имеет следующий вид: «Город *Бургар* стоит на берегу Майтаса (Мэотис), и я полагаю, что этот народ живёт в Седьмом климате. Они [особый?] род тюрков, и караваны постоянно ходят от них в Хорезм, что в Хорасанской земле, а из Хорезма к ним; но дорога пересекает (кочевья) других тюрков, и караваны [должны] охраняться от них. В настоящее время, когда идет

332/943 год, бургарский царь мусульманин. <...> У бургар есть соборная мечеть. Этот царь (?) совершает походы на Константинополь с войском в 50 тыс. конников и более и рассылает свои грабительские [отряды] вокруг Константинополя (*хаулаха*) в страны Рима (*бияд Румийа*) и Андалусии, к бургундам (*бурджан*), галисийцам и франкам (*ифранджа*). От него до Константинополя около двух месяцев безостановочного пути через обитаемые земли и степи» [26, с. 197].

Исследователи уже давно отметили, что в этом фрагменте своего сочинения «Мурудж аз-захаб» ал-Мас'уди путает волжских булгар с дунайскими [26, с. 197, прим. 36, 40]. Однако в тексте книги этого мусульманского географа содержатся пассажи, в которых могут угадываться и другие группы болгар.

Так, особый интерес представляют сведения ал-Мас'уди о северо-западных соседях кашаков (касогов): «За этой прибрежной нацией следует нация, чья страна называется Семь земель... Это большое и хорошо защищенное племя. Его земли простираются далеко, но я не знаю, к какой из наций оно принадлежит и какова его религия... К ним примыкает другое большое племя, отделенное от кашаков рекой, которая по величине подобна Евфрату и впадает в Нитас (Понт), на котором стоит Трапезонд...» [26, с. 207]. В.Ф. Минорский в комментариях к этому фрагменту отметил сложность этнической идентификации упомянутых народов, но высказал предположение, что это могли быть проживавшие в конце IX в. в степях Приазовья булгары или мадьяры [26, с. 207, прим. 86–87]. Однако этим упоминания о болгарях в «Мурудж аз-захаб» ал-Мас'уди не ограничивается.

Например, уже в начале 17-й главы своего сочинения ал-Мас'уди отмечает, что Волга «вытекает из верхних частей тюркских земель». При этом ал-Мас'уди подчеркивает, что «от нее рукав течет в направлении страны бургар (*нахва билад ал-Бургар*) и впадает в Майтас (Мэотис)». Именно такой вариант дословного перевода предложил Барбье де Мэнар. В.Ф. Минорский же посчитал это ошибкой, потому что был уверен, что страна булгар находилась лишь на севере, на Средней Волге. Поэтому он предложил иной вариант перевода: «Атил, там где теперь живёт хазарский царь, состоит из трёх частей, на которые его делит великая река [Волга], которая вытекает из верхних частей тюркских земель. От неё [около?] страны Бургаз (Бургар, Волжских булгар) отделяется рукав, который впадает в Майтас (Мэотис)» [26, с. 192–193]. Следует учесть представление мусульманских авторов о сухопутном волоке между Доном и Волгой как о проливе. Поэтому, по их представлениям, Чёрное и Азовское моря были соединены проливом с Каспийским морем и таким образом представляли собой одно целое. Следовательно, в одном из «рукавов» Волги (Хазарской реки) следует видеть Дон, протекавший через земли степных болгар. Данное предположение подтверждается и другой информацией ал-Мас'уди.

В этой связи особый интерес могут представлять подробные сведения ал-Мас'уди о походе русов на Каспий после 300 г. х. (912 г.). В начале арабский автор дает такие подробности: «500 судов (*маркаб*) их прибыли в пролив Нитаса (Понта), соединенный (*муттасил*) с Хазарским морем» [26, с. 198]. Далее согласовав свои действия с хазарским царем и пообещав ему часть добычи, русы «вошли в пролив, достигли устья реки (Дона. – О. Б.) и стали подниматься по этому рукаву, пока не добрались до Хазарской реки (Волги. – О. Б.), по которой они спустились до города Атиль и, пройдя мимо него, достигли устья, где река впадает в Хазарское море...». Находясь в Каспийском (Хазарском) море, русы занимались грабежом мусульман. По возвращении русы были встречены в районе Атиля войсками хазарских мусульман, среди которых ведущее место принадлежало хазарским наемникам *ларисийа*, не знавшим об уговоре хазарского царя с русами. В результате, хазарские мусульмане одержали победу над русами [26, 1963, с. 199–200; 27, с. 131–132; 28, с. 167–168].

Однако сведения ал-Мас'уди о завершающем этапе данного похода до сих пор вызывают в среде современных исследователей различные интерпретации. Приведем интересующий нас фрагмент полностью: *ва-наджа минхум нахва хамсат алаф ва-ракибу фи-л-маракиб ила залика-л-джаниб мимма йали билад буртас ва-тараку маракибахум ва-та'аллаку би-л-барр фа-минхум ман каталаху ахл буртас ва-минхум ман вака'а ила билад ал-бургаз ила-л-муслимин фа-каталухум* [29, с. 139]. Необходимо отметить, что упоминание в нем буртасов и булгар, как соседей, дало основание некоторым исследователям считать, что описанные события проис-

ходили на Средней Волге. К их числу принадлежал В.Ф. Минорский, который предложил свой вариант перевода данного фрагмента сочинения ал-Мас'уди: «Спаслось из них около 5 тыс., которые на своих судах пошли к той стороне, которая ведет к стране Буртас. Они бросили свои суда и двинулись по суше. Некоторые из них были убиты буртасами; другие попали к бурграм-мусульманам, которые [также] поубивали их» [26, с. 200]. Аналогичный перевод фрагмента и комментарий к нему предложил также О. Прицак [28, с. 168–169].

Однако этих исследователей почему-то не смутил тот факт, что русы, по их мнению, должны были бежать на север, вглубь хазарской территории, а не возвращаться по уже известному им пути. Еще более полувека тому назад Л.Е. Алихова отметила, что «руссы должны были бы проплыть примерно 1000 км вверх по реке, прежде чем достигнуть южных областей обитания буртас-мордвы, что у них заняло бы около месяца времени и примерно столько же до волжских болгар». А это не согласуется с последовательностью описанных событий [30, с. 52]. С другой стороны, не понятно, зачем русам потребовалось покинуть свои корабли, чтобы двигаться далее по суше во враждебном окружении буртасов? В этой связи следует вспомнить догадку М.И. Артамонова, согласно которой русы «высадились на берег, вероятно, для того, чтобы перебраться на Дон прежней своей дорогой» [21, с. 370]. Следовательно, есть больше оснований доверять переводу А.Я. Гаркави: «Около же 5 000 из них спаслись и отправились на судах в страну, примыкающую к стране Буртас, где они оставили свои суда и стали на суше; но из них кто был убит жителями Буртаса, а кто попался к мусульманам в стране Бургар и те убили их» [27, с. 133]. Отметим, что данный перевод наиболее близок к содержанию арабского текста оригинала.

Отсюда следует, что буртасы проживали возле волока между Волгой и Доном, а одно из болгарских племен проживало по соседству к ним. Более вероятно, что эти болгары обитали либо на Нижнем Дону, либо в Восточном Приазовье. Однако нет никаких данных о том, что они являлись мусульманами. Вероятнее всего, встретить русов в низовьях Дона или в Восточном Приазовье, в стране болгар, могли сами хазарские мусульмане – *ларисийа* (*ал-арсийа*).

Таким образом, неудачное для русов завершение похода можно представить следующим образом. Потерпев сокрушительное поражение в низовьях Волги, возле хазарской столицы Итиль, остатки русов решили бежать на кораблях по известному им пути, дабы достичь волока между Волгой и Доном, а оттуда через Керченский пролив выйти в безопасное для них Чёрное море. Хазарские мусульмане (*ларисийа*), понимая, что им не догнать беглецов, и предвидя обратный маршрут русов, послали к волоку, в страну буртасов, гонца. Буртасы не должны были дать русам возможности перетащить свои корабли по суше от Волги к Дону. Сами же хазарские мусульмане, будучи мобильными конными воинами, направились наперерез русам в район впадения Дона в Азовское море. Замысел *ларисийа* должен был состоять в том, что в случае прорыва русов к Дону в месте волока уже без кораблей, они смогут задержать их на подступах к Азовскому морю. Как видим, их план сработал.

Вполне возможно, что по этому же маршруту русы двигались и во время похода против хазар, описанного Ибн Хаукалем. А.П. Новосельцев полагал, что Ибн Хаукаль описал поход, который произошел не в 965 г., а несколько позже – в 968 г. [25, с. 220]. Интересно, что во фрагменте сочинения Ибн Хаукаля, посвящённого этому походу русов, дан перечень народов, подвергшихся их нападению вдоль пути из Азовского моря в Каспийское: «В это наше время не осталось ничего ни от болгар, ни от буртасов, ни от хазар...» [31, с. 35]. Именно локализация одной из групп буртасов в районе волока между Доном и Волгой позволяет по-новому посмотреть еще на одно из упоминаний о болгарях в сочинении ал-Мас'уди «Мурудж аз-захаб».

Это касается сведений о реке Буртас. Описание реки Буртас и страны буртасов представлено сразу же после описания хазарской столицы: «Хазары имеют челны (*заурак*), на которых они плавают из своего города вверх по реке, которая течёт в их реку из верхних мест и которая называется Буртас; вдоль неё живут оседлые (*хадира*) тюркские племена, составляющие часть Хазарского царства. Их поселения тянутся непрерывно между Хазарским царством и бурграмми. Эта река течёт со стороны бургар, и суда (*суфун*) непрерывно ходят (*тахталифу*) по ней между землями бургар и хазар» [26, с. 195–196; 32, с. 26–39]. В.Ф. Минорский считал, что «под

рекой Буртас подразумевается просто главное течение Волги, подпитывающее тот рукав ее дельты, на котором стояла столица хазар» [26, с. 196, прим. 27]. Однако на этот счёт существуют и альтернативные точки зрения.

Так, Г.Е. Афанасьев пришёл к выводу, что реку Буртас следует отождествлять с Доном или Северским Донцом, что отвечало его гипотезе об отождествлении буртасов с носителями лесостепного варианта салтовской культуры. Учитывая существование переволоки между Волгой и Доном, которая воспринималась ал-Мас'уди как пролив, исследователь отметил: «В таком случае закономерно поставить вопрос об отождествлении р. Буртас с Доном, который в районе г. Калач-на-Дону так близко подходит к Волге, что информаторы Масуди принимали его за приток Итиля. Это отождествление (с учетом памятников лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры в Донецко-Донском междуречье) достаточно соответствует его описанию в сочинении Масуди внутренней реки буртасов как водной артерии, которая связывает буртасов с хазарами и, соответственно, оказывает содействие развитию торговли» [33, с. 39].

Однако более вероятно, что Дон в своем течении из верховьев к месту наибольшего сближения с Волгой назывался рекой Буртас не потому, что буртасы жили в его верховьях, а с точностью наоборот – буртасы находились, по представлениям ал-Мас'уди или его информаторов, в её нижнем течении. Для сравнения необходимо напомнить, что ал-Мас'уди и другие мусульманские авторы называли Волгу «рекой хазар», потому что хазары проживали возле устья этой большой реки. Что касается сообщения ал-Мас'уди о реке Буртас, в соответствии с которым «эта река течёт со стороны бургар (болгар. – О. Б.)», то, как уже было отмечено, в науке уже давно получило распространение мнение, в соответствии с которым часть болгар проживала в степях бассейна Дона и Северского Донца и они представляли собой носителей одного из локальных вариантов салтовской культуры – зливкинского.

Кроме того, интересующие нас сведения о болгарях содержатся в первом фарсоязычном географическом трактате с арабским названием «Худуд ал-'Алам» (Пределы мира). Считается, что он был написан в 372 г. х. (982/983 г.) и посвящался эмиру Гузганана (на территории Северного Афганистана) Абул-Харису Мухаммаду бин Ахмаду ал-Фаригуни. С оригинального манускрипта в 1258 г. была снята копия, которую в 1892 г. обнаружил в Бухаре российский ориенталист А.Г. Туманский. Спустя некоторое время А.Г. Туманский стал публиковать отдельные фрагменты трактата с переводом на русский язык и сопровождал это своими комментариями [34, с. 94–96]. После смерти А.Г. Туманского в 1920 г. в Константинополе его жена передала манускрипт ориенталисту В.Ф. Минорскому в Париж. Последний же, с согласия жены А.Г. Туманского, передал рукопись в Академию наук СССР, в Ленинград. Там в 1930 г. вышло факсимильное издание на языке оригинала под редакцией и с предисловием В.В. Бартольда, который перевёл на русский язык и опубликовал в этом издании фрагмент, посвящённый народам Восточной Европы [35]. В 1937 г. в Оксфорде был опубликован полный перевод трактата «Худуд ал-'Алам» на английский язык, выполненный В.Ф. Минорским. Исследователь снабдил перевод обширными научными комментариями и 12 картами, которые были реконструированы им по тексту сочинения [36].

Этот трактат отличается стройной структурой: в первых шести главах даются общие сведения по физической географии (главы о горах, реках, озёрах, странах света); затем следует описание всех известных автору 52 областей ойкумены в направлении с востока на запад, с некоторой непоследовательностью. Порядок начинается с Китая и Индии и заканчивается странами Африки. Немало сведений содержится в трактате о народах Восточной Европы. Для каждой области в трактате определены границы и соседние народы. В результате, исследователи вынуждены были отметить, что в этом небольшом по объёму труде география пределов известного мира изложена более полно и системно, чем у других мусульманских авторов. Однако считается, что сочинение носит в основном компилятивный характер, ибо автор использовал сочинения своих предшественников, особо не вдаваясь в нюансы. Анонимный автор не называет своих источников. Поэтому последнее обстоятельство породило особое скептическое отношение современных исследователей относительно содержания многих фрагментов «Худуд ал-'Алам». А.П. Новосельцев на этот счёт был неоднозначен, «полностью оправдывая

взгляд В.В. Бартольда на “Худуд” как на сложную компиляцию, в принципе ничего нового не сообщаящую, хотя интересные частности в этом источнике есть» [25, с. 20]. К этим частностям относится, прежде всего, информация о «внутренних» болгарях.

Неизвестный мусульманский автор упоминает о них несколько раз. Так, впервые «внутренние болгары» упомянуты в начале трактата, где идёт описание морей. Автор трактата отмечает, что северные пределы Чёрного моря (Pontos) занимают «печенеги (Bajanāk), хазары (Khazār), мирваты (Mīrvāt), внутренние булгары (Bulghār-i dākhil) и сакалибы (Saqlāb)» [35, табл. 3а; 36, р. 54].

В разделе, посвящённом горам, автор «Худуд ал-'Алам» описывает горы, якобы находившиеся между «внутренними» болгарями и русью: «затем они достигают страны хазарских печенегов и разделяют внутренних булгар от руси (mīvān-i Bulghār-i dākhil [va*] Urūs biburradh)» [35, табл. 3а; 36, р. 67]. Потом владения «внутренних» болгар были упомянуты в списке стран, где они оказались в одной группе с территориями, которые населяли следующие народы: «сакалибы (Saqlāb), хазарские печенги (Bajanāk-i Khazār), мирваты (Mīrvāt), внутренние болгары (Bulghār-i dākhil), Русь (Rūs)...» [35, табл. 13а; 36, р. 83]. Далее «внутренние» болгары упоминаются при описании страны сакалибов: «На восток от этой страны находятся внутренние булгары (Bulghār-i andarūni) и некоторые из русов; на юг от нее расположена некоторая часть моря Гурз (Чёрного – О. Б.) и некоторая часть Рума (Византии – О. Б.); на запад и север от нее – незаселенные пространства Севера» [35, табл. 37b; 36, р. 158].

И конечно же наиболее подробная информация содержится в разделе, посвященном описанию страны «внутренних булгар» (Bulghār-i dākhil): «На восток от неё находится Мирват (Mīrvāt); на юг от неё расположено море Гурз; на западе проживают сакалибы (Saqlāb); на север от неё расположены горы Рус. Это страна без городов. Жители храбры, воинственны и внушают страх. Их нравы походят на нравы тех тюрок, которые живут по соседству со страной хазар. Со всеми русами у них война; со всеми окрестными областями они ведут торговлю. Они владеют баранами, оружием и приспособлениями для войны» [35, табл. 38а, с. 30–31; 36, р. 160]. Далее «внутренние» болгары сразу же упомянуты при описании страны мирватов: «На восток от неё находятся какие-то горы и некоторые из хазарских печенегов; на юг от неё – некоторые из хазарских печенегов и море Гурз; на запад далее находятся некоторые части моря Гурз и внутренние булгары; на север немного далее расположены горы В.н.н.д.р» [35, табл. 38а, с. 30–31; 36, р. 160]. В дальнейшем в тексте «Худуд ал-'Алам» «внутренние» болгары больше не упоминаются.

Как видим, главными ориентирами для локализации «внутренних» булгар являются загадочные «мирваты», так называемые «хазарские печенеги», Русь и море «Гурз». Однако исследователи до сих не могли дать точную локализацию «внутренних» болгар. По этому вопросу существует несколько мнений.

Так, Ф. Вестберг был склонен идентифицировать «внутренних» болгар с «чёрными» [37, с. 386–389]. Подобного мнения придерживался также Н.Я. Мерперт. Как и Ф. Вестберг, Н.Я. Мерперт полагал, что «чёрные» болгары, упоминаемые Константином Багрянородным и «Повестью временных лет», были тождественны «внутренним» болгарам восточных авторов, хотя первый этноним охватывает, по его мнению, население более обширной территории, чем второй. В результате он посчитал, что «внутренние» болгары – это обитатели степей Днепро-Донского междуречья [38, с. 586–615].

В своё время Й. Маркварт проявил интерес к данному вопросу и высказал предположение, что «внутренние» болгары мусульманских авторов имеют отношение к дунайским болгарам [39, с. 503–506, 517–519]. Однако наиболее обоснованный вид данная гипотеза получила в комментариях В.Ф. Минорского к «Худуд ал-'Алам». Там исследователь высказал предположение, что деление болгар на «внешних» и «внутренних» в географическую литературу предположительно мог ввести ал-Балхи (850–934 гг.), который в своём сочинении «Ашкар ал-билад» (Виды стран) описал страну волжских булгар и упомянул о находившихся там «Булгаре, Суваре и Внешнем Булгаре» [36, р. 438–439].

По наблюдениям В.Ф. Минорского, впервые термин «внутренние болгары» мог использовать ал-Истахри (около 850 – 934 гг.) в своём сочинении «Китаб ал-масалик ва-л-мамалик» (Книга

путей и стран) несколько раз упоминает о них. Так, в первый раз он сообщает, что русы торгуют с хазарами, Византией и Великой Болгарией (Bulghār al-a'zam). При этом арабский географ уточняет, что они (русы) граничат с севера с Византией и их количество значительно. Их могущество известно из-за того, что они обложили хараджем (данью) Византию и «внутренних» болгар, которые проживают возле их страны. Далее он добавляет, что «внутренние» болгары христиане [36, р. 438–439]. В другом фрагменте содержится почти такой пассаж, но вместо русов упомянута «Великая Болгария», которая также граничит с Византией с севера и собирает с последней дань. И тут же сказано, что среди «внутренних» болгар есть христиане и мусульмане [36, р. 439]. Кроме того, ал-Истахри упоминает «внутренних» болгар в связи с сюжетом о Гоге и Магоге. По его словам, меридиан проходит с севера на юг через владения сакалибов, «внутренних» болгар и идёт вдоль Византии и Сирии [36, р. 439].

Такая запутанная и противоречивая информация как ал-Истахри, так и анонимного автора «Худуд ал-Алам» заставила В.Ф. Минорского сделать предположение, что термин «внутренние болгары» явно противопоставлялся термину «внешние болгары» (Bulghār al-khārija), который у ал-Истахри был упомянут как «небольшой город». В результате, В.Ф. Минорский посчитал, что дунайские болгары были известны у различных мусульманских авторов под отличающимися названиями: у Ибн Хаукаля как «бурджан»; у Ибн Русте – «болгар»; у ал-Истахри – «внутренние» болгары; а у Гардизи – «В.н.н.д.р» [36, р. 440]. Однако следует отметить, что не все исследователи придерживались дунайской локализации «внутренних» болгар.

Так, В.В. Бартольд основывался, в первую очередь, на данных «Худуд ал-Алам», а это позволило ему локализовать «внутренних» болгар гораздо восточнее. По его мнению, этнополитическая ситуация на юге Восточной Европы в середине X в. выглядела следующим образом: «С мусульманскими владениями на Кавказе, по нашему автору (38а) с Арменией, в действительности с Дербентом и южной частью Дагестана граничила область серилов (авар), примыкавшая на западе к Византии. К северу и западу от серилов жили аланы, область которых примыкала уже только к Византии, а не к мусульманским владениям; на севере область алан доходила до Чёрного (или Азовского) моря и до владений печенегов хазарских. Печенеги хазарские, северные соседи алан, жили уже не к югу, а к востоку от Чёрного моря; восточную границу их области составляли «хазарские горы», т. е. горы, составлявшие, по мнению автора, западную границу хазарской области; по его представлению (8а), горы шли от Каспийского моря на запад между владениями серилов и хазар до начала пределов алан, потом направлялись к северу до конца владений хазар, потом проходили между областями печенегов хазарских, внутренних болгар и русов <...> до пределов славян, потом проходили на север посреди области славян мимо славянского города Хурдаба, потом доходили до конца области славян. К западу от гор (вероятно, тех же), к северу от Чёрного моря и к северо-западу от хазарских печенегов жили мирваты (хазарские печенеги были для них частью восточными, частью южными соседями); Чёрное море примыкало к их области с запада. К северо-западу от мирватов и также к северу от Чёрного моря жили внутренние болгары, область которых доходила на севере до «русских гор». Последней к западу областью на северном берегу Чёрного моря была область славян, граничившая на юге также с Византией. Восточными соседями славян, кроме внутренних болгар, были также русы; на севере и на западе к области славян примыкали «безлюдные пустыни севера». С теми же пустынями граничила на севере область русов, доходившая на юге до Дуная, на котором находился и главный город славян Хурдаб» [35, с. 29]. Отметим сразу, что В.В. Бартольд назвал «славянами» сакалибов, что не совсем одно и то же. Таким образом, исследователь склонен был локализовать «внутренних» болгар на север от Чёрного моря, и они, по его мнению, находились между Русью и «хазарским печенегами» и загадочными «мирватами».

В данной ситуации необходимо выяснить, являлся ли термин «внутренние болгары» само-названием части болгар или же это было выдуманное мусульманским географами название народа? В пользу первой версии говорит существование аналогичных названий среди других тюркоязычных народов. Весьма показательны в этом отношении, например, огузы.

При анализе социальной структуры огузских племен особый интерес представляют сведения огузского эпоса «Деде Коркут» (XV в.), по данным которого каждое огузское племя дели-

лось на «внешних» и «внутренних». При этом во время войны «внутренние» огузы занимали центр и левое крыло, а «внешние» – правое [40, с. 2–5]. Если учитывать, что огузы придерживались традиционной северной ориентации [41, с. 164], то «внутренние» огузы представляли западную часть, а «внешние» – восточную. А это может означать, что при формировании огузского союза племен этот принцип переносился на высший уровень объединения, т. е. огузам было присуще, как и другим средневековым кочевникам, разделение на западную и восточную группировки [40, с. 2–5]. При этом западные племена огузов стали называться «внутренними», а восточные – «внешними». Ничто не мешает нам считать, что подобная картина наблюдалась и среди раннесредневековых болгар.

По мнению О. Прицака, на протяжении всего средневековья направление главной ориентации среди кочевников менялось. Изначально преобладала северная ориентация, потом – восточная, а во времена Чингиз-хана – южная. Таким образом, левое и правое крыло в военно-территориальной системе кочевников находились изначально соответственно на западе и востоке, а через несколько столетий всё стало с точностью до наоборот – левое крыло стало восточным, а правое переместилось на запад [42, с. 381–382]. Стало быть, раннесредневековые болгары имели северную ориентацию, соответственно которой в их объединении племена левого крыла должны были располагаться на западе, а правого крыла – на востоке. Поэтому не исключено, что западные племена болгар могли называться «внутренними», а восточные – «внешними».

В соответствии этому можно прокомментировать сообщение ал-Балхи о волжских булгарах в несколько иной плоскости. Напомним, что он упомянул о «Булгаре, Суваре и Внешнем Булгаре» [36, р. 438–439]. По-видимому, здесь речь о городских поселениях, являвшихся административно-экономическими центрами племен, изначально входивших в объединение волжских болгар.

Об этническом составе болгар Средней Волги письменные источники начали писать лишь в X в. Достаточно детальное описание этих племен нам дали мусульманские информаторы. По их свидетельствам, волжские болгары были неоднородны. Так, Ибн Русте (X в.) и Гардизи (XI в.) сообщают, что волжские болгары делятся на три группы: б.рсула, аскел и собственно болгар [43, с. 28, 48]. Однако информация Ибн Фадлана позволяет считать, что ранее в состав племенного союза болгар Средней Волги входило и четвёртое племя суваз или сувар [44, с. 138–139]. Стало быть, в сообщении ал-Балхи содержится информация о реалиях второй половины IX в., когда племён в союзе волжских болгар было ещё четыре. В соответствии этому, под названием «Внешний Булгар» можно видеть центр одного из племен объединения – барсула или аскел, которые проживали восточнее остальных племен. Поэтому резоннее видеть во «внутренних» булгарах Средней Волги представителей племен болгар и сувар. Однако ал-Балхи их так не назвал.

С другой стороны, становится понятным, почему ал-Истахри назвал дунайских болгар «внутренними» [36, р. 438–439]. Ведь они, по мнению его информаторов, являлись наиболее западной группой всех болгар. Вполне очевидно, что обозначение этих болгар термином «внутренние» могло попасть в сочинение ал-Истахри через посредство балканских информаторов, которые не имели чёткой информации о восточных группах болгар. Этим-то и можно объяснить отсутствие в сочинении ал-Истахри сведений о «внешних» булгарах. Аналогичную картину наблюдаем и в «Худуд ал-Алам». Но там отсутствие сведений о «внешних» булгарах можно объяснить иными факторами.

В первую очередь, обратим внимание на то, что в трактате имеются шесть упоминаний о «внутренних» булгарах. Из них, в пяти случаях, они обозначены термином Bulghār-i dākhil [35, табл. 3а, 13а, 38а, с. 30–31; 36, р. 54, 67, 83, 160] и лишь в одном случае их обозначением стало выражение Bulghār-i andarūni [35, табл. 37b; 36, р. 158]. По данным Ф. Штайнгасса, термины andarūni и dākhil действительно можно перевести с персидского как «внутренние», хотя первый имеет больше семантических значений [45, р. 109, 494]. Необходимо отметить, что в том фрагменте трактата, где для обозначения болгар использован термин Bulghār-i andarūni, отмечено, что от земли этих болгар «расположена некоторая часть моря Гурз (Чёрного – О. Б.) и некоторая часть Рума (Византии – О. Б.)» [35, табл. 37b; 36, р. 158]. Это как-то не согласуется

с остальной информацией «Худуд ал-Алам» о внутренних болгарях, хотя очень напоминает сведения о них у ал-Истахри [36, р. 438–439]. На основании этого можно сделать предположение, что источников о «внутренних» болгарях у автора «Худуд ал-Алам» было, как минимум, два. А это вполне соответствует выводам исследователей, что данный трактат представляет собой сложное компилятивное сочинение.

С другой стороны, важно выяснить, почему в «Худуд ал-Алам» содержатся сведения лишь о «внутренних» болгарях и нет сведений о «внешних болгарях»? Если следовать предложенной схеме, то получается, что «внешними» должны быть булгары Среднего Поволжья.

Однако, говоря о населении Среднего Поволжья, для обозначения жителей левого берега, где раньше были известные булгары, автор «Худуд ал-Алам» использовал, но уже нетрадиционно, известный ранее этноним б-ртас. Относительно локализации области б-ртас он сообщает: «Слово об области Буртас. С востока и юга её – гузы, с запада – река Атиль, с севера – область печенегов». Уже сама такая локализация буртасов противоречит данным других мусульманских авторов, которые традиционно локализуют их не к востоку от Волги (Итиля), а на западном берегу реки. Кроме того, вызывает определенное удивление и другая информация об области б-ртас: «Люди ее мусульмане. У них язык трудный для понимания. Государя называют Мес, владеют телегами и палатками. Их три группы: б-хдула, аш-к-л, б-лкар. Все они друг с другом в войне находятся, когда же появляется какой-либо враг – друг с другом друзья» [34, с. 95–96; 35, табл. 386]. Исследователи уже давно обратили внимание на то, что данные «Худуд ал-Алам» о народе б-ртас во многих чертах повторяют информацию Ибн Русте о волжских булгарах. Что же касается информации о собственно «буртасах» большинства средневековых авторов, то в «Худуд ал-Алам» она соотносится с данными о народах области барадзас.

Относительно территории «барадзасов» (собственно буртасов) «Худуд ал-Алам» сообщает: «Слово об области Барадзас. Эта область, с востока которой река Атель, с юга её – хазары, с запада – в-н-н-д-р, с севера – печенеги-тюрки». Таким образом, есть основания локализовать часть «барадзасов» не только на Средней Волге, но и в степях Волго-Донья, вблизи от хазар. Сведения об образе жизни «барадзасов» также полностью соотносятся с информацией предыдущих мусульманских авторов о буртасах [34, с. 95–96; 35, табл. 386].

Комментируя этот пассаж, А.П. Новосельцев пришёл к выводу, что анонимный автор «Худуд ал-Алам», «найдя у своих предшественников две формы названия одного народа буртасов – буртас и бердас, принял их за разные этнонимы» [25, с. 18]. Однако этноним б-радзас или барадзас до конца X в. не фигурировал в сочинениях предыдущих арабо-мусульманских авторов, хотя у Ибн Русте встречается похожая форма этнонима – б-р-дас [46, с. 19–21]. По мнению Д.Е. Мишина, «такая графическая разница оказалась, по-видимому, для автора “Худуд ал-Алам” непреодолимым препятствием, и в его книге “буртас” и “б.рдзас” фигурируют как различные народы» [47, с. 57].

Как видим, источники сведений о волжских булгарах и «внутренних» болгарях были взяты автором «Худуд ал-Алам» из различных источников. Анонимный автор трактата предпочёл вообще заменить традиционное обозначение для волжских булгар на «буртас». Не известно, было ли в источнике, откуда автор «Худуд ал-Алам» взял информацию о «внутренних» болгарях, обозначение для волжских булгар – «внешние болгары». К сожалению, нам этот источник не известен.

В связи с этим, возникает также ещё один вопрос: почему анонимный автор «Худуд ал-Алам» не использовал название «внутренние болгары» для обозначения самой западной группы булгар, которые проживали на Дунае? В связи с этим отметим, что исследователи уже неоднократно высказывали мнение, что в этом трактате они были названы термином в-н-н-д-р [36, р. 465–471]. В «Худуд ал-Алам» об области В-н-н-д-р сказано: «К востоку от неё – барадзасы (буртасы – О. Б.); к югу от неё – хазары; к западу от неё – горы; к северу от неё – мадьяры. Они (жители этой страны – О. Б.) трусливы, слабы, бедны и владеют некоторыми вещами» [35, табл. 386; 36, р. 162–163]. Подобный этноним – в-н-н-д-р – был также отмечен в Пространной редакции письма хазарского царя Иосифа [48, с. 92]. Не исключено, что данное этническое название может быть связано с одним из обозначений для гунно-булгар – хунногундур.

В конечном итоге, можем констатировать, что анонимный автор «Худуд ал-Алам» использовал сочинения своих предшественников – мусульманских географов IX–X вв. для создания собственной картины мира. Естественно, это столкнулось с рядом трудностей, связанных с отличающейся терминологией для обозначения народов у различных географов. Это заставило анонимного автора трактата отказаться от многих фрагментов предыдущих сочинений, а оставшийся материал подвергся значительной обработке. Это хорошо видно на примере булгар, сведения о которых под названием «внутренние болгары» вошли в трактат, а информация о «внешних» уже не была использована.

Исходя из сказанного, складывается впечатление, что информация о «внутренних» болгарях попала к информаторам «Худуд ал-Алам» из Хазарии. Стало быть, здесь речь идет о болгарях, проживавших на территории Хазарского каганата. Следует напомнить, что дунайских булгар автор трактата назвал в-н-н-д-р, а волжских булгар – б-ртас. Метод исключения позволяет не относить дунайских и волжских булгар к «внутренним». Таким образом, вполне очевидно, что анонимный автор «Худуд ал-Алам» назвал «внутренними», т. е. западными, тех булгар, которые проживали в степях Подонья и Приазовья. Это предположение полностью соответствует схеме В.В. Бартольда, согласно которой владения «внутренних» булгар находились на север от Чёрного моря, и граничили с Русью и «хазарским печенегами», проживавшими в Восточном Приазовье [35, с. 29].

Таким образом, есть основания полагать, что какая-то информация о болгарях бассейна Дона и Северского Донца могла попасть в IX–X вв. к мусульманским географам и в виде отрывочных сведений могла сохраниться в мусульманских географических сочинениях X в. «Мурудж аз-захаб ва ма'дин ал-джавакир» ал-Мас'уди и «Худуд ал-Алам» анонимного автора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Михеев В.К. Отчет об археологических разведках в 1962 г. / НА ИА НАНУ. – Ф. э. № 3902–3903.
2. Михеев В.К. Отчет об археологических раскопках поселения у с. Маяки 1964 г. / НА ИА НАНУ. – Ф. э. №№ 4328–4329.
3. Михеев В.К. Отчет об археологических раскопках поселения и могильника салтовской культуры у с. Маяки летом 1965 г. / НА ИА НАНУ. – Ф. э. №№ 4430–4431.
4. Михеев В.К. Отчет об археологических раскопках у с. Маяки Славянского р-на Донецкой обл. в 1966 г. / НА ИА НАНУ. – Ф. э. №№ 4793–4794.
5. Михеев В.К. Отчет об археологических исследованиях поселения салтовской культуры у с. Маяки в 1968 г. / НА ИА НАНУ. – Ф. э. № 5242–5244.
6. Михеев В.К. Отчет об археологических раскопках на территории Харьковской обл. в 1969 г. / НА ИА НАНУ. – Ф. э. №№ 5557–5558.
7. Михеев В.К. Отчет о работе средневековой археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1971 г. / НА ИА НАНУ. – Ф. э. №№ 6086–6087.
8. Михеев В.К. Отчет об археологических разведках и раскопках средневековой археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1972 г. / НА ИА НАНУ. – Ф. э. № 6263.
9. Михеев В.К. Отчет об археологических исследованиях средневековой археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1978 г. / НА ИА НАНУ. – Ф. э. №№ 8869.
10. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. – Харьков, 1985.
11. Михеев В.К. Основные ремесленные производства болгаро-аланского населения Подонья VIII–X вв. Дис. ... канд. ист. наук. – Харьков, 1968.
12. Михеев В.К. Экономика и социальные отношения у населения салтово-маяцкой культуры Подонья-Приазовья (середина VIII – середина X вв.): Дис. ... док. ист. наук: 07.00.02. – Харьков, 1985.
13. Михеев В.К. Погребальный обряд Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. – Казань, 1990.
14. Михеев В.К. Северо-Западная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий // ХА. – Т. 3. – 2004.
15. Аксёнов В.С., Михеев В.К. Исследования Нетайловского могильника в 2002–2004 гг. экспедицией Международного Соломонова университета // Культурна спадщина Слобожанщини: історія, археологія, краєзнавство. – Ч. 5. – Харків, 2005.
16. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. // Тр. XII АС в Харькове 1902 г. – Т. I. – М., 1905.

17. Гордцов В.А. Материалы археологических исследований на берегах р. Дона, Изюмского уезда, Харьковской губернии // Тр. XII АС в Харькове 1902 г. – Т. I. – М., 1905.
18. Мерперт Н.Я. К вопросу древнейших болгарских племенах. – Казань, 1957.
19. Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА. – № 62. – 1958.
20. Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. – № 142. – 1967.
21. Артамонов М.И. История хазар. – Л., 1962.
22. Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге. – М., 1964.
23. Плетнева С.А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. // Плиска–Преслав. Прабългарската култура. Материали от българо-съветската среща, Шумен, 1976. – Т. II. – София, 1984.
24. Тортіка О.О. Алано-болгарське населення Північно-Західної Хозарії в етносоціальному та геополітичному просторі Півдня Східної Європи. Автореф. дис. ... доктора іст. наук. – Харків, 2007.
25. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990.
26. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X – XI вв. – М., 1963.
27. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р.Х.). – СПб., 1870.
28. Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. – М.–Иерусалим, 1997.
29. Мас'уди. Мурудж аз-Захаб. – Т. 1. – Б. м. и., 1966.
30. Алихова А.Е. К вопросу о буртасах // СЭ. – 1949. – № 1.
31. Бартольд В.В. Арабские известия о русах // Советское востоковедение. – 1940. – Вып. 1.
32. Бубенок О.Б., Радівілов Д.А. Свідчення ал-Мас'уді та «Худуд ал-Алам» про дві групи буртасів // Східний світ. – 2009. – № 3.
33. Афанасьев Г.Е. Этническая территория буртасов во второй половине VIII – начале X вв. // СЭ. – 1984. – № 4.
34. Туманский А. Буртас и Бердас // Известия Высших Тифлиссских женских курсов. – Кн. 1. – Вып. 1. – Тифлис, 1914.
35. Худуд ал-Алам (рукопись Туманского) с введением и указателем В. Бартольда. – Л., 1930.
36. Minor sky V. Hudud al-Alam. The Regions of the World. – London–Oxford, 1937.
37. Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе // ЖМНП. – 1908. – Февр.
38. Мерперт Н.Я. Древнейшие болгарские племена Причерноморья // Очерки истории СССР / Под ред. Б.А. Рыбакова. – М., 1958.
39. Marquart I. Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge. – Leipzig, 1903.
40. Курылев В.П. Общественный строй огузов по данным эпоса «Деде Коркут» // VII международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август, 1964 г.). – М., 1964.
41. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник. 1975. – М., 1978.
42. Pritsak O. Orientrung und Farbsymbolyc. Zu den Farbenbezeichnungen in den altaischen Volkernamen // Studies in Medieval Eurasian History. – London, 1981.
43. Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – Т. II. Булгары, мадьяры, народы севера, печенеги, русы. – М., 1967.
44. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – Харьков, 1956.
45. Steingass F. A Comprehensive Persian-English Dictionary. – Beirut, 1998.
46. Хвольсон Д.А. Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даста. – СПб., 1869.
47. Мишин Д.Е. Географический свод «Худуд ал-Алам» и его сведения о Восточной Европе // Славяноведение. – 2000. – № 2.
48. Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. – Л., 1932.

Резюме

Бубенок О.Б. Болгары Подонья в хозарський період за даними письмових джерел

Археологи вже давно говорять про наявність болгарського населення у степах басейну Сіверського Дінця і Дона в хозарський період. В.К. Міхеєв зробив значний внесок у вивчення пам'яток саме степового (зливкинського) варіанту салтівської культури. При цьому дослідники зіткнулися з тим, що середньовічні письмові джерела не фіксують болгар, які мешкали там в VIII–X ст. Проте, уривчасті дані з деяких трактатів мусульманських географів дозволяють локалізувати народ **болгар** у степах Подонья. Це стосується, насамперед, твору ал-Мас'уді

«Мурудж аз-захаб...». Крім того, в анонімному трактаті «Худуд ал-Алам» міститься інформація про «внутрішніх болгар». Аналіз тексту цього твору дозволяє дійти до висновку, що анонімний автор назвав «внутрішніми» тих болгар, які мешкали в степах Подонья та Приазов'я.

Ключові слова: болгары, Подонья, ал-Мас'уді, «Худуд ал-Алам», внутрішні болгары

Бубенок О.Б. Болгары Подонья в хазарский период по данным письменных источников

Археологи уже давно говорят о наличии болгарского населения в степях бассейна Северского Дона и Дона в хазарский период. В.К. Михеев сделал значительный вклад в изучение памятников именно степного (зливкинського) варианта салтовской культуры. При этом исследователи столкнулись с тем, что средневековые письменные источники не фиксируют болгар, проживавших там в VIII–X вв. Тем не менее, отрывочные данные из некоторых трактатов мусульманских географов позволяют локализовать народ **болгар** в степях Подонья. Это касается, в первую очередь, сочинения ал-Мас'уди «Мурудж аз-захаб...». Кроме того, в анонимном трактате «Худуд ал-Алам» содержится информация о «внутренних болгарях». Анализ текста этого сочинения позволяет прийти к выводу, что анонимный автор назвал «внутренними» тех болгар, которые проживали в степях Подонья и Приазовья.

Ключевые слова: болгары, Подонье, ал-Мас'уди, «Худуд ал-Алам», внутренние болгары

Bubenok O. B. The Bulgarians of Don Basin in the Khazar Period Accordind to the Data of Writting Sources

Already a long ago the archaeologists talk about the presence of the Bulgarian population in the steppes of Siverskiy Donets and Don basin in the Khazar period. V. K. Mikheev did a considerable contribution to the study of monuments exactly of steppe (zlivkinskiy) variant of the Saltov archeological culture. However the researchers saw that the medieval writting sources did not fix the Bulgarians, who lived there in 8-th – 10-th centuries AD. In spite of it, some fragmentary data from books of moslim geographers allow to localize the **Bulgar** people in the steppes of Don basin. Among of its is “Murudj al-zahab” by al-Mas'udi. Besides, an anonymous treatise “Hudud al-Alam” contains the information about the “Inner Bulgarians”. The analysis of text of this book allowed to come to the conclusion, that the anonymous author named the “Inner” those Bulgarians who lived in the steppes of Don basin and Azov Sea coast.

Key words: the Bulgarians, Don basin, al-Mas'udi, “Hudud al-Alam”, Inner Bulgarians

А.М. Голубєв

Салтово-маяцький кремаційний могильник біля с. Бабчанка на Харківщині.

Метою даної праці є введення до наукового обігу нових поховальних пам'яток раннього середньовіччя Верхнього Подонців'я – невеликого, ймовірно сімейного салтівського кремаційного могильника, окремих поховань, що виявлені поза основними межами вже відомого Кочетокського могильника та уточнення меж Кицівського могильника.

У польових сезонах 2013 та 2015 рр. співробітниками ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» було проведено масштабні археологічні розвідки на обох берегах р. В. Бабка у Чугуївському та Печенізькому районах Харківської області з метою фіксації нових пам'яток доби раннього заліза та раннього середньовіччя і огляду вже відомих [1; 2]. У викладенні матеріалу ми свідомо не будемо виходити на датування матеріалів. Вважаємо питання салтівської хронології достатньо дискусійними, оскільки, вживана зараз система О.В. Комара, за словами самого автора попередня [3, с. 129, таб. 4] і якщо порівнювати таблиці 1999 р. та 2011 [4, рис. 13], то остання дана зі значними змінами, але взагалі без будь якої аргументації та пояснень.

Кочетокський кремаційний могильник виявлено у 2009 р. Пам'ятка дуже пошкоджена сучасними скарбощукачами. На могильнику зафіксовано і досліджено ряд кремаційних комплексів [5] та два поховання за обрядом тілоспалення [6]. Могильник знаходиться у лісі на дні та схилах Сорокового яру, що впадає у р. В. Бабка з правого її берега. На схід від Сорокового яру (на значній відстані, від 0,5 до 1,5 км.) неодноразово було виявлено окремі кремаційні поховання салтово-маяцької культури. Всі вони розграбовані у сучасності. Одне поховання досліджено у 2010 р., два комплекси зафіксовано у 2014 рр., але тільки один з них – поховання № 1 було досліджено [7, с. 21–25]. У 2015 р. нами було прийнято рішення про дослідження комплексу № 2–2014 (поховання № 1–2015), яке знаходилося на відстані 0,5 км. на північ від Кочетокського могильника. У перерві між сезонами 2014 – 2015 рр. вдалося через третіх осіб отримати світліну артефактів (пряжки, наконечника поясу та бляшок), що походять з даного розграбованого поховання (рис. 1: 1), та встановити, що до інвентарю ще входив бронзовий цільнолитий кістень з вушком (дослідити артефакт не вдалося). Зауважимо, що подальше дослідження комплексу підтвердило походження артефактів на фото саме з нього. Також світлина допомогла у встановленні форм та орнаменту елементів поясної гарнітури, що були виявлені нами у похованні.

На початку робіт було зафіксовано опливлу грабіжницьку яму, що була засипана опалим листям. Після розчищення та встановлення орієнтовних меж комплексу була вибрана площа для закладання шурфу розміром 2 на 2,5 м, зорієнтованого довгою стороною за віссю північ – південь. У процесі земляних робіт встановлено, що майже весь культурний шар комплексу перевідкладений у результаті грабіжницьких розкопок. Із заходу впритул до шурфу, по центру розташований дуб. Великі та щільні коріння дерева, від краю до краю, прорізають шурф з заходу на схід. Не пошкоджені шари зафіксовано тільки на глибині 0,3 м. у кореневій системі цього дерева. Поховання фіксувалося у центральній західній половині шурфу овальним у плані, безсистемним скупченням інвентарю та дрібних людських кісток. Розміри скупчення склали 1,0 на 0,9 м (довшою частиною з півдня на північ). У цьому шарі виявлено: оплавлені та в уламках срібні литі бляшки поясної гарнітури з рослинним орнаментом та гравіюванням окремих його елементів – фрагмент та бляшку з кільцем (рис. 1: 2), три фрагментовані бляшки V-подібної форми з трьохсекторним рослинним орнаментом (рис. 1: 3) та одну рамчасту (відтворити орнамент не вдалося з-за сильного оплавлення виробу); бронзовий коробчастий (спаяний з двох однакових половинок) наконечник ремня (ймовірно від додаткового звисаючого паска або сагайдачного поясу) з рослинним орнаментом елементи якого виконані заглибленнями (рис. 1: 4), копоушку (рис. 1: 5), дуже оплавлені дрібні залишки виробів з кольорових металів, два маленьких залізних цвяха, дрібну залізну скобу, чотири фрагменти перепалених людських кісток та фрагменти ойнохої чорного кольору з лощеним орнаментом (рис. 2: 4)

(деякі уламки якої були не потурбовані грабіжниками поза кореневою системою, оскільки ймовірно викопувалися тільки металеві предмети).

Отже, нами зафіксовано окреме салтівське кремаційне поховання. Прах та поховальний інвентар виявлено на незначній глибині. Ймовірно, даний факт свідчить про те, що перепалені людські кістки з речами або висипалися безпосередньо на давню денну поверхню, або у неглибоку яму, що археологічними методами не фіксується.

На відстані 0,5 км на південь від Кочетокського могильника, поряд з зольниками скіфського часу, також у лісі, виявлено кремаційні поховання № 2 та № 3 (2015 р.), що також розграбовані у сучасності. На місці поховання № 2 було закладено розкоп розміром 3,5 на 2,5 м, зорієнтованого меншою стороною за віссю південь – північ. На глибині 0,25 м в південно-західній частині розкопу зафіксовано запливлу овальну у плані грабіжницьку яму глибиною 0,55 м та розмірами 0,9 на 0,8 м видовженою за віссю схід – захід. Стінки ями не були потурбовані, знахідки відсутні (ймовірно грабіжниками було вилучено увесь металевий поховальний інвентар). Впритул, навколо ями, на глибині 0,25 м виявлено срібні бляшки поясної гарнітури з рослинним орнаментом та гравіюваними його елементами: одну цілу з кільцем (рис. 1: 6) (вага 1,54 г), три пошкоджених рамчатих (рис. 1: 7) і одну цілу (вага 0,62 г) та три фрагментованих V-подібні бляшки (рис. 1: 8). Рамчаті бляшки мають по два штифти, всі інші по три штифти та круглі шайби для кріплення до шкіряної основи.

Також впритул до ями, у напрямку на північний захід від її центру зафіксовано скупчення (діаметром 0,5 м) перепалених людських кісток та артефактів. Серед нього, разом з бляшками поясної гарнітури виявлено: залізний цвях, срібні виплески та центральний фрагмент бронзової пряжки (відсутні 2/3 язичка, рамки та рамчатого щитка). За тією ж віссю на глибині 0,25 м впродовж метру від краю попереднього скупчення зафіксовано сім фрагментів салтівського гончарного горщика рожевого кольору, з яких відтворювалася лише верхня частина посуду (рис. 2: 5) та два фрагменти стінок ліпних горщиків скіфського часу.

На місці виявлення поховання № 3 також було закладено розкоп 1,5 на 3,0 м, зорієнтованого довгою стороною за віссю південь – північ. У південному секторі котрого зафіксовано овальну у плані яму розмірами 0,9 на 1,0 м, глибиною 0,4 м, видовженою за лінією північний захід – південний схід, яка пошкоджена грабіжниками. На дні ями виявлено: чотири фрагменти перепалених людських кісток; дві бронзові бляшки поясної гарнітури з наскрізним отвором, навколо котрого рівномірно розташовані три сегменти гравіюваного рослинного орнаменту (рис. 1: 12); одна рамчата бронзова бляшка поясної гарнітури, над рамкою якої розташовані три сегменти гравіюваного рослинного орнаменту (рис. 1: 10); один фрагмент стінки товстостінного гончарного горщику рожевого кольору та рибальський гачок (на глибині 0,3 м) (рис. 1: 14).

На схід від ями, впритул до неї, на глибині 0,3 м було виявлено залізний крюк – застібка сагайдачного поясу (рис. 1: 9). У північному від ями напрямку, вузькою полозою у продовж двох метрів, на глибині 0,2–0,3 м було зафіксовано: фрагменти бронзових рамчатих поясних бляшок (рис. 1: 11); бронзове закінчення поясу з V-подібною основою та чотири гравіюваними сегментами рослинного орнаменту (рис. 1: 13); два фрагменти бронзового дротяного браслету; два фрагменти пронизок з перевитого бронзового дроту; залізні оковки (ймовірно піхов зброї) C-подібні у перетині; фрагменти гончарної ойнохої жовтого кольору з лощеним орнаментом (рис. 2: 2); чотири дрібних залізних цвяхи; фрагмент вінця кружального горщика жовтого кольору (рис. 2: 3) та фрагмент гончарного мініатюрного горщика (чашки) (рис. 2: 1). Всі елементи поясної гарнітури мають по два штифти-заклепки з квадратними шайбами-підкладками для кріплення до шкіряної основи. Ми припускаємо, що всі вони разом з залізним крюком-застібкою (виконував роль пряжки) є залишками сагайдачного поясу (для підвішування колчану та налущчя) за аналогією з Алтайськими старожитностями [8].

На відстані 1,5 км від Кочетокського могильника у південно-західному напрямку, також у цьому ж лісі, і також поряд із зольниками скіфського часу було виявлено невеликий, ймовірно сімейний, салтівський кремаційний могильник. Він отримав назву «Бабчанка» – за найменуванням вже не існуючого найближчого до пам'ятки села. Загалом зафіксовано чотири поховання та один тайник, що розграбовані у сучасності. Тайник та поховання знайшли 2013 р.

два мешканці с. Кицівка під час збирання металобрухту. З тайника ними було забрано шаблю та сокиру-чекан, інші речі покинуті біля ями. Ними на місці поховання, серед перепалених людських кісток знайдено: верхівку шабельного руків'я, стакан піхов, скоби підвісу та смугу манжети ребра піхов, вісім черешкових наконечників стріл, золоті сережки (зі слів мали шарнірну конструкцію: С-подібна рамка з коліщатком, на котрому закріплений дріт, на дроті висіло біля трьох куль). З даних речей доступною для вивчення виявилася тільки залізна шабля (первинно була зламана навпіл), залізни: верхівка шабельного руків'я, стакан піхов, скоби підвісу та рагменти смуг манжети ребра піхов.

Шабля: загальна довжина 82 см, товщина 0,5 см, довжина штаби 71,5 см, орнаментована вузьким долом біля обуху на відстані 16 см від хрестовини, перо має лезо з обох боків на відстані 14,5 см від вістря, ширина біля хрестовини 3,2 см, напускна С-подібно вигнута хрестовина довжиною 7,5 см. з шароподібними кінцівками та ромбом по середині закріплена на обоймі прямокутної форми, що розташована між хрестовиною та штабою. Хвостовик руків'я нахилений та вигнутий у бік леза, має одну заклепку. Верхівка руків'я грушоподібної форми з заклепкою у якій є отвір для кріплення темляку. Лопаті для підвісу С-подібної форми, розміром 5,3 на 2 см, П-подібні у перетині, фрагменти смуг ребра піхов С-подібні у перетині. Стакан піхов трапецієподібної форми розміром 3,9 на 2,1 см з рельєфним орнаментом, має по два отвори з боків та низу, у трьох із них залишилися цвяхи (рис. 3: 1). Вага шаблі з урахуванням хрестовини та верхівки руків'я становить 530 г. Біля ями нами зафіксовано залізни речі: клепаний казан у 23 фрагментах, стремена з напівкруглої форми путалищами (форму підніжок встановити неможливо з-за ритуальної деформації виробів) (рис. 3: 3, 4), вудила з цвяхоподібними псаліями (рис. 3: 7), піка з деформованою втулкою та орнаментом на лезі і у місці переходу до втулки (рис. 3: 2).

Шурфуванням встановлено, що яма тайника була овальної форми, розміром 0,6 на 0,8 м, глибиною 0,5 м від сучасної поверхні, зорієнтованою довшою стороною за віссю схід – захід. У ямі було виявлено: залізне кільце від збруї (рис. 3: 5), шматок оплавленої бронзи та чотири фрагменти стінок салтівського гончарного посуду сірого кольору зі слідами вторинного перебування у вогні. У 8 м на схід від тайника знаходилося поховання. Фрагменти перепалених людських кісток та артефакти фіксувались на глибині 0,4 м від сучасної поверхні на площі неправильної форми (з-за розташованих поряд дерев) – 3,0 м на 1,2 м (північний схід) – 1,8 м (південний захід). На всій площі фіксувались чисельні фрагменти амфори рожевого кольору, за якими вдалося встановити профіль верхньої її третини (рис. 3: 8). Також виявлено 23 фрагменти стінок салтівського гончарного посуду сірого кольору та 18 фрагментів ліпного скіфського посуду. Кількість металевих артефактів, що розміщувалися безсистемно і кальцинованих людських кісток зростала ближче до південної частини розкопу.

До інвентарю поховання входили наступні вироби з заліза: оковка (рис. 3, 6); дрібні фрагменти плоских виробів невизначеної форми; сім дрібних цвяхів; фрагмент оковки з заклепкою; виявлений на поверхні ніж (рис. 4: 8); тильник від нього; чотири фрагменти манжети піхов шаблі С-подібні у перетині (рис. 4: 7); дві фігурні скоби сторони яких з'єднані між собою S-подібною-підкладкою шайбою для кріплення до дерев'яної або шкіряної основи (рис. 4: 5); чотири проміжпальцеві шипи шабельного руків'я різного розміру (рис. 4: 1–4). Артефакти з кольорових металів були представлені в похованні наступними речами: з бронзи – двома чумбурними блоками, на одному з яких присутній гравійований рослинний орнамент (рис. 4: 12, 13), сплавлені шматки невизначених виробів, дворамчата пряжка (рис. 4: 6), поясне закінчення з V-подібною основою та рослинним орнаментом (рис. 4: 9), дві рамчаті бляшки з трьома рослинними елементами орнаменту у верхній частині (рис. 4: 11), три круглі з отвором по центру бляшки прикрашені трьома елементами рослинного орнаменту, що рівномірно розташовані навколо отвору (рис. 4: 10), рамка для фіксації паска; з срібла – половинками диргеми: Абассиди, Гарун-ар-Рашид 180 р.х. (797 р.), мадінат ас-Салам, вага 1,45 г (рис. 4: 14) та Абассиди, аль-Махді (164 – 169 р.х.), монетний двір – Іфрікія, вага 1,3 г (рис. 4: 15). Рамчаті бляшки мають по два, круглі бляшки та закінчення поясу – по три штифти для кріплення до шкіряної основи.

Безперечно нами зафіксовано саме комплекс – поховання та тайник, що належить до нього.

Окрім малої відстані між тайником та похованням і відсутністю поряд інших поховань, про це свідчать манжети, лопаті, скоби, поміж пальцеві шипи і стакан піхов з поховання, що складають єдиний комплект з шаблею із тайника. Таким чином, по перше, даний факт свідчить про те, що інвентар поховання та тайника попав у поховальне вогнище і землю одночасно. По друге, салтівські кремаційні тайники не можна вважати поминальними. Спостерігається окреме поховання людини з особистими, як правило дрібними речами, та її речей – комплексу кінського спорядження і озброєння. Таким чином кожен салтівський кремаційний тайник повинен мати «власне» поховання і навпаки.

Розвідками 2015 р. на Бабчанському могильнику було виявлено ще три поховання біля зольників. На місці виявлення поховання № 1 закладено розкоп розміром 3 на 2 м, зорієнтований довшою стороною за віссю південь – північ, інші два поховання тільки зафіксовано. Поховання № 1 уявляло собою опливу грабіжницьку яму засипану опалим листям. У процесі розкопок встановлено, що майже весь культурний шар комплексу перевідкладений. Не пошкоджені шари на глибині 0,25 м зафіксовано тільки у північно-західному секторі шурфу серед кореневої системи дерева, що впритул розташоване до комплексу. Усі артефакти комплексу пошкоджені вогнем. У цьому шарі виявлено срібну бляшку V-подібної форми з трьохсекторним рослинним орнаментом (вага 1,04 гр.) (рис. 4: 16), цілу (вага 3,85 гр.) та три фрагменти срібних бляшок поясної гарнітури з кільцем. Бляшки майже круглої форми, мають ледь помітну V-подібну основу, рослинний гравійований орнамент з шести елементів (один у центрі, опоясаний стеблом, від якого рівномірно відходять п'ять інших елементів) (рис. 4: 17). Зі зворотного боку всі бляшки мають по три штифти з круглими шайбами для кріплення до шкіряної основи. Також виявлено десять срібних оплавків виробів, дві дрібні залізни оковки, фрагмент перепаленої людської кістки та п'ять фрагментів від салтівського гончарного горщика сірого кольору, серед яких був один фрагмент зі зливом і один з донцем. У центральній частині розкопу виявлено: два срібних невеликих фрагменти бляшок з кільцем (аналогічних попереднім), шістнадцять срібних оплавків, шість фрагментів стінок салтівських гончарних горщиків сірого кольору та три фрагменти стінок ліпних горщиків скіфського часу. У південному секторі розкопу виявлено: шість срібних оплавків виробів, чотири фрагменти стінок від салтівського гончарного горщика сірого кольору та два фрагменти ліпних горщиків скіфського часу. Керамічні уламки були не потурбовані грабіжниками поза кореневою системою, оскільки викопувалися металеві предмети.

Отже, всі виявлені на могильнику «Бабчанка» кремаційні поховання ймовірно теж були здійснені на давній денній поверхні, або у неглибоких ямах у культурному шарі скіфського поселення.

Розвідками 2015 р. оглянуто салтівський кремаційний могильник біля с. Кицівка Печенізького району Харківської області. Пам'ятка введена до наукового обігу О.О. Лаптевим [9]. Могильник розташований у дубовому лісі на високому мисі лівого берега р. Велика Бабка неподалік від її впадіння в Сіверський Донець з правого берега. За визначенням дослідників він займає площу не менше ніж 300 на 100 м, на могильнику досліджено шість поховань [10]. Розкопки могильника привернули до себе непотрібну увагу, і на теперішній час зафіксовано, що пам'ятка інтенсивно грабується. За чисельними ямами було встановлено орієнтовні межі могильника, які займають майже 90% лісу у якому він розташований. Навіть за попередніми оцінками площа пам'ятки складає не менш 1 км кв. Поховальні комплекси розташовані групами різного розміру на невеликій відстані одна від одної (ймовірно сімейні або родові цвинтарі у рамках великого могильника). Одна з таких груп і досліджувалась відкривачем пам'ятки. Ґрунт могильника являє собою пісок, верхні шари – темна супісь, котра світлішає до материкового жовтого піску. На місці одного з розграбованих комплексів, поряд з грабіжницькою ямою, у північній частині пам'ятки нами було прийнято рішення про закладання шурфу у 1 м кв. м. зорієнтованого за сторонами світу. На колоді, біля ями, було зафіксовано скупчення залізних предметів (котрі походять з даного комплексу, оскільки інших ям у радіусі 15 м не зафіксовано). У даному скупченні нами виявлено: дужку казана з його фрагментами, що закріплені скобами до дужки, стінки та вінця від цього ж казана (дрібні фрагменти казана також траплялися у шурфі на глибині 0,2 м); ритуально пошкоджені стремена – одне без підніжки (рис. 5: 2), одне з прямою під-

ніжкою (рис. 5: 1); уламок серпа (рис. 5: 5); вудило з цвяхоподібним псалієм (рис. 5: 3). У шурфі, по його краях, у зонах, що не пошкоджені грабіжниками, на глибині 0,5 м виявлено наступні речі: у західній частині шурфу трилопатеве залізне вістря стріли (рис. 5: 4). У східній частині шурфу залізни: бронейбійне вістря стріли (рис. 5: 6); уламок черена шабельного (палашного) руків'я; перо шаблі (палаша); фрагментована хрестовина шаблі (палаша) (рис. 5: 7) та бронзова пряжка з рослинним орнаментом (рис. 1: 21). Ймовірно ремонтувалась у давнину, оскільки має два наскрізних отвори крізь які вставлено та заклепано штифти для кріплення до шкіряної основи.

Отже нами зафіксовано салтівський тайник з речами. Конфігурацію та розміри ями, у котрій знаходилися речі, встановити не вдалося, оскільки яма після розграбування довгий час запливала водою і її межі зневільірувались відносно шарів ґрунту. Такі обставини не дозволяють нам певнено говорити про те, що усі виявлені у шурфі речі не потурбовані у сучасності.

Також було зафіксовано та оглянуто ще один з чисельних розграбованих комплексів, що знаходиться у східній частині пам'ятки. Встановлено, що дане поховання пошкоджено на великій площі (ймовірно повністю зруйноване). На поверхні перевідкладеного шару землі нами було виявлено: фрагмент вінця від салтівського гончарного горщика рожевого кольору та три фрагменти людських перепалених кісток. За допомогою мелодетектора у зруйнованому шарі ґрунту нами було виявлено наступні речі, що були викинуті або пропущені скарбошукачами: срібна шарнірна поясна бляшка з рослинним орнаментом (вага 4,55 гр.) (рис. 1: 15) та фрагмент від подібної до попередньої бляшки (рис. 1: 17); фрагмент верхньої частини срібної поясної бляшки з рослинним орнаментом (рис. 1: 16) та фрагмент з орнаментом від подібної до попередньої бляшки (рис. 1: 18); фрагмент срібного сплавленого виробу; загнутий у кільце залізний стрижень зі шляпкою (рис. 1: 19); залізна пряжка (рис. 1: 20). З огляду на дуже сильні руйнування було прийнято рішення про недоцільність закладання шурфу на місці виявлення даного комплексу.

Повні аналогії закінчення поясу з зооморфним зображенням (рис. 1: 1), нам не відомі. Артефакт дослідити не має можливості, але, як нам вбачається, тут зображено птаха. Найближчою аналогією до даного закінчення поясу є бронзове закінчення поясу з катакомби 33 розкопок 1901 р. Верхньо-Салтівського могильника [11, таб. XXI, 55]. Рослинний орнамент з пряжки (рис. 1: 1), бляшок (рис. 1, 2, 3, 6–8, 10, 12, 13; 4, 16, 17) розповсюджений у салтівській культурі та відноситься до останнього III етапу його розвитку [12, рис. 4]. На наш погляд, з урахуванням розташування бутонів та композиції, до цього ж етапу можливо віднести і орнамент з елементів поясної гарнітури (рис. 1, 4; 4, 9–11). Бляшки з кільцем (рис. 1, 2, 6) майже подібні добре відомим бляшкам з катакомби 33 за розкопками 1901 р. Верхньо-Салтівського могильника [11, таб. XXI, 51, 52]. Найближчі аналогії V-подібним бляшкам (рис. 1: 3; 2, 16) походять із поховання у Воробійовці [13, taf. IV-1-6]. Аналогічний орнамент наявний і на закінченні поясу з поховання 6 Больше-Тиганського могильника [14, taf. V, 10].

Повними аналогіями є форма виробів та орнаментальних мотивів на пряжці з київського тайника 2015 р. (рис. 1: 21) та катакомб 92 та 106 Дмитріївки [15, рис. 87; 88]. Озброєння та кінське спорядження, що виявлено нами, у своїй більшості типове для салтівських старожитностей та походить з інгумаційних та кремаційних комплексів Подонців'я [16, рис. 42: 4; 54: 5, 6; 72: 1; 17, рис. 3: 9, 10; 18, рис. 3: 2, 6, 7; 4: 1–3]. Враховуючи те, що матеріальна культура носіїв салтово-маяцької культури у Верхньому Подонців'ї єдина для усіх поховально-обрядових груп населення, стає можливим повне порівняння одноманітних зразків клинкової зброї з кремацій та інгумацій. У кремаційних похованнях металеві деталі зброї за рахунок окалини зберігаються майже у первинному вигляді. У тілопокладеннях стан збереженості залізних частин найчастіше у дуже поганому стані, але у деяких випадках зберігаються органічні матеріали з металевими деталями *in situ*. Так знахідка шаблі В.С. Аксьоновим у кат. 99 ВСМ-IV [19, рис. 2, 1, 18–21], що знаходилася у піхвах, дозволила з'ясувати систему кріплення ременів портупеї до лопатей піхов. Вони мають спеціальну, але дуже заіржавлену залізну скобу крізь котру пропускався ремінь портупеї. Її конфігурація та спосіб кріплення до лопаті стає повністю зрозумілим при порівнянні з двома скобами, що виявлені у кремаційному комплексі Бабчанка-2013 (рис. 2, 5).

Відстань між S-подібним шайбами-заклепками та шипами по обидва боки скоб дорівнює товщині лопаті, яка вираховується за пустим простором П-подібних у перетині обійм лопатей (рис. 3: 9). Само тіло лопаті, що поєднувалося з піхвами було з органічного матеріалу (шкіра, деревина). Таким чином, вигляд шабельного ефесу та розташування елементів піхов можливо відтворити з великою долею вірогідності (рис. 3: 1).

Повні аналогії бляшкам (рис. 1: 18) походять з Кицівського могильника (відкривачем та дослідниками пам'ятки наведено і найбільш близькі аналогії виробам), що передані місцевими мешканцями керівнику експедиції (допускаємо, що саме з зафіксованого нами розграбованого поховання) [10, с. 104, рис. 8, 4–7]. Даний орнамент є найпізнішою ступенню розвитку орнаменту перев'язаної пальмети за термінологією Б. Іванова та О. Пелевіної [20], що свідчить про те, що виявлене поховання відноситься до самого початку існування салтівської культури у регіоні. Датуючи можливості амфорного матеріалу (рис. 3: 8) суттєво не змінилися з сер. XX ст. [21, с. 331–339]. Таким чином амфору з поховання 2013 р. «Бабчанка» можна датувати у рамках усього IX ст. Знахідка двох половинок диргеми в цій же кремації свідчить про появу традиції «оболів мертвих» у носіїв даного обряду на пізньому етапі культури та дає хронологічний репер здійснення поховання, яке не могло відбутися раніше 797 р.

Таким чином, усі поховання, окрім кицівського, з урахуванням аналогій орнаменту бляшкам; поєднання шаблі з шароподібними кінцівками хрестовини і напівкруглої форми путалищ стремени, можливо віднести до фіналу салтівської культури у регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голубєва І.В., Окатенко В.М., Варачова К.Г., Квітковський В.І., Колода В.В., Резніченко І.О., Свистун Г.Є., Філатов Д.О. Звіт про наукові археологічні експертизи в Харківській області та в м. Харкові в 2013 р. – Харків, 2014 / НА ХІМ. – 2013/б.н.
2. Окатенко В.М., Голубєв А.М., Голубєва І.В., Філатов Д.О., Руснак В.В. Звіт про наукові археологічні експертизи і розвідки у Харківській області та м. Харкові у 2015 р. – Харків, 2016. / НА ХІМ. – 2015/б.н.
3. Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) // *Vita antiqua*. – № 2. – 1999.
4. Комар А.В. Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований // *Археология і давня історія України. Мадьяри в Середньому Подніпров'ї*. – № 7. – 2011.
5. Свистун Г.Є. Новый кремационный могильник на территории Чузуево-Бабчанского лесничества (предварительная информация) // *СМАК*. – Вып. 2. – 2012.
6. Свистун Г.Є., Квітковський В.І. Кремации в прямоугольных ямах на Кочетокском могильнике // *СМАК*. – Вып. 3. – 2013.
7. Квітковський В.І. Звіт про роботу Слобожанської ранньосередньовічної археологічної експедиції на селищі П'ятницьке I у 2014 році. – Харків, 2015 / НА ХІМ. – 2014/б.н.
8. Кубарев Г.В. К вопросу о саадачном или «стрелковом» поясе у древних тюрок Алтая // *Древности Алтая (известия лаборатории археологии)*. – Горно-Алтайск, 1998.
9. Лаптев А.А. Новый кремационный могильник салтовской культуры у с. Кицевка Печенежского района Харьковской обл. // *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VII Международной научной конференции* – Харьков, 2010.
10. Лаптев О.О., Аксьонов В.С. Салтово-маяцкий кремаційний могильник біля с. Кицівка на Харківщині // *Археология*. – 2012. – № 4.
11. Покровский А.М. Верхне-Салтовский могильник // *Труды XII АС*. – 1905. – Т. 1.
12. Фоянкова Н. А. Лотос в растительном орнаменте металлических изделий салтово-маяцкой культуры VIII – IX вв. // *СА*. – 1986. – № 3.
13. Zakharow A., Arendt W. *Studia levedica: Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX Jh.* – Budapest, 1935.
14. Chalikowa E.A., Chalikow A.H. *Altungarn an der Kama und im Ural (Das Graberfeld von Bolschie Tigani)*. – Magyar Nemzeti Muzeum, 1981.
15. Плетнева. С.А. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. – М., 1989.
16. Аксьонов В.С., Міхеєв В.К. *Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Могильник Сухая Гомольша* // *ХА*. – Т. 5. – 2006.
17. Аксьонов В.С., Крыганов А.В. *Захоронения на селище салтовской культуры Нетайловка 2: к вопросу*

о салтовско-венгерских культурных контактах // Дивногорский сборник: труды музея-заповедника «Дивногорье». – № 1. – 2009.

18. Колода В.В. Новый могильник салтівської культури на Харківщині // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. – К., 2015.

19. Аксенов В.С. Новые материалы к распространению христианства среди аланского населения салтово-маяцкой культуры Подонечья // Верхнедонской археологический сборник. – № 5. – 2010.

20. Иванов Б., Пелевина О. Детали литых наборных поясов предсалтовского времени с «перевязанной» пальметтой из Болгарии // РА. – 2001. – № 3.

21. Якобсон А.Л. Средневековые амфоры Северного Причерноморья (Опыт хронологической классификации) // СА. – Т. XV. – 1951.

Резюме

Голубев А.М. Салтово-маяцкий кремационный могильник возле с. Бабчанка на Харьковщине.

Представлены материалы раскопок кремационного могильника салтово-маяцкой культуры, открытого в 2013 г. близ с. Бабчанка Чугуевского р-на Харьковской обл. Некрополь является еще одним подобным могильником, выявленным в Верхнем Подонцовье. В погребениях кальцинированные кости были рассеяны на большой площади. Незначительная глубина кремаций способствовала тому, что некоторые погребения повреждены современными грабителями. В погребениях выявлены элементы вооружения и конского снаряжения, предметы одежды, украшения, ножи. Большинство вещей обожжено.

Ключевые слова: салтово-маяцкая культура, кремационные могильники, Верхнее Подонцовье.

Голубев А.М. Салтово-маяцкий кремационный могильник возле с. Бабчанка на Харьковщине.

Представлені матеріали розкопок кремацийного могильника салтово-маяцької культури, що відкритий у 2013 р. поблизу с. Бабчанка Чугуївського р-ну Харківської обл. Некрополь є ще одним подібним могильником, що виявлений у Верхньому Подінців'ї. В похованнях кальціновані кістки були розсіяні на значній площі. Незначна глібина кремаций сприяла тому, що деякі поховання пошкоджені сучасними грабіжниками. У похованнях виявлено елементи зброї і кінського спорядження, предмети одягу, прикраси, ножі. Більшість речей обпалено.

Ключові слова: салтово-маяцька культура, кремацийні могильники, Верхнє Подонців'я.

Holubiev A.M. Saltivska-mayaky burial ground with cremations near Babchyanka village in Kharkiv region.

Presented are the materials from excavations at the Saltivska-Mayaky culture burial ground with cremations discovered in 2013 near Babchyanka village in Chuhivsk Region of Kharkiv Oblast. Necropolis is one more of such burial grounds found in the Donets River upper region. In graves calcined bones were scattered around the whole circa. Insignificant depth contributed to the fact that some graves were disturbed by modern robbers. In burials elements of arms and harness, clothes, adornments, and knives were found. Most items were burnt.

Key words: Saltivska-Mayaky culture, burial ground with cremations, the Donets River upper region.

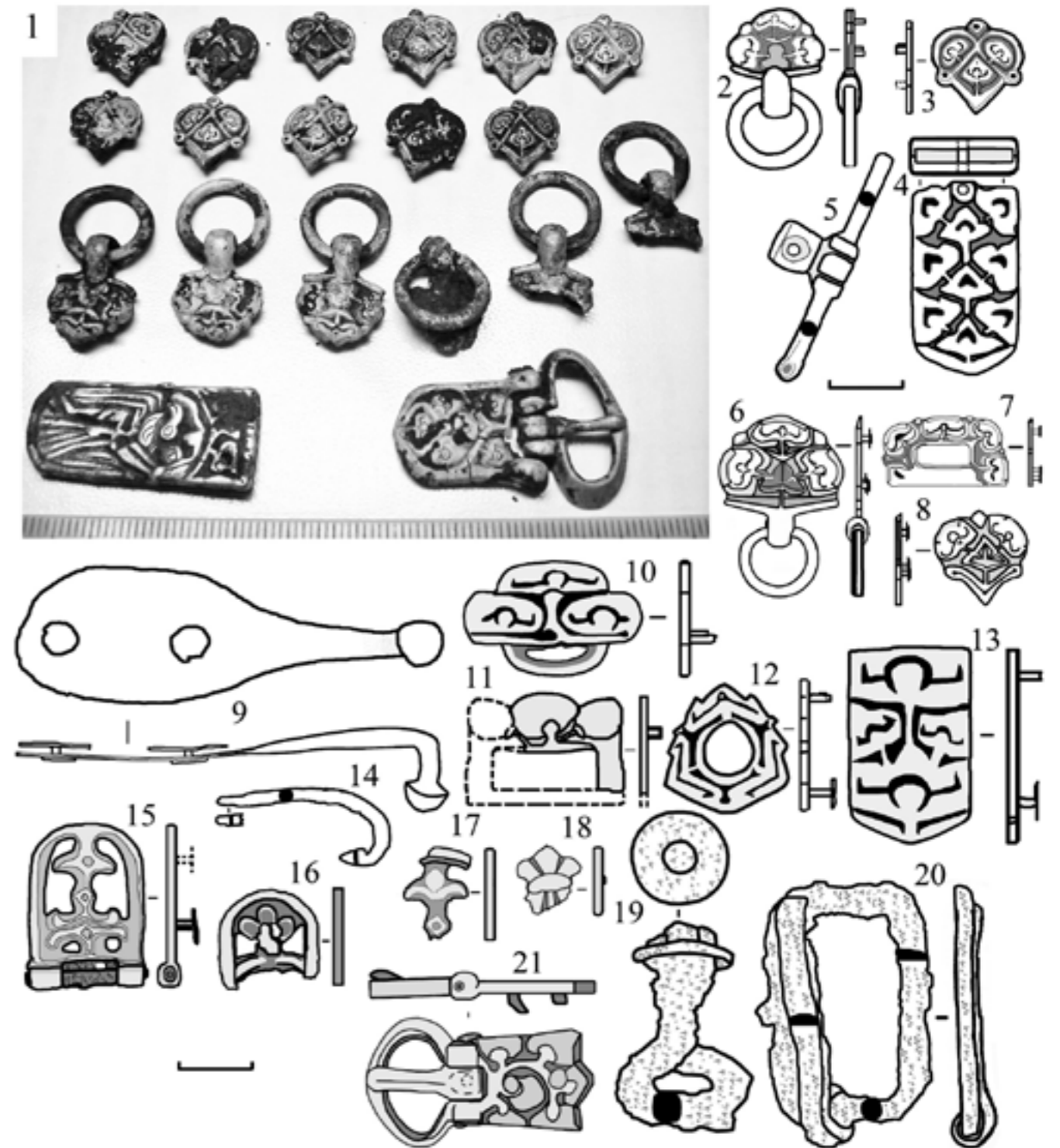

Рис. 1. Інвентар з поховань 2015 р. біля Кочетокського могильника та з тайника 1 поховання 2015 р. Кицівського могильника.
 1–14 – інвентар з поховань 2015 біля Кочетокського могильника (1–5 – поховання № 1; 6–8 – поховання № 2; 9–14 – поховання № 3);
 15–20 – інвентар з комплексів 2015 р. Кицівського могильника (15–20 – поховання; 21 – тайник);
 1–3, 6–8, 15–18 – срібло; 4, 5, 10–13, 21 – бронза; 19, 20 – залізо.

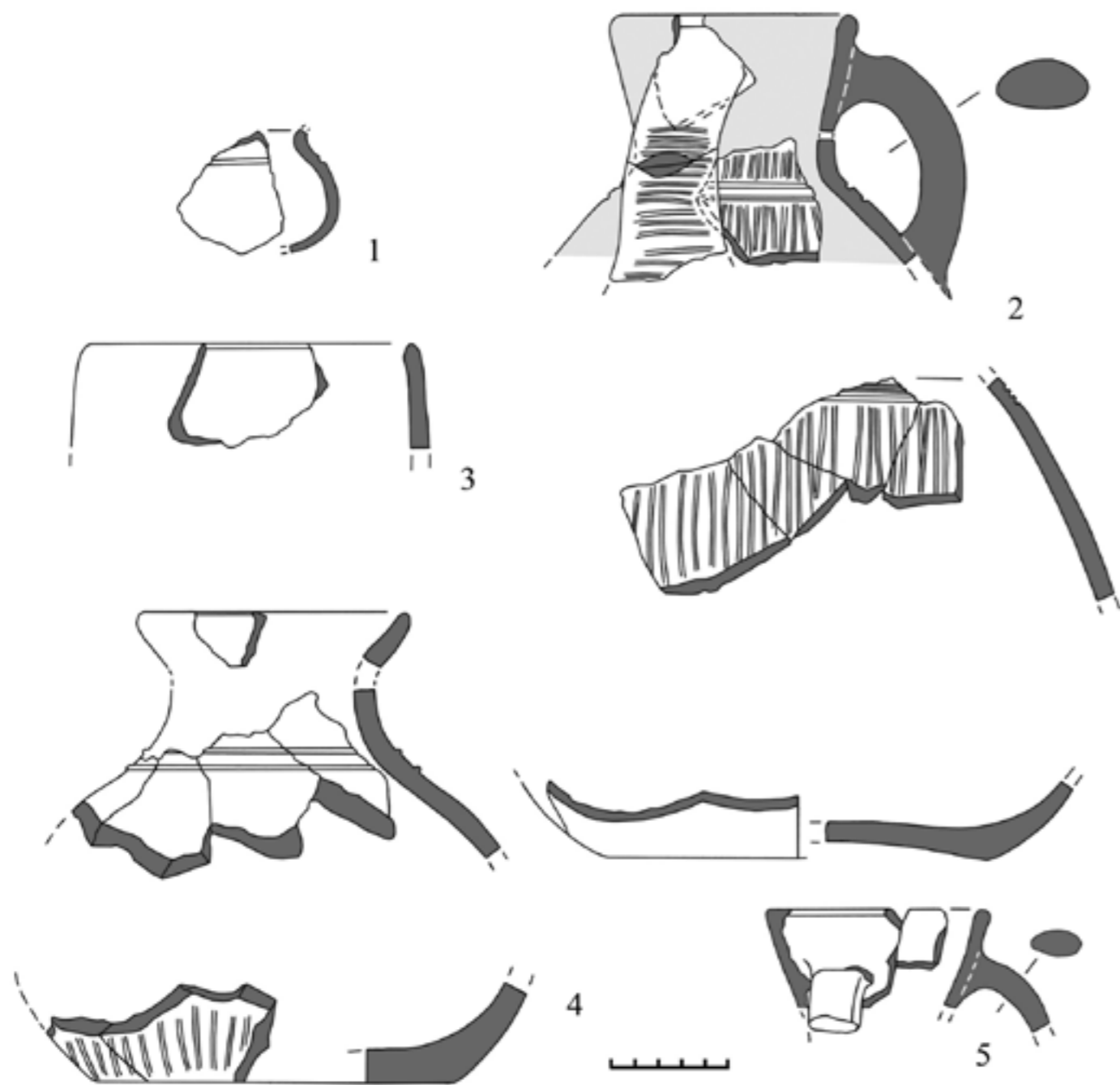

Рис. 2. Керамічний матеріал, що виявлений у похованнях біля Кочетокського могильника.
1-3 – поховання № 3; 4 – поховання № 1; 5 – поховання № 2.

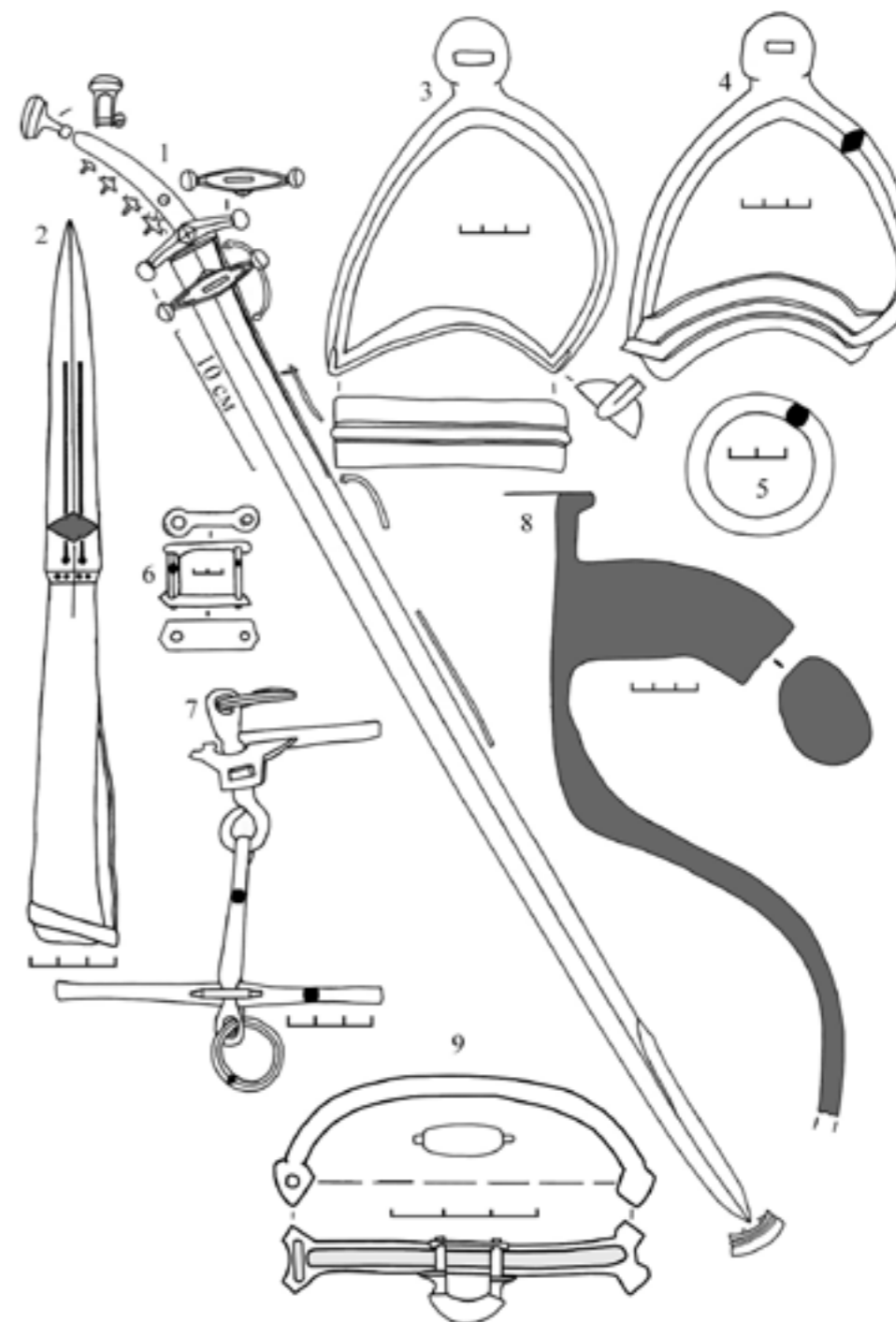

Рис. 3. Інвентар з тайника та поховання, що виявлені у 2013 р. на могильнику «Бабчанка».
1-7 – тайник; 8 – поховання; 9 – реконструкція кріплення скоби до лопаті піхов;
1-7, 9 – залізо; 8 – кераміка.

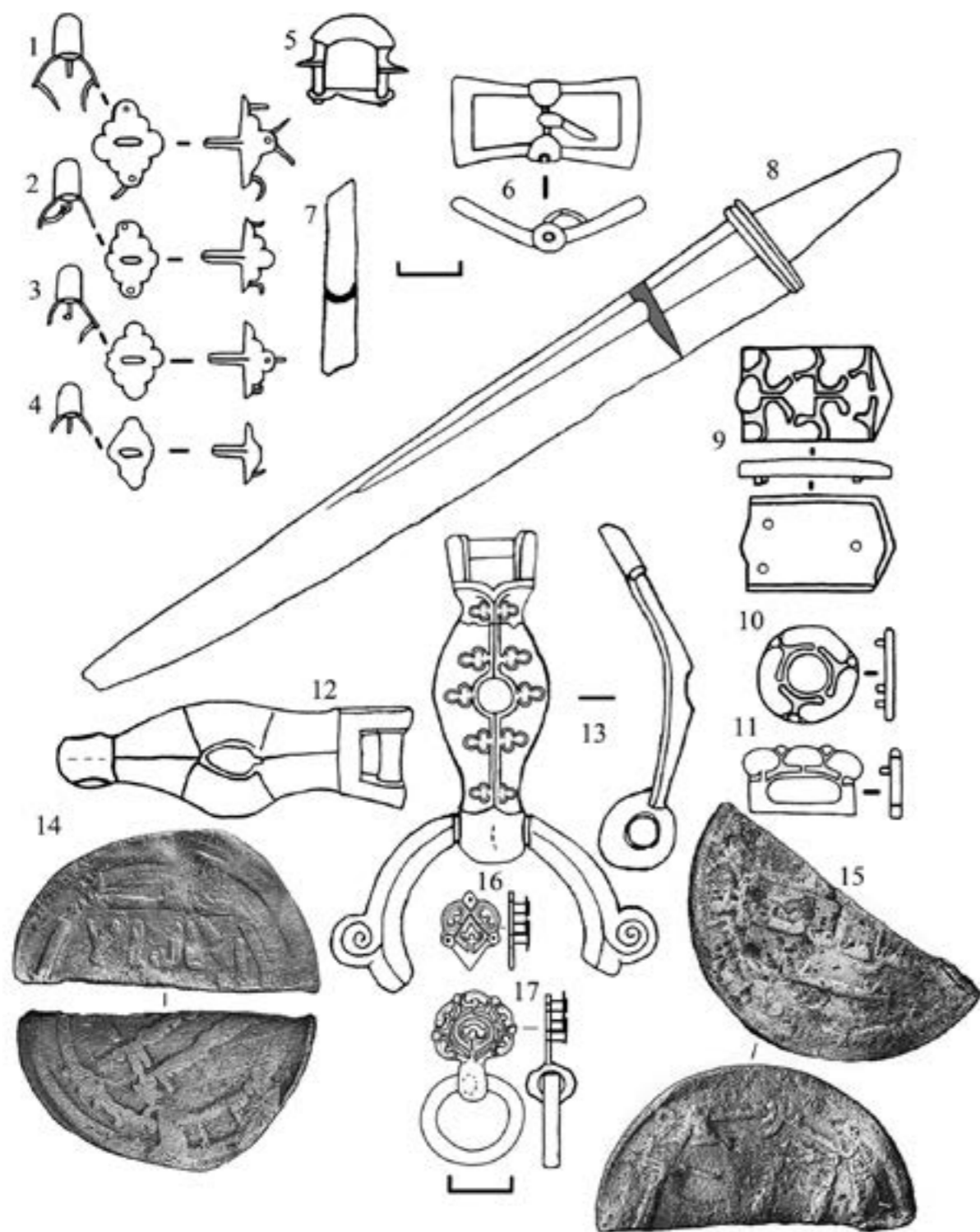

Рис. 4. Інвентар з поховання, що виявлені у 2013 та 2015 рр. на могильнику Бабчанка.
1-15 – поховання 2013 р. (1-3 – поховання № 3; 4 – поховання № 1; 5 – поховання № 2);
16-17 – поховання № 1 2015 р.; 14, 15 – без масштабу;
1-5, 7, 8 – залізо; 6, 9-13 – бронза; 14-17 – срібло.

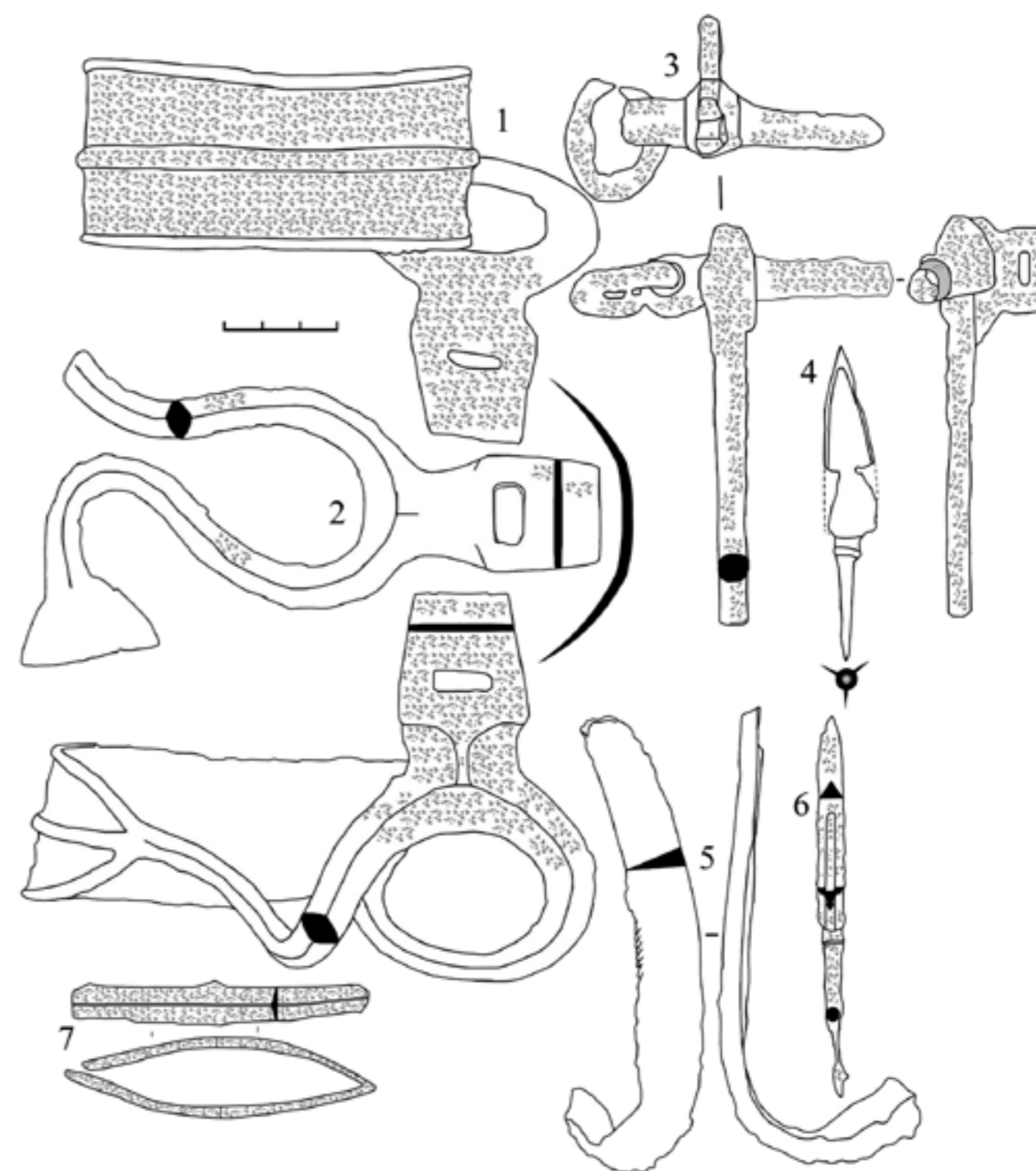

Рис. 5. Залізний інвентар з тайника, що виявлений у 2015 р. на могильнику біля с. Кицівка.

В. В. Дідик.

Платівчаті прикраси Коропівського скарбу: збережена традиція або самостійний етап розвитку примітивного ювелірного промислу.

Мені дуже поталанило, що свої перші кроки на незоромому полі професійної археології я робив під фаховою орудою Володимира Кузьмича Міхеєва. Впродовж усіх років мого навчання у Харківському державному університеті він був незмінним керівником моїх курсових та дипломної робіт. Саме тоді системно та із справжнім інтелектуальним тактом один із визнаних на теренах пострадянської науки фахівців-хозарознавців навчав мене, ще жовторотого початківця, азам філігранної майстерності при обробці та систематизації значних об'ємів археологічної інформації.

Треба визнати, що я не завжди старанно освоював його уроки. Інколи я буквально тонував серед цифрових таблиць статистичних зведень, котрі могли, наприклад, ілюструвати деталі обряду трупоспалення черняхівських, салтівських або кримських ґрунтових некрополів. Специфіка різночасових старожитностей мене дуже пантеличила, і я починав робити елементарні помилки, а потім починав гарячкувати шукати вихід із власних логічних пасток.

Володимир Кузьмович, як досвідчений педагог витримував паузу, а потім приходив мені на допомогу. У моїй свідомості на все подальше життя закарбувалася сакраментальна фраза, сказана спокійними тембром мелодійного голосу Володимир Кузьмовича: «Не треба робити стрімкі кавалерійські атаки». Мій вчитель терпляче пояснював, що професійна археологічна наука «з наскоку» ніколи не твориться. Отож, справжня публікація присвячена світлій пам'яті мого першого вчителя у подяку за його уроки професійної майстерності та приклади щирої людської чуйності.

До кола масових стандартних виробів належать платівчаті прикраси ранньосередньовічного Коропівського скарбу. Докладна інформація про факт виявлення депозиту, комплектність виробів, аналіз речей степового походження, дослідження особливостей намистового убору були оприлюднені автором у регіональних наукових часописах [1, с. 214–225; 2, с. 19–25; 3, с. 52–57].

Культурно-хронологічна кореляція пальчастих та зооантропоморфних фібул, елементів кінського спорядження, скляного та бурштинового намиста дозволили порівняно точно окреслити хронологічний діапазон побутування та схоронення у землю речового асортименту десь у межах кінця VII – початку VIII ст. Окремо було висунуто припущення стосовно приналежності Коропівського скарбу до перехідної групи 2а скарбів кола старожитностей антів, для речового асортименту якого притаманне хронологічне співіснування хронологічних індикаторів зразку Мартинівки та Харівки (1 та 2 хронологічні групи за класифікацією О. О. Щеглової та І. О. Гавритухіна).

Мета запропонованої публікації полягає у перевірці даного припущення на прикладі стилістичного та часового аналізу платівчатих прикрас Коропівського скарбу.

Найбільш імпозантну у художньому плані групу платівчатих прикрас утворюють лунниці, кількісно репрезентовані двома цілими та одним фрагментованим екземплярами (рис. 1: 1, 2). Підвіски виготовлені із срібних платівок завтовшки 0,1 см. За загальними обрисами вони нагадують дворогі підвіски завдовжки 4,3–4,5 см від країв різків та 2,8–3,0 см заввишки від середини до верхнього краю виробу. Вушка на підвісках не збереглися, їх залишки маркують отвори та прямокутна платівка, яка закріплювалась бронзовою заклепкою. Лицьова поверхня декорована лаконічною композицією у вигляді трьох півкуль, зкомпонованих у центральній частині на зразок умовного трикутника, та декоративного обрамлення, яке складається з трьох смуг. Декор виготовлено за допомогою металевих пуансонів.

Слід зауважити, що лунниці-підвіски зустрічаються у дуже малій кількості у порівнянні з багаточисленним асортиментом чоловічих ремінних гарнітурів та яскравими аксесуарами жіночого вбрання на кшталт різнотипових фібул, браслетів, скроневих кілець, гривен, які своїм

типологічним різномаяттям створюють колоритне етно-культурне тло скарбів старожитностей антів на півдні Східної Європи. Тотожних або близьких аналогів коропівським лунницям поки-що не зафіксовано, тому доводиться констатувати раритетний характер підвісок із Коропівського скарбу.

Однак поодинокі знахідки наближено схожих за обрисами дворогих лунниць спорадично розпорошені серед ранньосередньовічних ювелірних наборів Карпатського регіону, Криму та Кавказу. Ці платівчаті лунниці відрізняються від коропівського екземпляру технологією виготовлення та елементами поверхневого декорування.

Серед віддалених аналогів дворогих лунниць заслуговує на увагу відбиток підвіски на ливарній формі з культурного шару Зимнівського городища [4, табл. XV; 5, рис. 4, 8]. Тіло виробу має симетричні плавні обриси, кінці різків заокруглені, поверхня декорована чотирма колами та облямована рельєфною лінією на краях. За технологічними та стилістичними ознаками готовий виріб із зимнівської ливарної форми різуче відрізнявся від лунниць Коропівського скарбу. Художня та технологічна відмінність між підвісками з протилежних кутів ранньослов'янської географії може пояснюватися часовою асинхронністю їх виготовлення.

На хронологічній шкалі періодизації празьких пам'яток Волині та Прикарпаття час побутування геральдичних ремінних бляшок, зооморфної платівки, мініатюрної фібули, виявлених В. В. Ауліхом у процесі дослідження Зимнівського городища, чітко вкладаються у межі другої половини – кінця VII ст., тобто розташовуються у хронологічних рамках третьої фази празької культури [6, с. 39–52].

Наступні зразки дворогих лунниць походять із супровідного інвентарю поховального комплексу № 139 аварського некрополя Колькед-Фекетекапу А, що датується за хронологічними розробками І. О. Гавритухіна першою половиною VII ст. і належать за планіграфічними спостереженнями до зони В, яка ілюструє матеріальну культуру часового зламу фіналу ранньоаварського часу – початку першої фази середньоаварського часу [7, рис. 44: 53, 54].

Як і на пласких рівнинах середньої течії Дунаю, пошук платівчатих дворогих підвісок на кавказьких гірських схилах теж приніс одиничні знахідки. Важливим є той факт, що у порівнянні із аварським поховальним комплексом екземпляри закавказьких лунниць із Східної Грузії не поступаються інформативністю супровідних датуючих матеріалів і походять з системно досліджених могильників, котрі вивчалися у 60 – 70 рр. минулого століття грузинським археологом Н. І. Апхазавою [8, с. 77–79]. Дослідник оприлюднив результати багаторічних розкопок ранньосередньовічних могильників Квемо Алеви, Самтавро, Гурджані та ретельно розробив їх хронологію, спираючись на детальну типологію поховальних речей та їх кореляцію в окремих похованнях, абсолютні дати визначались на основі монетних знахідок, хоча співставлення з відносною хронологією діагностує їх значне запізнення [9; 10].

Лунниці виявлені в похованнях № 216/40 та 808 Самтавро. Згідно, хронологічних розробок Н. І. Апхазави, частково модифікованих І. О. Гавритухіним, перше поховання приналежить до фази 2а, у відносному хронологічному вимірі воно датується кінцем VI – першою чвертю VII ст, друге поховання на часовій шкалі займає позначку другої чверті VII ст. [8, рис. 78, 79: 44, 73].

До найближчих у територіальному відношенні належить екземпляр дворогої лунниці з поховання № 55 могильника Ескі-Кермен, згідно хронологічних досліджень А. К. Амброза, поховальний інвентар датується кінцем VII ст. [11, рис. 8; 42].

Отже, наведені зразки дворогих підвісок засвідчують марність спроб пошуку абсолютно тотожних за технологією та декором прикрас до виробів з Коропівського скарбу. Доводиться констатувати тільки наявність спільної моди на дворогі лунниці у припонтійському регіоні. Як не дивно, але найближчу технологічну та стилістичну подібність можна спостерігати серед підвісок із Козіївського скарбу, котрий у географічному аспекті є буквально сусіднім до територіального розташування Коропівського депозиту. У гідрологічній мережі розміщення двох скарбів прив'язані у першому випадку до водозбору Сіверського Дінця (Коропівський депозит), а у другому тяжіє до течії річки Мерли (Козіївський депозит). По прямій лінії їх розділяє відстань не більше 70 км.

Колекція платівчатих лунниць Козіївського скарбу нараховує 12 екземплярів (рис. 2: 1–4).

Їх загальна сукупність розподіляється на дві технологічні групи: у кількісному відношенні отримують першість платівчаті вироби із приклепанним або просвердленим вушком, меншість складають вироби, відлиті у ливарній формі [12, с. 358; табл. 51, 52].

Для нашого дослідження джерелознавчу актуальність має окремий екземпляр трирогої лунниці із приклепанним вушком, декорований композицією із крапок по контуру та трьома великими опуклостями у центрі корпусу прикраси (рис. 2: 1).

Спеціальне дослідження лунниць Козіївського скарбу провела московська дослідниця В.Є. Родінкова – визнаний фахівець у галузі вивчення металевих аксесуарів традиційного ранньосередньовічного вбрання Східної Європи, яка переконливо окреслила коло найближчих аналогів до козіївських трирогих підвісок серед ювелірних виробів Верхнього Подніпров'я із Свіли та Банцерівського городища (рис. 2: 5). Саме ці верхньодніпровські вироби яскраво ілюструють вихідний район, звідки власниками Козіївського скарбу була перейнята мода використання платівчатих трирогих лунниць у декоруванні жіночого вбрання [13, с.13; рис. 2: 2, 3].

На думку В. Є. Родінкової, схожі у декоруванні та технології виготовлення трирогої платівчаті підвіски із дніпро-донського вододілу та протилежні у широтному напрямку верхньодніпровські екземпляри наочно підтверджують тезу про прозорість кордонів етно-культурних ареалів Східної Європи та ствердно діагностують культурну толерантність носіїв старожитностей антів до іншокультурних впливів [13, с. 18].

Таким чином, складність пошуків прямих аналогів Коропівським лунницям змушує акцентувати увагу на порівнянні декоративно-стилістичних елементів лицьових сторін коропівських та козіївських лунниць. Навіть при поверхневому погляді кидаються у вічі схожі композиційні елементи, що складають центральне зображення, яке об'єднує три півсферичні опуклості та дві лінійні смуги, виконані пунктирними крапками по контуру.

Вірогідно, майстер, що виготовив та декорував поверхню коропівських лунниць лише частково дотримувався старих стилістичних прийомів, котрі практикувалися ювелірами старшого покоління. Він зберіг технологію та стилістику своїх попередників, але сліпо не копіював декор виробів першої групи старожитностей антів, свідомо вніс стилістичні інновації відповідно до сучасної йому моди на дворогі підвіски і замінив дві пунктирні лінії декору на три по контуру виробу. Остання стилістична деталь спостерігається на монетноподібних підвісках (рис. 2: 6) із Пастирського скарбу 1949 р. [14, с. 153, рис. 47, 7–9].

У речовому наборі платівчатих прикрас Козіївки теж присутні монетовидні привіски, але їх поверхня була позбавлена візерунків (рис. 2: 4). Тобто використання подібних ювелірних виробів порівняно тривалий час побутувало у жіночому вбранні носіїв як першої, так і другої груп старожитностей антів. Воно пережило навіть їх добу існування, бо аналогічна до пастирської монетноподібна підвіска виявлена у салтівській кремації № 29 Сухої Гомільші [15, рис. 1, 17].

Примітивні декоративні елементи лицьового оздоблення у вигляді концентричних кіл, пунктирних ліній та опуклостей тривалий час прикрашали всі типи платівчатих прикрас скарбів першої групи старожитностей антів. Тому, враховуючи універсальність подібних стилістичних прийомів, у випадку із підвісками-лунницями Коропівського скарбу слід вести мову про збереження старих стилістичних та технологічних прийомів із частковою модифікацією до нових ювелірних уподобань другої хронологічної групи старожитностей антів.

Наступну категорію платівчатих прикрас Коропівського скарбу утворюють пронизки. Вони розділяються на дві типологічні групи, утворені за технологічно-виробничим принципом.

До першої належать рурочки-пронизки, виготовлені із бронзового листа, краї якого ретельно підігнані, а шов не запаений (рис. 3: 14–20). Довжина виробів коливається від 2,5 до 3,6 см, циліндричний діаметр дорівнює близько 0,4 см. Загальна кількість виробів дорівнює семи екземплярам.

Другу групу пронизок репрезентують спіралеподібні рурочки, продуковані із трикутного у перетині бронзового дроту (рис. 1: 3–9). Спіралеподібні пронизки відрізняються різною довжиною, яка коливається від 1 до 3 см. Їх діаметри у більшості випадків стандартно біля країв складають 0,3 см. Окрім коливання довжини виробів спостерігається різна ступінь збереженості – від порівняно цілих до суцільно деформованих прикрас.

У вітчизняній літературі пронизкам присвячене спеціальне дослідження. Його автор, Я.В. Володарець-Урбанович, розробив власну типологічну схему прикрас, окреслив географічні межі та проаналізував хронологічні рамки конкретних типів рурочок у старожитностях першої та другої хронологічної груп старожитностей антів [16]. Згідно типологічних його розробок, перша група рурочок із Коропівського скарбу належить до типу 1. Подібні прикраси зафіксовані в культурних нашаруваннях пеньківських поселень Ігрень–Підкова, Волоське, Деріївка, присутні у поховальному інвентарі кремаційних поховань на островах Сурський та Кизлевий, зафіксовані у комплексі інгумаційного захоронення із Мохнача [17, рис. 70: 7–10; 18, рис. 4: 11; 19, с. 276; 20, рис. 2: 8].

Рурочки – пронизки типу 1 найбільш масово зустрічаються у речовому асортименті скарбів старожитностей антів першої хронологічної групи, де вони входили у ансамблі ланцюгових прикрас грудей. Подібні знахідки виявлені в Козіївському, Трубчевському, Гапонівському скарбах [12, рис. 45: 6, 7, 14–16; рис. 56: 7–10, 18–32; 21; 22, рис. 22: 7–14]. Відповідно хронологічний діапазон побутування пронизок типу 1 припадав на весь період існування пеньківської та колочинської культур. Приналежність Коропівського депозиту до другої групи старожитностей антів, очевидно, розширює верхню хронологічну межу використання цих прикрас до кінця VII – початку VIII ст.

Широко розповсюджене використання рурочок з гладкою поверхнею впродовж всього періоду існування скарбів старожитностей антів змушує шукати культурно-стилістичні витоки цих примітивних прикрас у пам'ятках першої половини I тисячоліття. Далекими прототипами цих виробів можуть бути прикраси пізньозарубинецької доби (Лютіж, Рахни, Марянівка, Тернівка 2) [23, с. 36–44, рис. 93: 5; 24, рис. 18: 6]. Далі ця стилістична лінія знайшла своє подальше продовження у київських старожитностях (Абідня, Борисоглібське 4, Олександрівка 1) [25, с. 37; рис. 112: 23; 26, с. 224; рис. 9: 21]. Саме київське культурне підґрунтя є найбільш доцільним у подальшому побутуванні гладеньких рурочок в ювелірному ансамблі старожитностей антів, бо київська спільнота заклала після себе культурні підвалини пеньківських та колочинських старожитностей.

Наступна група пронизок Коропівського скарбу належить до типу 7 за класифікацією Я.В. Володаря-Урбановича [16, с. 44]. Їх прямі аналоги виявлені в Гапонівському, Курилівському, Трубчевському скарбах першої хронологічної групи [22, рис. 21: 8–19; 27, с. 86; рис. 4: 26]. Окрім пеньківсько-колочинського ареалу окремі знахідки спіралеподібних рурочок розпорошені у культурних шарах та комплексах празьких поселень Рашків 2-3 та городища Зимне [28, рис. 12: 4]. Подальша стилістична лінія побутування спіралеподібних рурочок простежується у традиційних жіночих уборах волинцівських (Битицький скарб) та роменських старожитностей: Івахніківський скарб, Супрутське та Новотроїцьке городища, поселення Торхове та Уткіне [29; 30; 31, с. 30; рис. 17: 12, 13]. Слід зауважити, що попит на спіралеподібні рурочки не обмежувався ювелірними уподобаннями східнослов'янської людності, бо подібні прикраси зустрічались у кожній п'ятій катакомбі Димитрівського некрополя, де вони утворюють строкаті композиції разом із власне салтівськими зразками підвісок та намистин [32, с. 113; рис. 58].

Такий сталий споживчий феномен ранньосередньовічної доби частина дослідників пояснювали різновекторними напрямками культурних зв'язків. На думку О. В. Григор'єва та С.С. Рябцевої побутування спіралеподібних рурочок у роменському ювелірному уборі віддзеркалювали потужні балтійський та фіно-угорський впливи на жіноче вбрання [33, с. 28, 29]. Зовсім протилежну позицію стосовно проблем використання спіралеподібних рурочок у традиційному вбранні ранньослов'янської спільноти Дніпровського Лівобережжя зайняв Я.В. Володарець-Урбанович, який обґрунтував салтівський напрямок, тому що у складі Битицького скарбу разом із рурочками типу 7 були присутні намистові набори та знаряддя праці салтівського походження [16, с. 45].

Втім, окрім запропонованих гіпотез існує альтернативний шлях проникнення спіралеподібних рурочок у традиційне жіноче вбрання як салтівських, так і роменських модниць. Подібними носіями можуть бути ювеліри скарбів другої групи, які виготовляли архаїчні прикраси простих форм. Вірогідно, у волинцівське та роменське середовища спіралеподібні рурочки могли потрапити еволюційним шляхом. Навіть беручи до уваги ті стрімкі етнокультурні пертурбації, що мали місце на часовому зламі кардинальної заміни пеньківської та колочинської

культур старожитностями сахнівсько-волинцівського кола етнічне ранньослов'янське ядро цих спільнот залишалось незмінним. Тому окрім специфічних гостроріберних форм ліпного посуду, квадратних напівземлянок з вогнищами у якості традиційних реліктів попередньої доби могли бути збережені спіралеподібні пронизки, документально засвідчені серед речового набору Битицького скарбу.

Паралельно із ранньослов'янською лінією передачі примітивних прикрас міг самостійно існувати салтівський осередок, у якому свідомо законсервувались прадавні ювелірні традиції автохтонного досалтівського населення. Про існування таких тубільних груп у середині салтівської людності на теренах верхніх водозборів Сіверського Дінця свідчать півземлянкові споруди, окремі типи ямних трупоспалень, далі цей перелік доказово продовжує низка знахідок прикрас кола старожитностей антів із катакомбних та кремаційних могильників. Завдяки ретельним дослідженням В.С. Аксьонова, реєстр ювелірних прикрас першої та другої хронологічних груп старожитностей антів нараховує шість достеменних випадків присутності цих ювелірних виробів у салтівських поховальних комплексах: серед них варто назвати зооантропоморфну фібулу з катакомби № 21 Верхньосалтівського могильника, монетоподібну підвіску з кремації № 29 Сухої Гомольші, два екземпляри трапецієподібних підвісок з катакомб №№ 24, 42 Верхнього Салтова, конічну ворворку з трупоспалення № 54 Сухої Гомольші, декор кінського очільника з кремації № 154 Сухої Гомольші [15, рис. 1]. Етно-культурна атрибуція цих прикрас, шляхи та їх контекст попадання у салтівські комплекси, запропоновані В.С. Аксьоновим не викликають жодних заперечень. Дослідник аргументовано датував салтівські комплекси із речами кола старожитностей антів другою половиною VII – початком IX ст. Ювелірні прикраси зразку старожитностей цього кола на салтівських поховальних пам'ятках, маркують міжплемінні шлюби, бо більшість виробів це жіночі прикраси, та яскраво ілюструють факт мирної інкорпорації пізньопеньківського – сахнівського населення у алано-болгарське етнічне тло салтівської культури [15, с. 77]. Отож, не виключено, що разом із перерахованими ювелірними виробами молодими жінками східнослов'янського походження у ювелірну моду салтівських общин були принесені спіралеподібні рурочки.

Останню численну групу виробів Коропівського скарбу складають платівчаті трапецієподібні підвіски у кількості чотиринадцяти екземплярів (рис. 3: 1–13), дві платівки з'єднанні за допомогою кілечка (рис. 3: 12). Всі зразки виготовлені із бронзової бляхи завтовшки 0,1–0,15 см. Висота виробів коливається від 2 до 3 см, ширина нижньої частини – 1,4–2,3 см. На трьох зразках підвісок збереглися кілечка для підвісу із круглого або плоского у перетині бронзового дроту. Поверхні восьми підвісок декоровані: у першому випадку орнамент складався з умбоподібною опуклості у нижній частині, зробленої за допомогою штампу з внутрішньої частини, та пунктирних ліній з боків і верху (4 шт.); у другому випадку декор утворювала композиція з центрального циркульного зображення та пунктирних ліній на нижньому та боковому краях (3 шт.); одиничний екземпляр прикрашено півсферичною умбоподібною опуклістю, вироблену зворотним штампом. Решта підвісок мають гладеньку поверхню.

Схожі за декором або обрисами підвіски неодноразово фіксувались у речових наборах скарбів старожитностей антів першої хронологічної групи. Подібні трапецієподібні платівки були зафіксовані в Гапоновському, Козіївському, Новоодеському, Суджанському скарбах [22, рис. 23: 16, 21; 12, табл. 45, 53, 67]. Окремі екземпляри таких підвісок засвідчені у поховальному інвентарі пеньківських кремацій з островів Сурський та Кизлевий, могильному наборі прикрас інгумації з Мохнача, виявлені у культурних шарах та об'єктах Волоського (Сурська Забора) та Тягинської Забори [17, рис. 19: 17, 21; рис. 75: 1, 11–13].

Зауважу, що жодного разу цей тип примітивних прикрас поки-що окрім Коропівського депозиту не зустрічався в речовому асортименті скарбів антів другої групи. Проте подібні підвіски неодноразово виявлялися у салтівських похованнях водозбору Сіверського Дінця, до числа вище перелічених треба додати декоровану підвіску із трупопокладення № 2 могильника Бочкове на р. Вовчій (широ дякую автору розкопок О. Лаптеву за люб'язно надану інформацію). Вочевидь, подібні прикраси разом із спіралеподібними рурочками у салтівському середовищі могли виконувати роль слов'янських етнічних маркерів їх власниць.

Таким чином, стилістичний та хронологічний аналіз всієї сукупності платівчатих виробів Коропівського скарбу дозволяє сформулювати наступні попередні висновки.

Аналогії всіх без виключення категорії примітивних виробів зародились та побутували у припонтійському регіоні з середини до кінця VII ст., у більшості випадків вони мають полікультурне походження і відображають південний напрямок культурних зв'язків носіїв Коропівського скарбу, що вже декларувалось на прикладі намистового набору та предметів кінського спорядження.

Хронологічне співставлення платівчатих прикрас з рештою речового асортименту не заперечує тезу про перехідний характер скарбу між першою та другою хронологічними групами старожитностей антів, а його часові межі зариття у землю припадають на кінець VII – початок VIII ст.

Технологія виробництва та декорування платівчатих прикрас Коропівського депозиту має потужну місцеву традицію, яка своїми коріннями сягає традицій археологічних культур пізньозарубинецької лінії культурного розвитку Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя. На стабільне побутування цих прикрас у традиційному жіночому вбранні не впливали кардинальні зміни престижних прикрас на кшталт фібул, браслетів, скроневих підвісок, які двічі змінювали асортимент скарбів типу Мартинівки та Харівки. Виготовлення платівчатих прикрас не вимагало високого фахового рівня ювелірів, тому традиція їх виробництва не переривалась навіть під час етнокультурних катаклізмів, що сколихували етнічне слов'янське тло між Дніпром та Сіверським Дінцем у I тис. н. е. Вочевидь, прості на вигляд платівчаті прикраси виконували роль етнічних маркерів, у випадках інкорпорації їх власниць у чуже етнічне середовище.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дідик В. В. Нова знахідка ранньосередньовічного скарбу у водозборі Сіверського Дінця. // Слобожанське культурне надбання. – Харків – Вип. 2. – 2009.
2. Дідик В. В. Вироби степового зразку із ранньосередньовічного Коропівського скарбу. // СМАК. – Вип. 2 – 2012.
3. Дідик В. В. Намисто ранньосередньовічного Коропівського скарбу. // СМАК. – Вип. 3. – 2013.
4. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI – VII ст. в Західній Волині. – Київ, 1972.
5. Мілян Т. Прикраси та декоративні предмети ранньослов'янського часу з межиріччя Дністра та Західного Бугу. // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 16. – 2012.
6. Гавритухин И. О. Хронология пражской культуры. // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. – Москва, 1997. – Т. 3.
7. Гавритухин И. О. Хронология среднеаварского периода. // СЕЭС. – Т. 2. – 2001.
8. Гавритухин И. О. Датировка днепровских кладов первой хронологической группы методом синхронизации с древностями других территорий. // Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. – Москва, 1996.
9. Апхазова Н. И. Материальна культура ранньосередньовічної Грузії (питання археологічної хронології за даними прикрас). – Тбілісі, 1979 (грузинською мовою).
10. Апхазова Н. И. Могильник Квемо Алевію. – Тбілісі, 1982 (грузинською мовою).
11. Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. // СА. – 1972. – № 2.
12. Корзухина Г. Ф. Клады и случайные находки верей круга древностей антов в Среднем Поднепровье. // МАИЭТ. – Вып. V – 1996.
13. Родинкова В. Е. Подвески-лунницы Козиевского клада. // КСИА. – Вып. 215. – 2003.
14. Приходнюк О. М. Пастирське городище. – Київ – Чернівці, 2005.
15. Аксенов В. С. Вещи славянского облика на салтовских памятниках Верхнего Подонечья. // Славяно-руское ювелирное дело и его стоки. – Санкт-Петербург, 2010.
16. Володарець-Урбанович Я. В. Пронизки епохи раннього середньовіччя зі слов'янських пам'яток півдня Східної Європи. // АДІУ. – Вип. 2. – 2014.
17. Приходнюк О. М. Пеньковская культура. – Воронеж, 1998.
18. Рутковська Л. М. О стратиграфии и хронологи древнего поселения около Стецовки на р. Тясмин. // Раннесредневековые восточнославянские древности. – Ленинград, 1972.
19. Бодянский А. В. Археологические находки в Днепровском Надпорожье. // СА. – 1960. – № 1.
20. Аксенов В. С. Бабенко Л. И. Погребение VI – VII веков н.э. у с. Мохнач // РА. – 1998. – № 3.
21. Приходнюк О. М. Падин В. А. Тихонов Н. Г. Трубчевский клад антского времени. // Материалы I тыс. н. э.

по археологи и истории Украины и Венгрии. — Киев, 1996.

22. Обломский А. М. Описание комплекса находки. // Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — Москва, 1996.

23. Башкатов Ю. Ю. Терпиловский Р. В. Позднезарубинецкие памятники Среднего Поднепровья. // Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I – II в.н.э.). — Москва, 2010.

24. Обломский А. М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I – V вв. н. э. — Москва, 1991.

25. Обломский А. М. Радюш О. А. Вещевой комплекс. // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начале V в.н.э.). — Москва, 2007.

26. Терпиловський Р. В. Щекун О. В. Нові дослідження раньослов'яського поселення Олександрівка I. // Археологія давніх слов'ян. Дослідження та матеріали. — Київ, 2004.

27. Родинкова В. Е. Куриловский клад раннесредневекового времени. // РА. — 2010. — № 4.

28. Баран В. Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). — Киев, 1988.

29. Сухобоков О. В. Вознесенская Г. А. Приймак В. В. Клад орудий и украшений из Битицкого городища. // Древние славяне и Киевская Русь. — Киев, 1989.

30. Григорьев А.В. Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I – начале II тыс.н.э. — Тула, 2005.

31. Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. // МИА. — № 74. — 1958.

32. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничьи. — Москва, 1989.

33. Рябцева С. С. Древнерусский ювелирный убор. — Санкт-Петербург, 2005.

Резюме

Дідик В. В. Платівчаті прикраси Коропівського скарбу: збережена традиція або самостійний етап розвитку примітивного ювелірного промислу.

Публікація присвячена аналізу стилістики та хронології платівчатих прикрас Коропівського скарбу кола старожитностей антів. Паралельно була здійснена спроба синхронізації лунниць, пронизок, трапецієподібних привісок із старожитностями Криму, Карпат, Середнього Подунав'я та Закавказзя. Як продемонструвала подібна синхронізація, прототипи більшості прикрас виникли в середині VII ст., однак поміщення речей у землю відбулось наприкінці VII – на початку VIII ст. Таким чином, на прикладі платівчатих прикрас ще раз був підтверджений перехідний характер скарбового інвентарю між першою (Мартинівською) та другою (Харіївською) хронологічними групами старожитностей антів. Паралельно було висловлено припущення про використання пластівчатих прикрас (пронизки, трапецієподібні привіски) як слов'янських етнічних маркерів у випадку інкорпорації їх власниць до іншорідного культурного середовища.

Ключові слова: пронизки, лунниці, пеньківська культура, скарби старожитностей антів.

Дидык В. В. Пластинчатые украшения Короповского клада: сохранённая традиция или самостоятельный этап развития примитивного ювелирного промысла.

Публикация посвящена анализу стилистики и хронологии пластинчатых украшений Короповского клада круга древностей антов. Параллельно была сделана попытка синхронизации лунниц, пронизей, трапециевидных подвесок с древностями Крыма, Карпат, Среднего Подунавья и Закавказья. Как продемонстрировала подобная синхронизация, прототипы большинства украшений возникли в середине VII в., однако сокрытие вещей в землю произошло в конце VII – начале VIII вв. Таким образом, на примере пластинчатых украшений еще раз был подтвержден переходный характер кладового инвентаря между первой (Мартыновской) и второй (Хариевской) хронологическими группами древностей антов. Параллельно было высказано предположение об использовании пластинчатых украшений (пронизы, трапециевидные подвески) в качестве славянских этнических маркеров в случае инкорпорации их владельцев в чужеродную культурную среду.

Ключевые слова: пронизы, лунницы, пеньковская культура, клады древностей антов.

V.V. Didyk Plated jewels of Koropovsky treasure-trove: preserved tradition or independent life stage of primitive jewelry craft.

The publication is devoted to the analysis of stylistics and chronology of plate jewelry of the Koropov treasure of Antes antiquity circle. At the same time, an attempt was made to synchronize lunnits, piercings, trapezoidal pendants with the antiquities of the Crimea, the Carpathians, the Middle Danube. Transcaucasia. As demonstrated by this synchronization, the prototypes of most ornaments arose in the middle of the 7th century, but the concealment of things in the earth occurred at the end of VII – beginning VIII centuries AD. Thus, the example of plate jewelry once again confirmed the transitional nature of the storeroom between the first (Martynovskaya) and the second (Hariev) chronological groups of antiquities Antes. In parallel, it was suggested that the use of plate jewelry as Slavic ethnic markers in the case of the incorporation of their owners into an alien cultural environment.

Key words: beads, lunulas, Penkovska culture, the Ants' troves of antiquities.

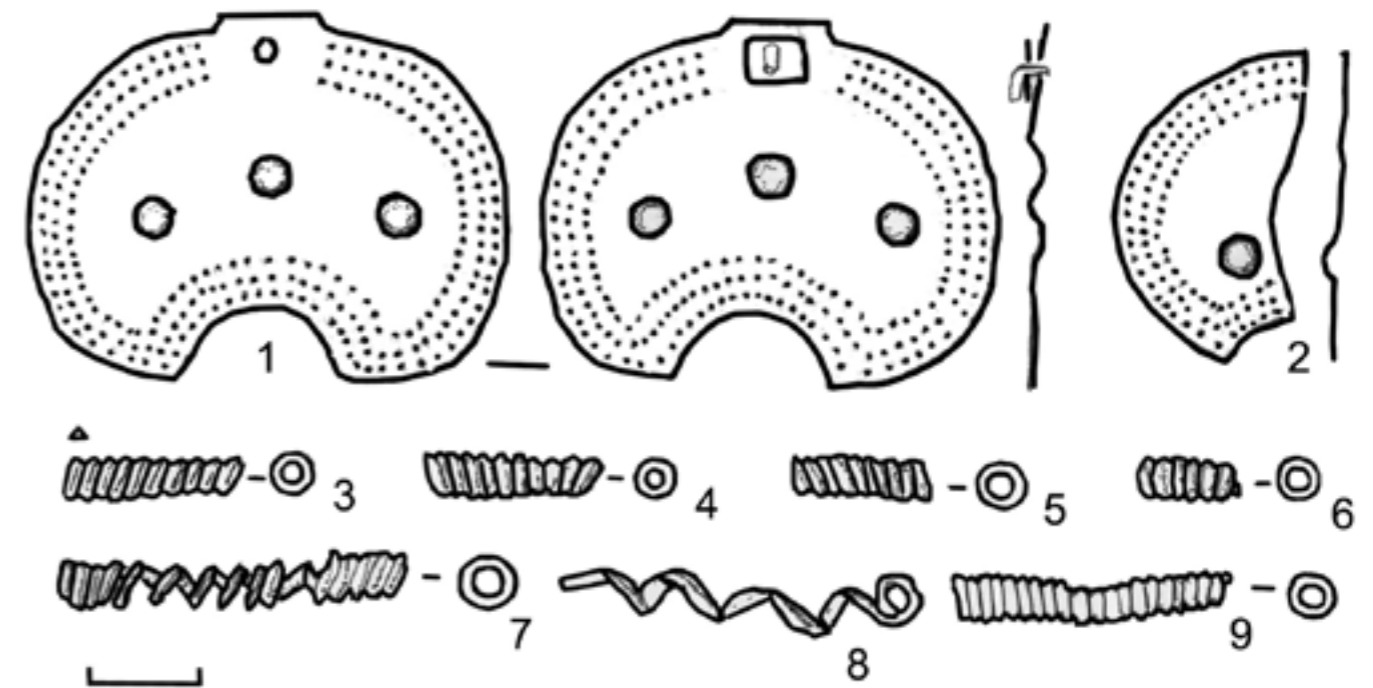

Рис. 1. Платівчаті прикраси Коропівського скарбу
1-2 – лунниці; 3-9 – спіралеподібні пронизки; 1-2 – срібло; 3-9 – бронза.

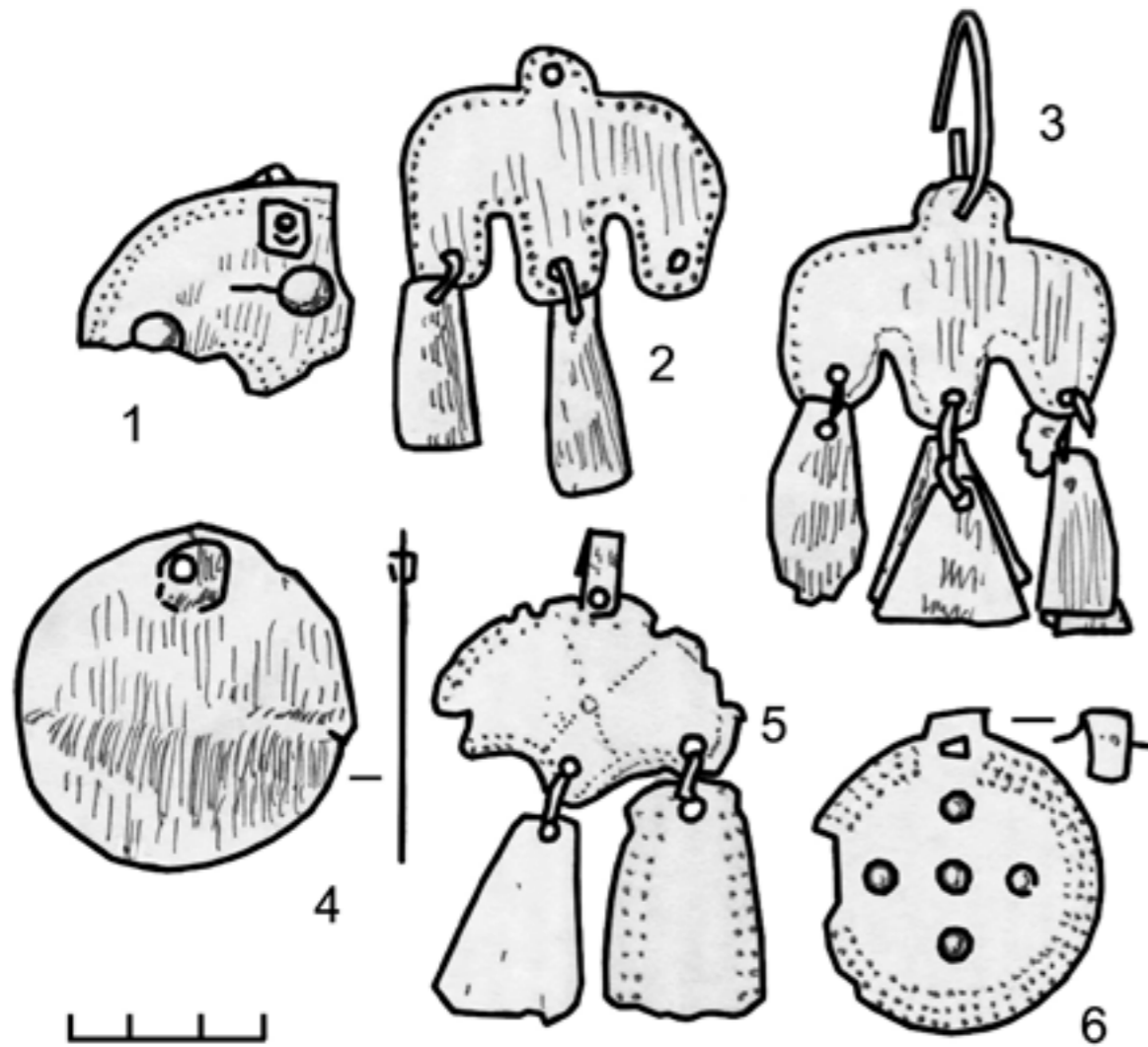

Рис. 2. Зразки платівчатих прикрас зі скарбів старожитностей антів:
1-4 – Козіївський скарб; 5 – Банцерівське городище; 6 – Пастирський скарб 1949 р.;
1-5 – бронза; 6 – срібло.

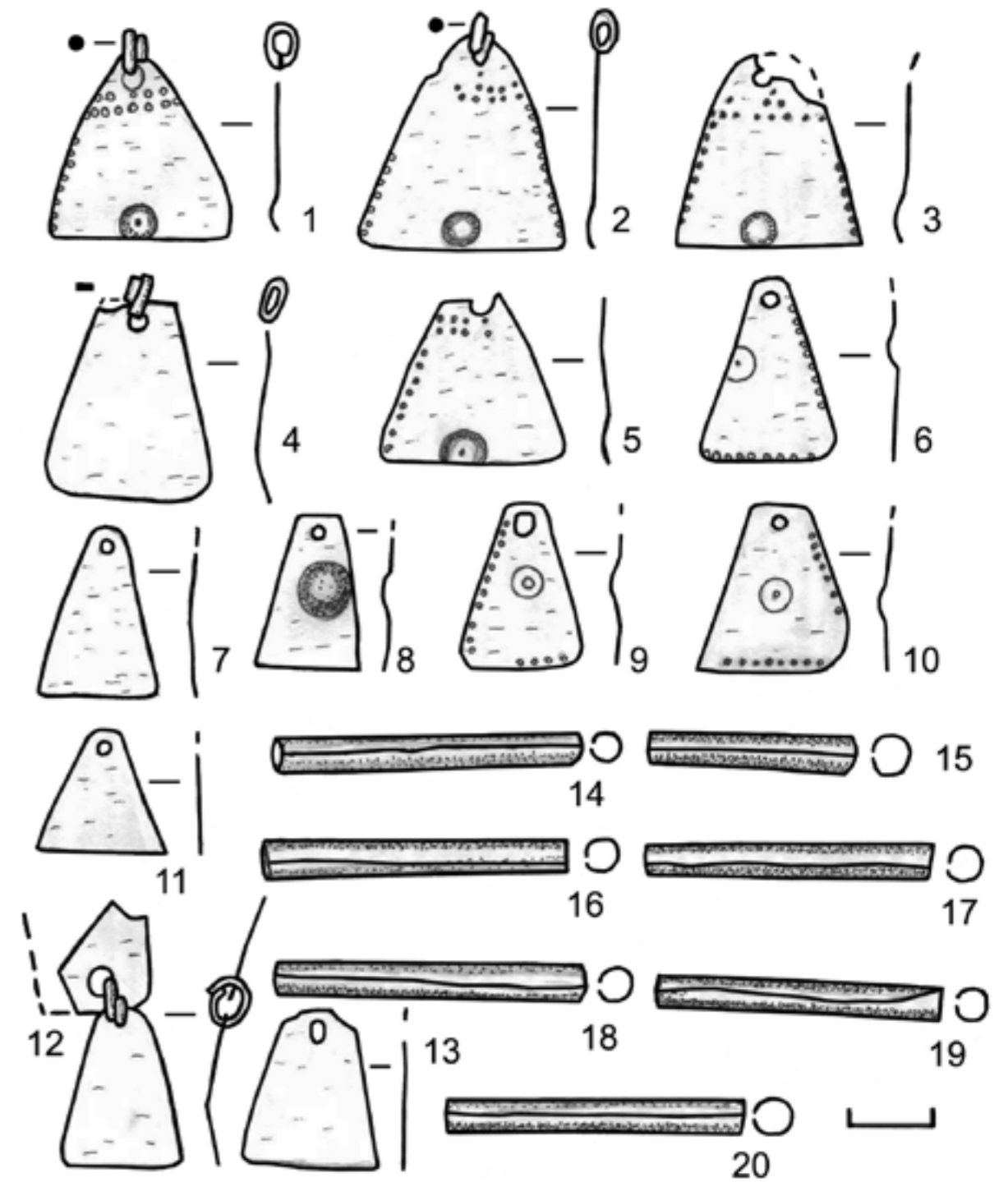

Рис. 3. Бронзові пронизки та платівки Коропівського скарбу.
1-13 – трапецієподібні платівки; 14-20 пронизки.

В.І. Квітковський

Ритуальні комплекси салтово-маяцького селища П'ятницьке I.

Вивчення давніх народів та культур не можна вважати повним без ретельного вивчення їх вірувань та духовної культури загалом. Зазвичай, ці сфери життєдіяльності давніх людей вивчаються за допомогою етнографії та писемних джерел. Разом з тим, суспільні та релігійні уявлення традиційних суспільств відображаються в певних символічних діях – обрядах, які в свою чергу, відбиваються в залишках матеріальної культури й можуть бути об'єктами вивчення археології.

На сьогодні, археологічними методами, більш менш вивченими можна вважати лише поховальні обрядності різних культур та народів. Втім, очевидно, що лише поховальними обрядами не обмежувалася їх ритуальна практика. Різноманітні ритуальні об'єкти знайдені й на поселеннях. Вони відображають уявлення людей пов'язані із освоєнням території поселення, побутом та господарством, або мають охоронне значення.

За більш ніж столітнє вивчення поселенських пам'яток лісостепової зони салтово-маяцької археологічної культури (СМК), окрім комплексів житлово-господарського призначення були відкриті й сакральні комплекси, пов'язані з проведенням обрядових і ритуальних дій. До них, як правило, відносять святилища, жертovníки, а також поховання людей та тварин здійснених в межах жилої зони.

Такі об'єкти відомі на багатьох пам'ятниках СМК: в Саркелі [1, с. 9–26; 2, с. 57–92], Верхне-салтівському [3, с. 4–5] и Мохначанському [4, с. 261–262] городищах, селищах Дмитрієвське [5, с. 46–48; 65–67], Суха Гомільша [6, с. 28], Маяцьке [7, с. 10–102], Нижній Бішкін [8, с. 4–6] і на поселеннях поблизу х. Шпенгарів [9, с. 85–91] та станиці Богоявленської [10, с. 262]. Окрім того, багато подібних комплексів можуть бути ще не опублікованими та не відомими науковій спільноті.

Але, не дивлячись на чималий обсяг досліджених комплексів, даний феномен залишається мало висвітленим в науковій літературі. На сьогоднішній день існує лише одне монографічне дослідження А.З. Віннікова та Г.Є. Афанас'єва, що спеціально присвячене культовими комплексами відомого Маяцького селища в на р. Тиха Сосна у Воронежської обл. Росії [7]. Звертали увагу на тему сакральних комплексів на поселеннях в своїх узагальнюючих монографічних роботах присвячених салтово-маяцькій культурі С.О. Плетньова [2, с. 57–92; 5, с. 89–95] та В.К. Міхеєв [6, с. 35].

Лише в XXI столітті, після накопичення значного матеріалу, дослідники дослідники із значною зацікавленістю стали звертатися до цієї проблематики, свідомством чого є вихід у друк ряду робіт.

Так, у 2010 році вийшли тези В.А. Сарапулкіна присвячені похованням людини та тварин на поселенні біля хутору Шпенгарів на Білгородщині [9, с. 85–91]. Нажаль, поки що цей цікавий матеріал не опублікований в повній мірі.

В.В. Колода в роботі 2011 р. проаналізував людські поховання здійснені на городищі Мохнач [4, с. 261–272]. Розповсюдження комплексів із похованнями тварин на території салтівського лісостепу розглянула А.А. Костильова [11, с. 467–471].

Також, слід відмітити статтю М.В. Любичева «Об одной группе сакральных памятников поселений верхнего течения Северского Донца раннего средневековья», яка була фактично першою публікацією присвячену ранньосередньовічним сакральним похованням тварин Сіверсько-Донецького лісостепового регіону [8, с. 8–16].

Одним з поселенських пам'ятників, на якому були знайдені ритуальні (культові) об'єкти СМК, є селище П'ятницьке I.

Пам'ятник розташований в 1 км південніше с. П'ятницьке Печеніжського району Харківської області в заплаві лівого берега р. Велика Бабка (правий доплив Сіверського Дінця). Його площа значна: вздовж річки воно тягнеться широкою (≈ 1 км) полосою на довжині ≈ 2 км (рис. 1). Природною особливістю даного селища є те, що обжиті зони тут розміщувались на високих останцях першої надзаплавної тераси, які не затоплювались під час весняної повені¹.

Пам'ятка була відкрита С.О. Плетньовою під час розвідок 1957 р. [12, с. 7–8], але перші археологічні дослідження тут були проведені лише 1977 р. після випадкового виявлення багатого

військового кремаційного поховання. Крім поховань за обрядом кремації в могильнику були знайдені кілька інгумаційних поховань (рис. 1). У 40 метрах на північ від могильника були виявлені залишки поселення з салтівським культурним шаром [13, с. 48–50].

У 1978-му невеликі за обсягом роботи на пам'ятнику (розкоп 1) біля місця початкового виявлення знахідок проводив В.К. Міхеєв (рис. 1). Ним були досліджені господарські ями СМК та ряд зруйнованих поховань за обрядом інгумації. Крім того, тут були виявлені залишки поховання коня [14, с. 6–7].

Через 10 років розкопки пам'ятника продовжив А.В. Криганов. У 1988 р. Він заклав розкоп 2 на уцілій частині дюни, де було знайдено поселення (рис. 1). Тут були знайдені 2 житла та господарська яма. Біля північно-східної стіни житла 2, виявлено інгумаційне поховання [15, с. 119–123].

У 1990 р. дослідник продовжив роботи на селищі та заклав розкоп 3 в 1 км на північ від місця робіт 1988 року (рис. 1). Тут були проведені значні дослідження на одному з високих останців першої заплавної тераси, що був частково зруйнований кар'єром для видобування піску. У розкопі було виявлено насичений культурний шар салтівського часу і вивчено більше 20 житлово-господарських комплексів, серед яких були виявлені поховання собаки і коня [16, с. 14–15].

Після 1990 року пам'ятник довгий час не досліджувався. Лише в 2005 р. роботи на поселенні відновив В.К. Міхеєв. На північ від розкопу 3 ним було закладено 5 розкопів (№ 4–8): три – на лівому березі р. Велика Бабка та 2 – на правому (рис. 1). У трьох з них (№ 4–6) був виявлений середньовічний шар. Найбільшу інформацію дав розкоп 6². В ньому було виявлено 14 господарських комплексів, в двох з яких були знайдені череп собаки та поховання коня з залишками тризни. У двох траншеях (розкопи № 7–8), закладених на правому березі річки, археологічний матеріал був відсутній [17, с. 5–14].

Сучасний етап у вивченні пам'ятника почався в 2008 році, коли археологічні дослідження тут розпочала Середньовічна експедиція Харківського національного педагогічного університету під керівництвом В.В. Колоди [18, с. 8–33], а з 2009 року і по сьогоднішній день – Слобожанська ранньосередньовічна археологічна експедиція під керівництвом автора.

Протягом робіт 2009 – 2016 рр. нами були продовжені роботи, в розкопах 3 та 6. На дослідженій площі було виявлено залишки 5 жител та велику кількість побутово-господарських комплексів. Серед них є ряд об'єктів, в яких були виявлені сліди ритуальних дій [19, с. 16–17]. У 200 м на північ від розкопу 2, був закладений ще один розкоп 9. На якому окрім матеріалів СМК був знайдений культурний шар епох бронзи [19, с. 18–19].

Сакральні об'єкти дослідженні на селищі можна розділити на комплекси із похованням людей та тварин. На нашу думку, подібні комплекси, що виявлені в межах жилих зон поселення є ритуальними жертвними похованнями, скоєні з метою отримання певних благ від духів та богів. Відзначимо, що більшість з цих комплексів вже були коротко висвітлені в двох публікаціях [20, с. 26–29; 21, с. 497–508], але для зручності сприйняття матеріалу, ми наведемо їх описи.

Поховання людей. На території селища П'ятницьке I за всі роки його вивчення було досліджено 2 поховання СМК.

Перше з них (рис. 2) було досліджене в розкопі 2 А.В. Кригановим в 1988 р [15, с. 121–122, рис. 2]. Поховання розміщувалося в культурному шарі поселення майже на рівні материку (30 см від СДП), в безпосередній близькості від котловану житла 2. Померлий був покладений обличчям вниз та орієнтований черепом на захід, з невеликим (5°) відхиленням на південь. Кістки лицьового відділу були сильно пошкоджені, можливо від серйозної травми. А.В. Криганов припустив, що це могло бути причиною незвичної пози покійника: ті хто ховав, таким чином, намагалися уникнути його спотвореного виду. Права рука була витягнута вздовж тулуба, ліва покоїлася над бедровою кісткою лівої ноги. З поховального інвентарю в могилі була тільки невелика кістяна проколка [15, с. 121–122].

Незважаючи на нетипове положення та розміщення цього поховання, на наш погляд, цей комплекс не слід відносити до ритуальних, пов'язаних із життям поселення. Сам автор робіт,

2. У звіті В.К. міхеєва за 2005 р. це 3 розкоп [17, с. 8]. Після початку робіт на поселенні нами була дана всім розкопам єдина нумерація за хронологічним принципом.

1. В археологічній літературі їх часто називають дюнами.

висловлював думку, що поховання могло бути скоєно на «швидку руку» після ворожого нападу [15, с. 121–122]. Скоріш за все, воно відноситься до фінального етапу існування поселення, або було здійснене вже після припинення життя на ньому.

Друге поховання, було виявлено в 2010 р. в розкопі 3 (комплекс № 38) [22, с. 20–22], в 1 км на північ від поховання 1988 р. (рис. 1). Воно розміщувалося в круглій, дзвоноподібній ямі, в межах жилої зони, серед житлових і господарських комплексів (рис. 3; 4).

Верхній і нижній діаметр ями складав 150–155 см. Дно розташовувалося на глибині -230 см від сучасної денної поверхні. З рівня -140 см, стінки розширювалися у підбій глибиною 20–30 см.

В заповненні, на глибині 130 см, у південно-східній частині, біля стіни, було виявлено череп людини, який лежав на правій скроні, очницями на південь. Він був деформований і частково зруйнований (вся ліва і лицьова частина). Трохи нижче, на рівні -160 см було розчищено ще 2 черепа (рис. 4; 5). Череп 2 розташовувався майже під черепом 1 (трохи на північний схід). Він лежав на лівій скроні, тім'яної областю орієнтований на північ, був деформований і сильно пошкоджений. Подібно до черепу 1, була зруйнована лицьова частина³. Південніше нього було розчищено кілька шийних хребців з атлантом в анатомічному порядку. Даний факт засвідчує, що голова була відтята або у ще живої людини, або незабаром після її смерті, коли ще зберігалися м'які тканини які утримували череп з хребцями. Череп 3, який зберігся повністю, знаходився біля північної стіни комплексу. Він був розміщений вертикально, очницями орієнтований на північний захід. Під його нижньою щелепою розташовувався великий фрагмент стегнової кістки корови (рис. 4) [22, с. 20–22].

Таке розташування черепів в заповненні, в 50–70 см вище кісток скелета можна пояснити тим, що вони потрапили в яму під час її засипки, разом з ґрунтом.

На дні ями, був розчищений скелет людини без черепа. Кістяк лежав на спині орієнтований на південний схід. Кістки рук були зігнуті в ліктях і закинуті назад. П'ясні кістки і фаланги пальців рук, збереглися частково (рис. 4). Кістки ключиці, грудина, частина ребер і багато хребців були відсутні зовсім. Лопатки, ребра і деякі хребці збереглися у фрагментах⁴. Таз скелета було трохи розгорнуто на лівий бік. Кістки ніг були зігнуті в колінах, стопи заходили у підбій. Ліва нога розташовувалася під правою [22, с. 20–22]. Така незвична поза скелету наштовхує на думку, що тіло могло бути кинуте в яму.

На дні ями, поруч з кістяком людини, на схід від ліктя лівої руки, був знайдений великий фрагмент нижньої щелепи коня, а на північ від кісток тазу виявлено сильно зруйнований скелет маленької собаки (рис. 4). Інших предметів біля поховання на дні ями не було.

Знахідок в ямі майже не було. Лише на рівні залягання черепів (-130–160 см), були виявлені нечисленні фрагменти гончарної і ліпної салтівської кераміки, обмазка, кістки великої та дрібної рогатої худоби, а також камені [22, с. 20–22]. Подібна стратиграфія свідчить, що після поміщення тіла в яму вона була засипана ґрунтом до рівня -130–160 см (рис. 4). В цю засипку потрапили черепи, а також речі, які можна класифікувати як поселенське сміття з давньої денної поверхні. Після цього яма була заповнена майже стерильним ґрунтом.

Кістки з цього поховання були оглянуті антропологом І. К. Решетовою⁵. Нею була визначена стать похованих та їх приблизний вік.

Череп 1 – належав чоловіку 35–40 років. Він мав травму налобної кістки в районі брегми⁶. Були виявлені сліди трепанації методом прорізання. Кістки черепа мали потовщення. Скоріш за все, індивід страждав високим внутрішньочерепним тиском та був не здоровим. На зубах виявлено карієс.

Череп 2 – належав чоловікові 20–25 років. Він мав захворювання зубів (пародонтоз, зубний камінь) та пошкодження емалі на деяких зубах. Цей череп, вірогідно, співвідноситься із скеле-

3. Руйнація черепів, скоріш за все була спричинена тиском землі.

4. Одна з причин, відсутності кісток пов'язана із діяльністю землерийок, ходами яких поцяткована вся площа розкопу. Але не можна виключати й навмисного руйнування грудної клітини у давнину.

5. Висловлюю щире вдячність І.К. Решетовій за проведені антропологічні визначення.

6. Бреґма – точка на місці перетину стрілового та вінцевого швів черепу.

том, огляд якого показав, що ліва стегнова кістка в області мищелку⁷ була травмована зі слідами загоєння. З задньої сторони спостерігається лізис⁸ кістки. Головка стегнової кістки приросла до суглобної чашечки (синтоз), внаслідок чого особа була кульгавою. Судячи зі скелету, зріст людини був близько 170 см. Скоріш за все, покійник не володів значною м'язовою силою.

Череп 3 – належав чоловікові 45–49 років. На ньому був цілий ряд загоєних та незагоєних травм, а саме: загоєна рублена або різана травма надочної області; правої тім'яної області вінцевого шву зі слідами загоєння; травма лобної кістки з правого боку, без загоєння, яка вірогідно утворилася в результаті ковзного удару; травма нижньої частини правої очниці – сліди ушкоджень без слідів загоєння. Тут спостерігаються тріщини через всю виличну кістку (мікровідколи). Характер травм свідчить, що цей індивід мав відношення до військової справи й отримував бойові поранення.

Доля ще двох скелетів невідома, але відзначимо, що в 3,5 м на північ від поховання була знайдена ключиця людини.

Як гіпотези висловимо деякі припущення про призначення та походження цього комплексу. Розташування ями в межах жилої зони, незвичне положення кістяка померлого, а також наявність черепів в засипці ями, дають підстави вважати, що це залишки ритуального поховання, швидше за все, місця ритуальної страти. Відсутність супроводжувального інвентарю в похованні говорить про низький соціальний статус померлих. Напевно, вони не були частиною громади яка проживала на поселенні та перебували на положенні невільників.

Цей комплекс має ряд аналогій з інших пам'яток СМК. Поховання в круглих дзвоноподібних ямах відомі на значній території – від верхньої течії Сіверського Дінця до Нижнього Дону [1, с. 12–254, с. 261–262; 7, с. 99–103; 9].

Як правило, це поодинокі поховання, розташовані на території поселень. 17 ям-могил, в яких виявлено 20 людських скелетів знайдено між південно-західною стіною і внутрішнім ровом фортеці Саркел. О.А. Артамонова виділила ці поховання в окремий могильник. [1, с. 12–14]. Але пізніше, С.О. Плетньова, в своїй книзі присвяченій дослідженню Саркелу, переконливо довела, що ці комплекси пов'язані з життєдіяльністю поселення, й мають ритуальний характер [2, с. 57–92].

В більшості поховань в круглих ямах, за винятком комплексу 53 на городище Мохнач [4, с. 261–272], і ями 2 Маяцького селища [23, с. 109], супроводжувальний інвентар був бідним, або зовсім відсутній⁹. Розміри і глибини цих ям досить різноманітні і не становлять закономірності. Разом з тим для всіх них характерна кругла форма, яка, судячи за все, мала істотне значення.

Поховання на селище П'ятницке I безсумнівно відноситься до подібних поховальних комплексів. Воно має з ними як спільні риси, так і деякі відмінності. Так, кістяки без черепа в круглих ямах, крім описаного поховання, раніше зустрічалися лише в одному з поховань в ямах Саркелу. Відзначимо, що в ньому також був похований чоловік [1, с. 12].

Південно-східне орієнтування поховання на сел. П'ятницке I відповідає орієнтуванню чоловічих поховань в ямах Саркелу [1, с. 14]. Положення ж скелета з закинутими за голову руками, аналогій не має. У більшості випадків поховані в ямах-могилах були покладені на спині (частіше чоловіки) або в скорченому положенні на боці (частіше жінки) з руками витягнутими вздовж тулуба або зігнутими в районі грудей [1, с. 14].

Поховання людських черепів в заповненні ям-могил, в ареалі салтівської культури є дуже рідкісним явищем. Єдина аналогія подібного ритуалу походить з могили 3 ранньосередньовічного некрополя поблизу античного міста Тірітака в Криму [24, с. 32]. Автор роботи не вказав

7. Мищелок – шароподібний край кістки, який за формою відповідає поглибленню в іншій прилеглій кістці так, що утворюється рухливий суглоб.

8. Лізис кістки – повне руйнування (розсмоктування) кісткової тканини.

9. Припустимо, що з великою кількістю супроводжувальних речей могли приносити в жертву членів громади. Таке могло статися при необхідності «суттєвої жертви» та у випадку відсутності в цей момент невільників, або якогось особливого статусу жертви, який би підсилював дію ритуалу. Більш точну інформацію з цього питання можуть дати антропологічні дослідження.

форму могильної ями, давши лише її розміри – 170 × 200 см та глибину – 250 см від поверхні землі. У похованні, над кістяком (ближче до країв ями), розташовувалися 9 людських черепів, а також 2 черепа собаки. В центрі могили, знайдений кругле кам'яне жорно [24, с. 32]. Ще одним комплексом, в засипці якого розташовувався череп, є кругла в плані конусоподібна яма 3 на північно-східній околиці Маяцького селища з розкопок А.І. Мілютіна. Череп розташовувався в 43 см вище дна ями. Кістяка в ній виявлено не було [23, с. 109–110].

Нечисленні предмети знайдені в похованні П'ятницького I у вигляді кісток тварин і фрагментів кераміки є звичайними для заповнення як поховальних, так і звичайних господарських ям. Скоріш за все, вони потрапляли в яму абсолютно випадково з денної поверхні під час її засипки. Винятками є нижня щелепа коня та скелет собаки, які були виявлені на дні, поруч з кістяком і, судячи з усього, були поміщені туди навмисне. Кістки коня (як окремі кістки, так і цілі скелети) в похованнях салтівської культури представлені доволі часто, в тому числі і в Саркельських круглих ямах-могилах [1, с. 16]. Кістки собаки в поховальних комплексах зустрічаються рідше. В круглих могилах вони відомі в Саркелі [1, с. 17], на поселенні біля хут. Шпенгарів [10, с. 87], а також, як згадувалося вище, собачі черепи разом з людськими були виявлені в похованні біля Тірітаки [19, с. 17].

Як бачимо, спільним в усіх подібних комплексах є розміщення померлих в межах поселення, в круглих ямах та бідний поховальний інвентар в більшості випадків. Скоріш за все, подібні комплекси з похованнями є залишками ритуальних жертвоприношень. В якості жертви, найчастіше, використовували людей, які не були членами громади, можливо рабів. На це ж вказує і те, що в ямах-могилах Саркелу більшість похованих мали рідкісний для могильників фортеці антропологічний тип [2, с. 85]. В багатьох випадках людські поховання супроводжувалися кістками, або цілими скелетами тварин, які самі часто використовувалися в якості ритуальних жертв.

Розуміючи, що про призначення подібних комплексів можна говорити з великою долею гіпотетичності, висловимо думку, що людські жертвоприношення в межах жилої зони поселень могли бути пов'язані із будівництвом та заснуванням поселення на певному місці. Схожі жертвоприношення людей духам місця, або при будівництві відомі в багатьох традиційних культурах [25, с. 145–175; 26, с. 55–61]. Разом з тим, їх значення не вичерпувалися лише цим. Про це свідчить той факт, що в Саркелі поховання в круглих ямах відносяться як до часу зведення стіни фортеці, так і після того [2, с. 92]. Людські жертвоприношення могли бути потрібні у разі необхідності «суттєвої жертви», наприклад під час епідемій чи епізоотій, стихійних явищ, які загрожували врожаю чи поголів'ю тварин.

Значна кількість ритуальних поховань в круглих ямах в Саркелі, напевно, пов'язана із значущістю та важливістю фортеці порівняно із звичайним поселенням, та із значною кількістю населення, що проживало компактно. Окрім того, не слід забувати, що розкопана площа більшості поселень значно поступається дослідженій площі Саркелу, й не виключено, що подальші дослідження поселенських пам'яток дадуть новий суттєвий матеріал із зазначеної проблеми.

Ще однією групою сакральних комплексів на селищі П'ятницьке I є **поховання тварин**. Їх було виявлено значно більше ніж людських поховань. На наш час тут відомо 7 комплексів, в яких були знайдені рештки коней та собак.

Більшість **комплексів із похованнями коней** були досліджені в північній частині поселення – в розкопах 3 та 6 (рис. 1). Залишки ще одного, зруйнованого сучасною господарською діяльністю, кінського поховання були зафіксовані В.К. Міхеєвим в південній частині селища [27, с. 15], але складно встановити його належність до селища чи могильника¹⁰. Всі поховання коней були зроблені у великих круглих ямах. Їх можна поділити на поховання цілих тварин або розрізаних кісток.

Обидва поховання цілих тварин знайдені в межах найбільшого на сьогоднішній день розкопу 3 (рис. 3).

Перший (комплекс 18) був виявлений в південно-західній частині розкопу. Це була майже

10. Судячи зі звіту, це поховання, скоріш за все, розташоване на території могильника [27, с. 15], поблизу селища. Нажаль, будь які креслення чи навіть описання цього комплексу, які могли б пролити світло на розміщення та призначення цього комплексу відсутні.

кругла в плані яма з розмірами 175 × 185 см. Вона мала вертикальні стінки і глибину 65 см від рівня зачистки (145 см від сучасної поверхні). Уздовж її південно-східної стіни йде сходинка шириною до 30 см і заввишки 35–45 см від рівня дна. На дні ями був розчищений скелет коня, покладений на правий бік в сильно скорченому положенні (рис. 6: 1). Під шийним відділом хребта лежав розвал верхньої частини сіроглиняного одноручного глека зі зливом, камені, кістяна проколка. Під кістяком коня на дні ями розміщувався прошарок вугілля [16, с. 14–15].

У заповненні ями, а також в культурному шарі над нею, були знайдені: залізний ніж, значна кількість фрагментів глиняного посуду СМК, камені, кістки домашніх тварин.

Схоже поховання було знайдено в протилежному кінці розкопу (рис. 3), на краю дюни. Комплекс 52 представляв собою круглу яму з розмірами 200 × 205 см. Її стінки практично прямо-висно опускалися до материкового дна на глибину 165 см. У східній частині розташовувався неглибокий (10–15 см) підбій. Він починався в 40–50 см від рівня дна. Уздовж нього, на дні ями, на лівому боці був покладений в анатомічному порядку скелет коня, орієнтований по лінії північ-південь (рис. 7: 1). Череп, сильно пошкоджений в передній (лобовій) частині, розташовувався в південному секторі ями і був повернений на захід. Такі пошкодження, напевно, викликані сильним ударом, і свідчать про ритуальне вбивство тварини. Кістки передніх кінцівок були витягнуті уздовж ями і зігнуті в колінних суглобах.

Крім скелета коня, в заповненні ями були знайдені фрагменти кераміки СМК, камені, фрагменти глиняного обмазки і кістки тварин. На межі заповнення був виявлений фрагмент керамічного шлаку. Практично вся середньовічна кераміка представляла собою амфорний бій і лише кілька фрагментів належали столовим і кухонним (гончарним і ліпним) посудинам. Більшість знахідок було знайдено в засипці ями. На рівні кістяка коня їх практично не було. Мабуть, вони не мають відношення до самого поховання і потрапили туди під час засипки ями. Вугільного прошарку, як у комплексі 18, під кістяком виявлено не було [28, с. 33].

В обох випадках поховання коней, як і поховання людей, були здійснені на дні великих круглих ям, схожих між собою: це круглі в плані, циліндричні ями з прямовисними стінками. Їх глибина коливається від 145 до 165 см від сучасної поверхні, а їх діаметр наближається до двох метрів. Ями до здійснення в них жертвоприношення могли використовуватися як звичайні господарські споруди, але наявність спеціального підбою у східній частині ями 52, в якій був укладений кінь, може свідчити про те, що принаймні його, або ж всю яму викопували спеціально для проведення ритуалу.

Схожі поховання коней відомі на інших пам'ятках салтівської культури. Такі комплекси були знайдені на Маяцькому селищі [7, с. 104] і на селище у х. Шпенгарев. Причому в другому випадку кінь був похований разом з собакою [9, с. 85–91]. Скелет коня був виявлений і в Саркелі під жіночим похованням [1, с. 16, рис. 7]. Ще два поховання коней походять з Дмитрівського селища. Однак, на відміну від усіх попередніх, вони були зроблені в вузьких прямокутних ямах. С.О. Плетньова висловила припущення, що це були «закладні» жертви при спорудженні перших жител в цій частині поселення [5, с. 53].

В межах розкопу 3 був знайдений ще один комплекс (№ 28) із розрізненими кістками коня. Конструктивно він являв собою яму овальної форми (рис. 7: 3), в якій був розміщений жертвник. Розміри дослідженої частини ями склали 220 × 200 см. Дно розташовувалося на глибині 155 см. По центру підлоги розміщувалася невелика округла ямка діаметром 80–90 см, що заглиблена від підлоги ще на 20 см. Уздовж стін, на глибині 80 см, проходила полицка шириною 10–15 см. У північно-західній частині вона розширювалася до 45 см. Під нею, в північній та західній частинах ями, на рівні -145 см була влаштована 20 см полицка-підбій. У східній частині ями, на глибині 135 см, розміщувалася сходинка (30 × 50 см).

На полицці-підбої були виявлені розрізнені кістки двох коней. Череп 1 лежав на лобовій частині в північному секторі підбою по лінії південний захід – північний схід. Південніше розміщувалися фрагменти ще одного кінського черепа. Нижня щелепа від нього розташовувалася за межами підбою практично в центрі ями. Поруч, на рівні черепів, а також на дні комплексу було знайдено більше 500 кісток різних тварин. Крім кісток тут були виявлені залізна мотика (рис. 8: 3), бронзова спіральна пронизка (рис. 8: 2), порожниста бронзова намистина (рис. 8: 1),

а також застібка сагайдака. Материкову підлогу комплексу покривав вугільний прошарок, який перекривав ямку в центрі підлоги (рис. 7: 3). У заповненні, на різних глибинах, було знайдено безліч фрагментів кераміки салтово-маяцької культури [29, с. 18–19].

Шість подібних комплексів з великою кількістю кісток коня та інших тварин були розкопані на Маяцькому селищі недалеко від святилища. А.З. Вінников і Г.Е. Афанасьєв, в своїй роботі присвяченій культовим комплексам Маяцького селища, зараховують їх до жертovníків. В основному подібні комплекси не містили особливих знахідок, однак в одному випадку такий жертovníк супроводжувався інвентарем [7, с. 122–123; 129–130]. Ще один схожий комплекс походить з Верхньосалтівського городища. Там, в округлій ямі, оперезаній сходами, були знайдені розрізнені кістки коня, і серед них 2 таранні кістки з нанесеним орнаментом (косі і паралельні насічки і знак-тамга). Одна з кісток була просвердлена і, на думку А.Т. Брайчевської використовувалася як амулет [30, с. 38–40].

Останній комплекс із похованням коня був знайдений в ямі 14 розкопу 6 (рис. 9), що розташований в 250 м на північний схід від розкопу 3 (рис. 1). Частина комплексу була розкопана у 2005 р. В.К. Міхеєвим [17, с. 12], а друга частина автором у 2016 р. [31, с. 16–17].

Комплекс представляв собою круглу яму з діаметром 225–230 см. Глибина ями становить 130 см від сучасної поверхні (рис. 10: 1). З північного боку яму перерізала більш пізня яма 15. Південну частину ями, біля дна, опоясував підбий. В південному секторі ями, в прошарку від материкової підлоги, до рівня -105 см від СДП розміщувалися розрізнені кістки коня¹¹. В південно-східній частині ями був знайдений череп коня, під яким знаходилися частина ребер та хребта, східніше від них, в анатомічному порядку перебували кістки частини хребта, кінцівок й тазу, в південно-західній частині – кістки передніх кінцівок.

Під кістками, на дні ями, згідно звіту В.К. Міхеєва знаходився тонкий прошарок деревного вугілля [17, с. 12], якого не було виявлено в південно-східній частині в 2016 році.

В заповненні східної частини ями, на глибині 100 см була розчищена верхня частина амфори (рис. 10: 2). На цьому ж рівні, недалеко від неї лежала залізна сокира господарського призначення (рис. 10: 3). Біля південного краю ями на глибині 35 см компактно лежали частково обпалені фрагменти горщика СМК, які були залишені внаслідок тризни після поховання коня. Тризною, В.К. Міхеєв також вважає залишки м'ясної їжі у вигляді кісток двох баранчиків, сконцентрованих біля східного краю ями: та, що знаходилися на тому ж рівні, що й залишки горщика [17, с. 12]. При розчистці західної частини ями була виявлена ще дві верхні частини від двох різних амфор.

В заповненні комплексу, окрім зазначених артефактів, були знайдені фрагменти столового та кухонного посуду СМК, каміння та обмазка, кістки тварин. Знахідки подібних комплексів на поселеннях, із розрізненими кістками коня (череп, частина грудної клітини та кістки однієї ноги) відомі в Саркелі, разом з похованням людини [1, с. 16]. Окрім того, черепа та кінцівки коней є не рідкою знахідкою під час досліджень ямних поховань СМК, зокрема Нетайлівського та Красногорівського могильників [32].

Скоріш за все, покладення частини коня, як і у випадку поховання частин коней в ямних могильниках, символізувало всього коня. Виходячи із цього припущення, ми вважаємо, що цей комплекс, семіотично може бути подібним до поховань цілих тварин в круглих ямах.

Таким чином, на поселенні досліджено залишки трьох різних ритуалів, пов'язаних із жертвоприношенням коня – цілі тварини, частина коня, та кістки коня у складі жертovníків. Причому

11. У звіті В.К. Міхеєва зазначено, що кістки коня, в дослідженій ним східній частині ями знаходилися в анатомічному порядку, внаслідок чого, автор зробив припущення, що тут розміщується ціле поховання коня [23, с. 14]. Дослідження 2016 року показали, що в західній частині ями, на тому ж рівні знайдені лише розрізнені кістки. Нажаль, у звіті 2005 р. не міститься детального креслення, тому реконструкція східної частини ями була проведена нами на підставі аналізу фото розчищених кісток коня 2005 р. [17, табл. XII, 2]. Судячи з фото, череп тварини, розміщений частково у підбій, лежав на ребрах та хребті. Відразу на захід від нього розміщувався таз з кінцівками, які були частково в анатомічному положенні. Для з'ясування положення кісток нами була зроблена прирізка в минулорічний розкоп, але ніяких кісток взагалі тут знайдено не було. Відзначимо, що розкоп 2005 р., як і ями в ньому, не був засипаний, й кістки могли бути розтягнуті тваринами та/або місцевими дітьми. Також не виключено, що частину туши коня зруйнувала яма 15.

перша і друга група ритуалів можуть бути семіотично пов'язані. Напевно, вони мали різне смислове значення. Напевно, що кінь, був другою, за важливістю, після людини жертвою богам. У багатьох народів він міг замінити людську жертву, в тому числі й при закладці дому [26, с. 63–64].

Наступною групою сакральних комплексів досліджених на поселенні П'ятницьке І є **комплекси із похованнями собак**. Їх на селище було виявлено 3.

Перше з них – комплекс 14, розташовувався у південно-західній частині розкопу 3, в 6 м на північний захід від ями 18 з похованням коня (рис. 3). Це була кругла в плані яма (діаметр 100 см) глибиною 115 см. На її дні, на лівому боці в анатомічному порядку лежав скелет собаки, черепом орієнтований на південь (рис. 6: 2). Під скелетом залягав прошарок вугілля і обпаленого ґрунту. Інших знахідок в ямі виявлено не було [16, с. 14].

Друге поховання собаки знайдено в заповненні комплексу 53, яка представляла собою господарську будівлю СМК. Воно розміщувалося в заповненні комплексу, на глибині 80 см від СДП, в його південно-західній частині (рис. 7: 2). Скелет був сильно зруйнований. В анатомічному положенні збереглися тільки хребет, ребра і таз тварини. Кістки кінцівок були відсутні зовсім. Фрагментований череп був знайдений в області тазу. Судячи з положення хребта і ребер, тварина була укладена практично по лінії схід – захід, на правому боці. Під скелетом, як і в усьому заповненні північно-західній частині комплексу 53, у великій кількості зустрічалися деревні вуглики, глиняна обмазка і фрагменти кераміки СМК.

Сам комплекс являв собою заглиблену будівлю підпрямокутної форми з сильно закругленими кутами, витягнуту по лінії північний-захід – південний-схід. Її розміри склали 290 × 160 см. В заповненні споруди було виявлено значну кількість кераміки СМК, кісток тварин, деревні вуглики, камені, 2 шматки чернометалургійного шлаку, а також уламок бронзового дзеркала з циркульним орнаментом (рис. 8: 9). Серед керамічного матеріалу слід виділити кілька неповних розвалив ліпних і гончарних посудин (рис. 8: 4–8; 10, 11) [28, с. 33–36].

Можливо, наведене поховання було пов'язане з обрядом залишення господарської будівлі. Такий обряд, з жертвопринесенням собаки в житлових і господарських спорудах був простежений в Саркелі [2, с. 75], а також на поселенні Маяки на Середньому Донці [6, с. 28]. Рештки собаки із зруйнованим скелетом та відтятими кінцівками знайдені в Саркелі [2, с. 81].

Рештки собаки були знайдені і в розкопі 6. Там на дні овальної ями 10 (рис. 10: 1), був розчищений череп собаки. Інших знахідок тут виявлено не було (рис. 10: 4) [17, с. 11; табл. XI: 1].

Крім описаних комплексів, маленька собака була знайдена разом з описаним вище похованням людини з черепами.

У порівнянні з похованнями коней, поховання собак є більш поширеними в ареалі салтівської культури. Вони зафіксовані на багатьох пам'ятках: городищі Саркел, селищах у х. Шпенгарев, Маяки, Нижній Бишкін, Богородицьке, Сухогомольшанське [34], Червоний Шлях [33, с. 10]. Серед них мають місце поховання як цілих тварин, так і тварин анатомічне положення яких було порушено, а також окремих черепів собак [34, с. 7].

Більшість поховань були здійснені в круглих або овальних ямах, також зустрічалися поховання в господарських та житлових спорудах. Відомі поховання собак і коней, разом з іншими тваринами [34, с. 7–8] і людьми [1, с. 17; 10, с. 87; 19, с. 17].

Як бачимо, ритуали із похованням собак також були доволі різноманітними: поховання цілих тварин в ямах, в будівлях та поховання черепів тварин. Окрім іншого смислового навантаження, поховання собаки могло здійснюватися з охоронною метою. Це пояснює й поховання собачих черепів – найбільш небезпечне місце тварини із зубами. Окрім того, ця тварина займала важливе місце в господарстві населення селища, й також могла виступати значною жертвою для богів: так у праболгар практикувалося використання собак в якості жертovní тварини [35, с. 306].

Підводячи підсумок наведемо характерні риси ритуальних комплексів виявлених на поселенні.

Ритуальні поховання людей та цілих тварин були здійснені в круглих циліндричних ямах. Напевно, кругла форма мала суттєве значення для проведення ритуалу. С.О. Плетньова пов'язувала таку форму із культом вогню, сонця та неба [2, с. 92]. Поховання, напевно, робилися у вже

існуючих круглих господарських ямах, але, не виключено, що вони викопувалися спеціально для проведення ритуалу. На зв'язок із стихією вогню вказує й вугільні прошарки під деякими скелетами тварин.

Поховання собак та коней, в усіх випадках, були зроблені поблизу один від одного (рис. 3; 9), й напевно якимось пов'язані між собою. Всі ритуальні комплекси розміщені серед інших побутово-господарських комплексів.

Виявлені ритуальні комплекси є залишками різних обрядів, які, напевно, мали й різне призначення. Так можна виділити такі їх особливості: поховання людини в круглій ямі (одне); поховання цілих тварин в круглих ямах (3); поховання частини скелету тварини в круглій ямі (одне), тут же були зафіксовані й залишки тризни; поховання зруйнованого скелету тварини в заповненні будівлі (одне); поховання окремо черепу тварини (одне); жертвник із кістками тварин (один). Відзначимо, що всі подібні ритуали мають аналогії на різних пам'ятниках СМК. Як бачимо, найбільш часто зустрічаються жертвоприношення цілих тварин, без руйнації скелету. Але, такі данні, багато в чому проміжні, адже подальші дослідження можуть суттєво змінити статистику. Напевно, руйнація кістяків та наявність вугільної підсипки мали важливе обрядове значення.

Про можливе призначення цих культових комплексів, вже було сказано вище по тексту, але відзначимо, що практика ритуальних жертвоприношень, судячи за все, була доволі розповсюджена серед носіїв СМК й застосовувалася з різною метою.

Використання в обрядовій практиці переважно собаки та коня, є свідомством великого значення цих тварин в господарстві¹², та вірі в їх магічні властивості. Не дивно, що вони вважалися священними у тюркських народів, а у праболгар існував культ цих тварин [35, с. 306–307]. Їх вбивство, напевно, вважалось істотною жертвою для божеств та духів, яка повинна була їх вмовити дати людям ті чи інші блага, позбавити від лиха. Більш значущими вважалися лише людські жертвоприношення.

Таким чином, розглянувши культові комплекси з селище Пятницкое I, можна зробити висновок, що його жителі мали усталену ритуальну практику жертвоприношень людей, коней і собак. Всі розглянуті комплекси мають аналогії на різних поселенських пам'ятниках СМК, що говорить про спільність релігійних поглядів її носіїв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артамонова О.А. Могильник Саркела – Белой Вежи // Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Том III. – МИА. – № 109. – 1963.
2. Плетнева С.А. Саркел и Шелковый Путь. – Воронеж, 1996.
3. Чернігова Н. В. Звіт про археологічні розкопки Верхньосалтівського городища в 1999 році / НА ІА НАНУ. – № 1999/17.
4. Колода В. В. К вопросу о салтовских погребениях на поселениях (на примере богатого женского захоронения на городище Мохнач) // Древности 2011. – Вып. 10. – 2011.
5. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс). – М., 1989.
6. Міхеєв В.К. Подонье в составе Хазарского каганата – Харьков, 1985.
7. Винников А.З. Афанасьев Г. Е. Культурные комплексы Маяцкого селища (Материалы раскопок Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции) – Воронеж, 1991.
8. Любичев М.В. Об одной группе сакральных памятников поселений верхнего течения Северского Донца раннего средневековья // ВХНУ. – № 526. – 2001. – Серия «Історія». – Вып. 25.
9. Сарапулкін В. А. Комплексы с погребениями животных селища салтово-маяцкой культуры у х. Шпенгарев // XXII Донские археологические чтения. Нижний Дон в древности: этногенез, природа, человек: Сб. тез. – Ростов-на-Дону, 2010.
10. Флеров В.С. Поселение VIII – IX вв. у ст. Богоявленской // СА. – 1971. – № 2.
11. Костылева А. А. История изучения комплексов с захоронением животных на поселенческих памятниках

12. Відзначимо, що для мешканців селища Пятницкое I кінь мав надзвичайно важливе значення. Проведені Р. Кройтором археозоологічні дослідження на селищі показали, що за кількістю особин кінь складав 27% від загалу стада, в той час кістки домашніх собак на поселенні були відсутні зовсім [36, с. 188].

ках степного и лесостепного вариантов салтово-маяцкой культуры // Верхнедонской археологической сборник. – Вып. 6. – Липецк, 2014.

12. Плетнева С.А. Отчет к открытому листу № 8 Сев.-Донецкого отряда Южно-Русской экспедиции за 1957 г. / НА ІА НАНУ. – № 1957/17.
13. Шрамко Б.А. Погребение VIII – X вв. у с. Пятницкое в Харьковской области // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983.
14. Міхеєв В.К. Отчёт об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции Харьковского университета в 1978 году / НА ІА НАНУ. – № 1978/72.
15. Крыганов А.В. Памятник салтово-маяцкой культуры у с. Пятницкое на Харьковщине // ВХНУ. – 1992. – № 362. – Серия «Історія». – Вып. 25.
16. Крыганов А.В. Отчёт об археологических раскопках поселений и городища в Волчанском и Чугуевском районах Харьковской области в 1990 г. / НА ІА НАНУ. – № 1990/190.
17. Міхеєв В.К. Отчет о научно-исследовательской работе Международного Центра хазароведения за 2005 г. / НА ІА НАНУ. – № 2005/266.
18. Колода В.В. Квитковский В.И. Отчёт о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2008 году (селище Пятницкое-I и городище Мохнач в Харьковской области) / НА ІА НАНУ. – № 2008/91.
19. Квитковский В. И. Селище салтово-маяцкой культуры Пятницкое-I // СМАК. – Вып. 1. – 2011.
20. Квитковский В. И. Захоронение в круглой яме на селище Пятницкое-I // СМАК. – Вып. 2. – 2012.
21. Квитковский В.И. Захоронения животных на селище салтово-маяцкой культуры Пятницкое-I // Проф. д-р Борис Д. Борисов – ученицы и приятели. – Велико Търново, 2016.
22. Квитковский В.И. Отчёт о работе Слобжанской раннесредневековой экспедиции на селище Пятницкое-I в 2010 году / НА ІА НАНУ. – б/н.
23. Винников А.З. Плетнева С.А. На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. – Вонез, 1998.
24. Марти Ю.Ю. Разведочные раскопки вне городских стен Тиритаки // Археологические памятники Боспора и Херсонеса. – МИА. – № 4. – 1941.
25. Зеленін Д. К. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов // Избранные труды. Статьи по духовной культуре 1934 – 1954. – М., 2004.
26. Байбури А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян – Л., 1983.
27. Міхеєв В.К. Отчёт об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции Харьковского университета в 1978 году / НА ІА НАНУ. – № 1978/72.
28. Квитковский В. И. Отчет о работе Слобжанской раннесредневековой экспедиции на селище Пятницкое-I в 2012 году / НА ІА НАНУ. – б/н.
29. Квитковский В. И. Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Слобжанской раннесредневековой экспедиции на селище Пятницкое-I в 2009 году / НА ІА НАНУ. – № 2009/115.
30. Брайчевская А. Т. Отчет о раскопках на посаде Салтовского городища / НА ІА НАНУ. – № 1959-61/6в.
31. Квітківський В.І. Звіт про роботу Слобжанської ранньосередньовічної археологічної експедиції на селищі Пятницьке I у 2016 році / НА ІА НАНУ. – б/н.
32. Аксёнов В. С. Захоронения с конем у населения северо-западной части Хазарии (по материалам Нетайловского и Красногоровского могильников) // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. Тезисы докладов Международной научной археологической конференции. 14 – 17 ноября 1995 г. – Самара, 1995.
33. Буйнов Ю. В. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской области в 1990 г. / НА ІА НАНУ. – № 1990/272.
34. Костылева А. А. Комплексы с захоронениями собак на памятниках салтово-маяцкой культуры // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Вып. V. – Одеса, 2013.
35. Рашев Р. Българската езическа култура VII – IX век. – София, 2008.
36. Горбаненко С.А, Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі. – К., 2013.

Резюме

Квітковський В. І. Ритуальні комплекси салтово-маяцького селища П'ятницьке I.

Однією із найважливіших проявів культури будь-якого народу є релігійні уявлення, які відображаються в культових та ритуальних діях. Вони, в свою чергу, відбиваються в матеріальній культурі й можуть бути досліджені за допомогою археологічної науки. На пам'ятниках лісостепової зони салтово-маяцької культури (VIII – X ст.) за майже столітнє її вивчення було досліджено цілий ряд подібних комплексів на поселеннях, які проливають світло на релігійні уявлення, культу й обряди їх мешканців. Проведене дослідження засвідчило, що ранньосередньовічне населення селища П'ятницьке I мало усталену ритуальну практику жертвоприношень людей, коней і собак. Всі розглянуті комплекси мають аналогії на різних поселенських пам'ятниках СМК, що говорить про спільність релігійних поглядів її носіїв.

Ключові слова: салтово-маяцька культура, культові дії, ритуальні комплекси, жертвоприношення

Квитковский В. И. Ритуальные комплексы салтово-маяцкого селища Пятницкое I.

Одним из наиболее важных проявлений культуры любого народа являются религиозные представления, которые отображаются в культовых и ритуальных действиях. Они, в свою очередь, отражаются в материальной культуре и могут быть исследованы с помощью археологической науки. На памятниках лесостепной зоны салтово-маяцкой культуры (VIII – X вв.) за почти столетнее её изучение был исследован целый ряд подобных комплексов на поселениях, которые проливают свет на религиозные представления, культуры и обряды их жителей. Проведенное исследование свидетельствует, что раннесредневековое население селища Пятницкое I имело стабильную ритуальную практику жертвоприношений людей, коней и собак. Все рассмотренные комплексы имеют аналогии на различных поселенческих памятниках СМК, что говорит об общности религиозных взглядов её носителей.

Ключевые слова: салтово-маяцкая культура, культовые действия, ритуальные комплексы, жертвоприношения

Kvitkovskiy V. Funeral complexes of Pyatnitskoye I settlement of Saltov-maiaki culture.

One of the most important manifestations of the culture of any nation has religious beliefs that appear in religious and ritual actions. They, in turn, is reflected in the material culture and can be examined by archaeological science. On the monument of the forest-steppe zone's of Saltov-maiaki culture (VIII – X centuries.) For almost a century study it was investigated a number of similar systems in the settlements that shed light on the religious beliefs, rites and ceremonies of their inhabitants. The study showed that the population of settlement Piatnitski I established practice ritual sacrifices of people, horses and dogs. All complexes are considered similar to the various monuments of settlement of Saltov-maiaki culture, indicating that common religious beliefs of its carriers.

Key words: Saltov-Mayatsk culture, ceremonial act, ritual complex, scarification.

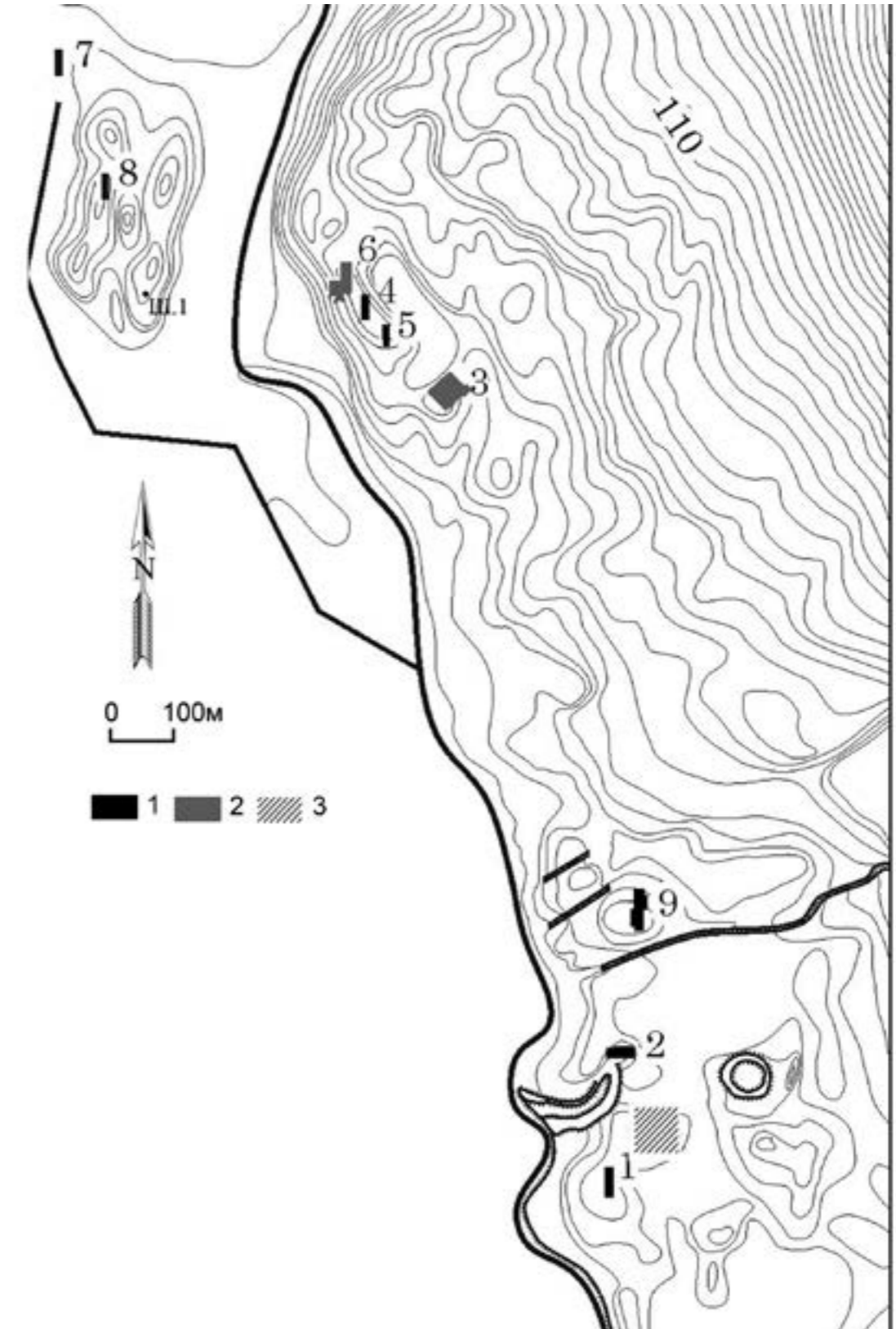

Рис. 1. Топографічний план селища П'ятницьке I із зазначенням розкопів. 1 – розкопи; 2 – розкопи із залишками ритуальних комплексів; 3 – могильник.

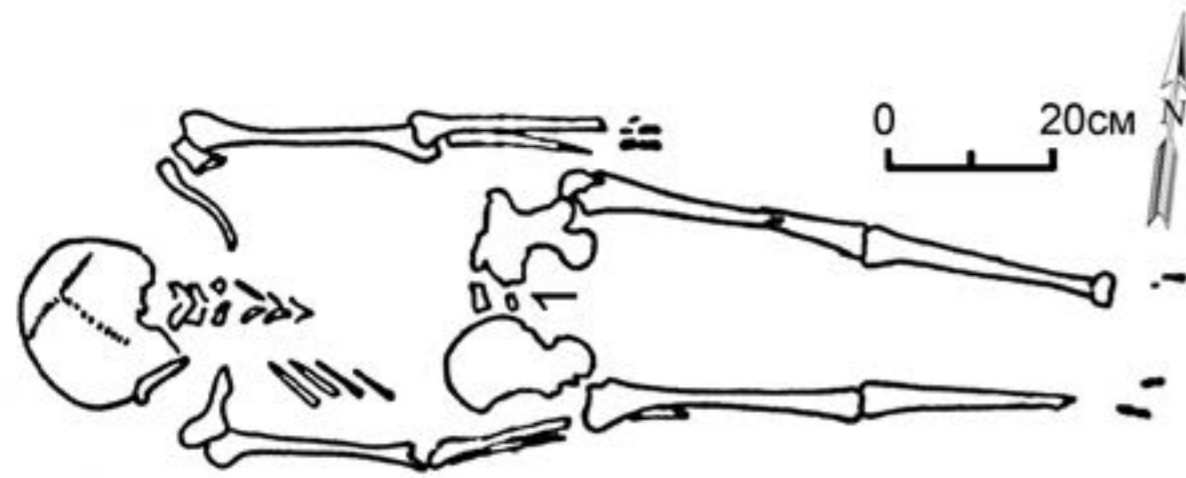

Рис. 2. Поховання 1 з розкопу 2 (за А.В. Кригановим, 1988).
1 – кістяна проколка.

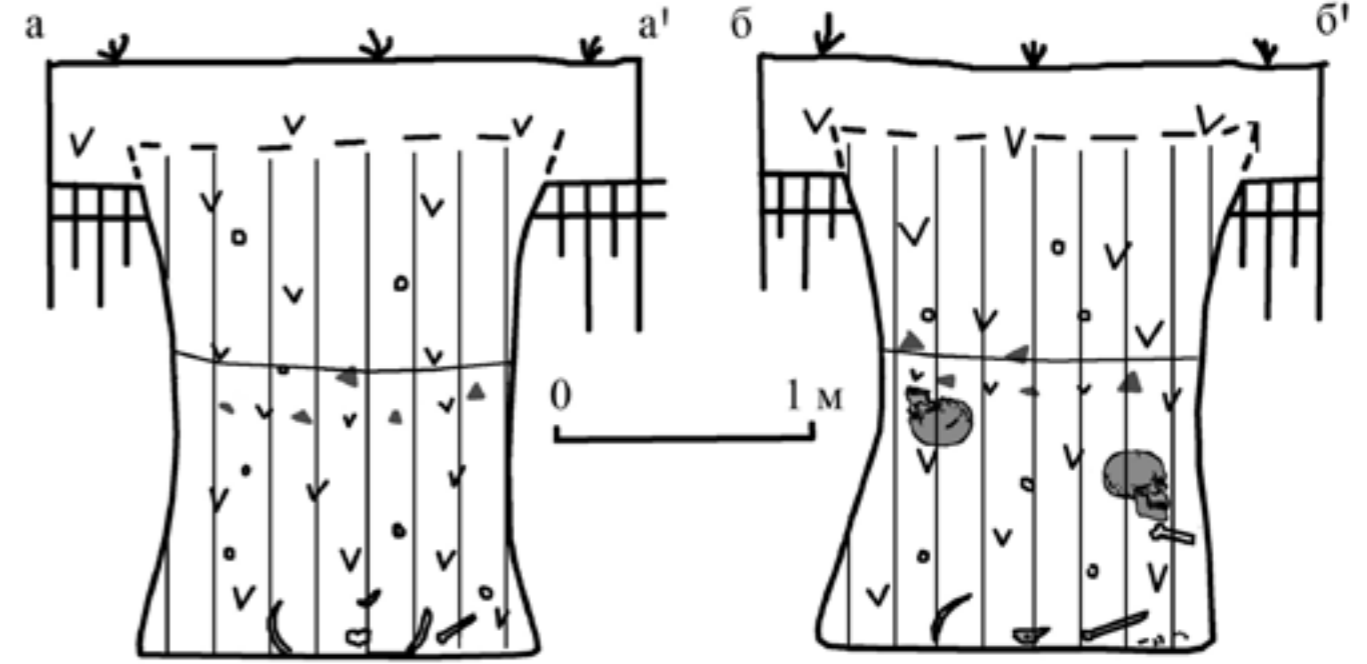
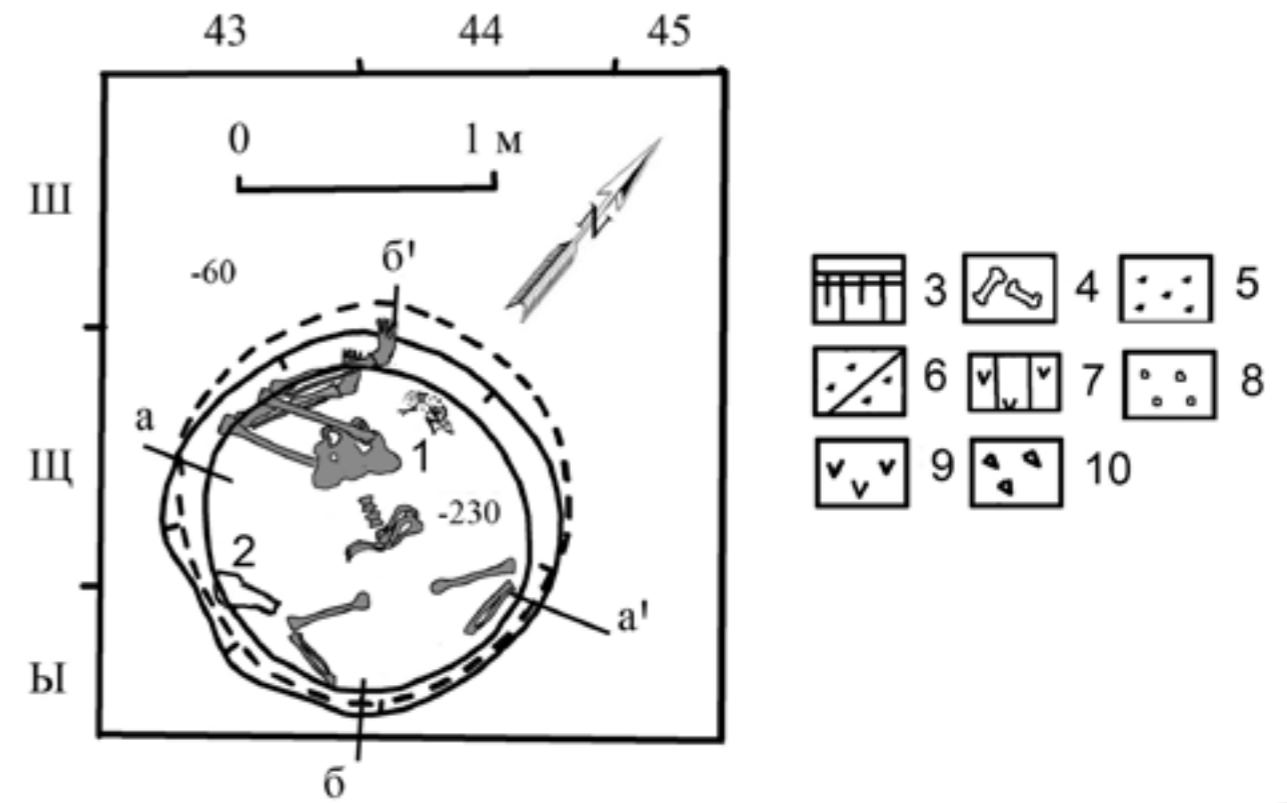

Рис. 4. Поховання в круглій ямі (комплекс 38 розкопу 3).
1 – щелепа коня; 2 – скелет собаки; 3 – передматерик та материк;
Умовні позначки: 4 – кістки, 5 – вугілля, 6 – вугільний прошарок 7 – заповнення ями,
8 – материковий пісок, 9 – культурний шар; 10 – кераміка.

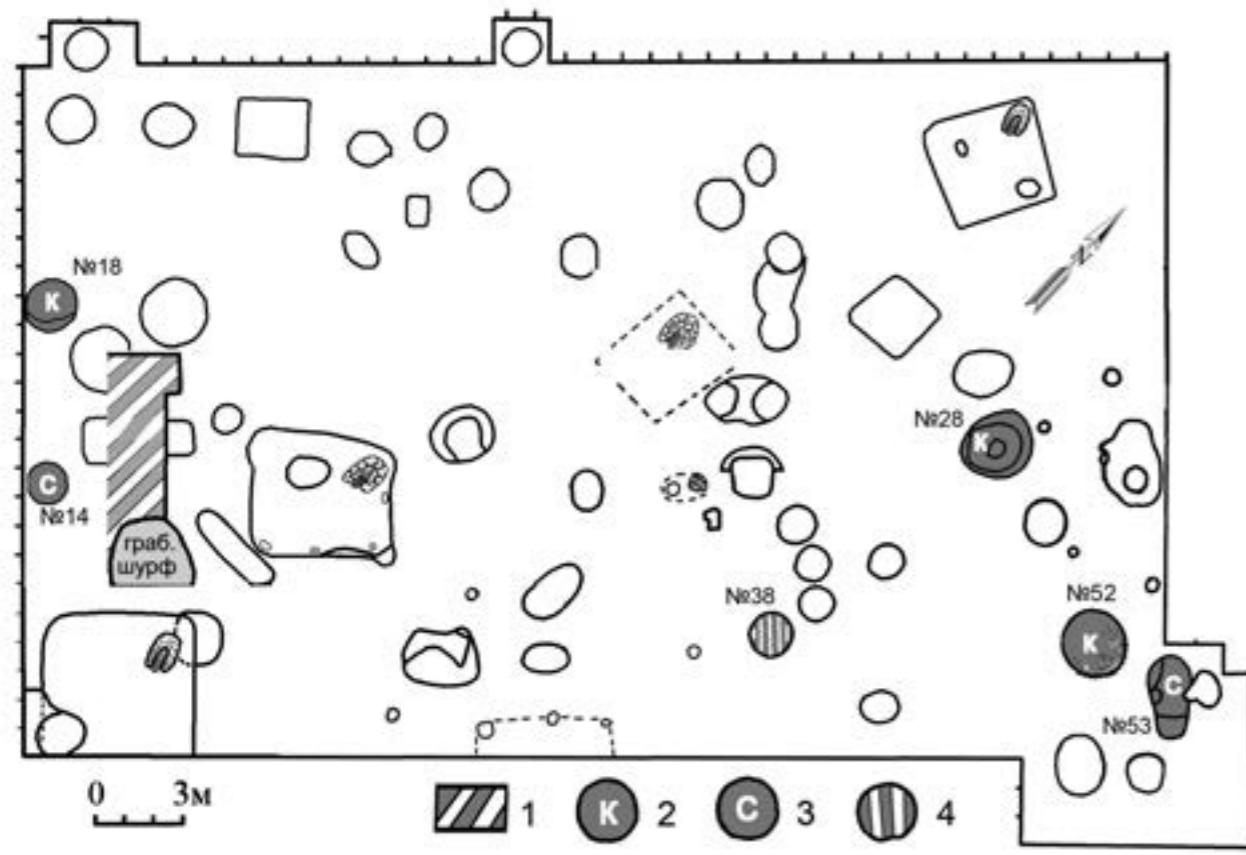

Рис. 3. План розкопу 3 за всі роки.
Умовні позначки: 1 – розкопані квадрати, що не позначені на плані А.В. Криганова 1988 р.,
2 – поховання коней, 3 – поховання собак, 4 – поховання людей.

Рис. 5. Черепи в заповненні комплексу 38 розкопу 3 (фото):
1 – череп 1; 2 – череп 2; 3 – череп 3.

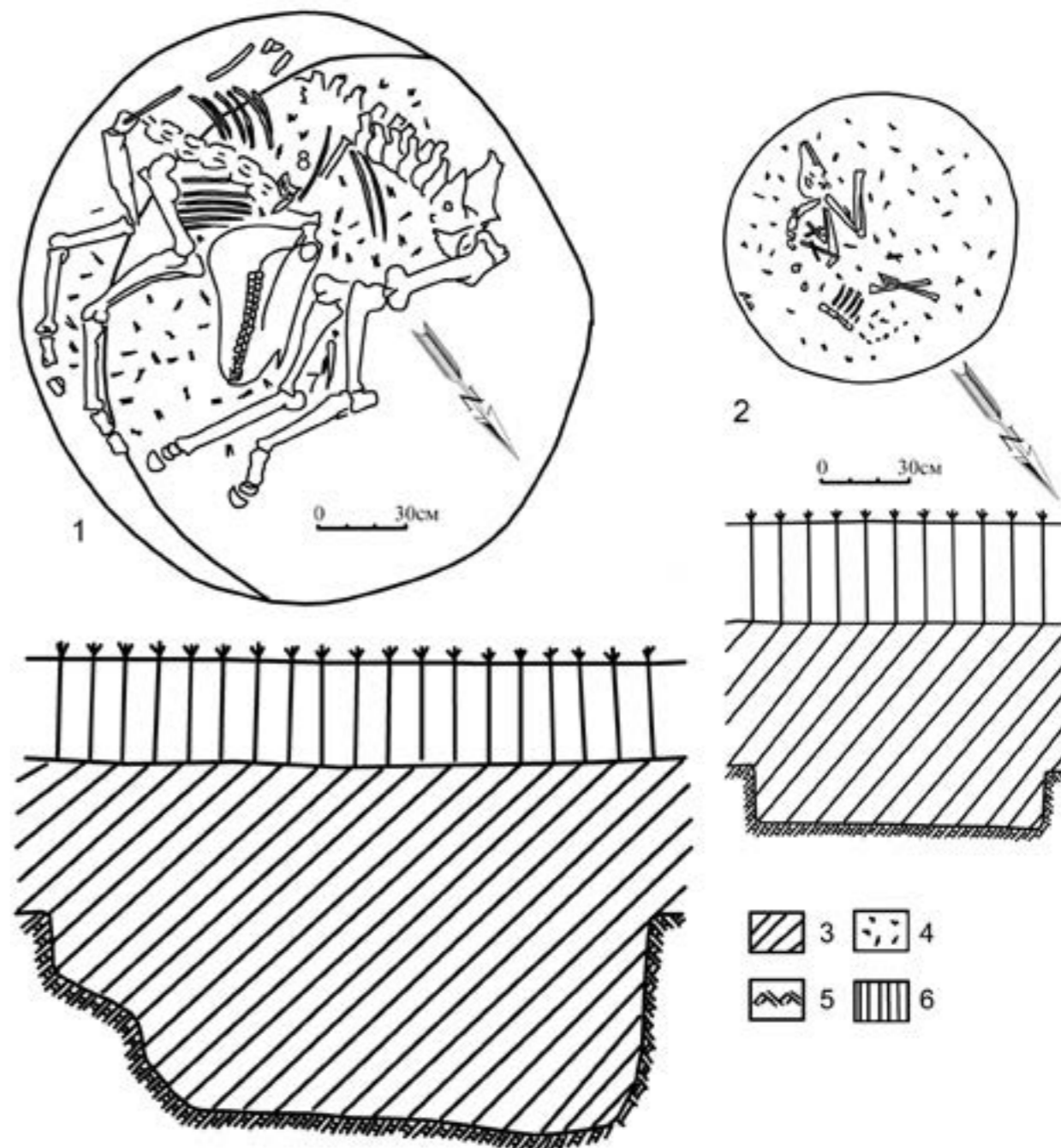

Рис. 6. Комплекси 18, 14 з розкопу 3 (за А.В. Кригановим, 1990).
1 – план і розріз комплексу 18; 2 – план і розріз комплексу 14;
Умовні позначки: 3 – культурний шар, 4 – вугілля, 5 – материк, 6 – дерн чорнозем,
7 – кістяна проколка, 8 – розвал посудини.

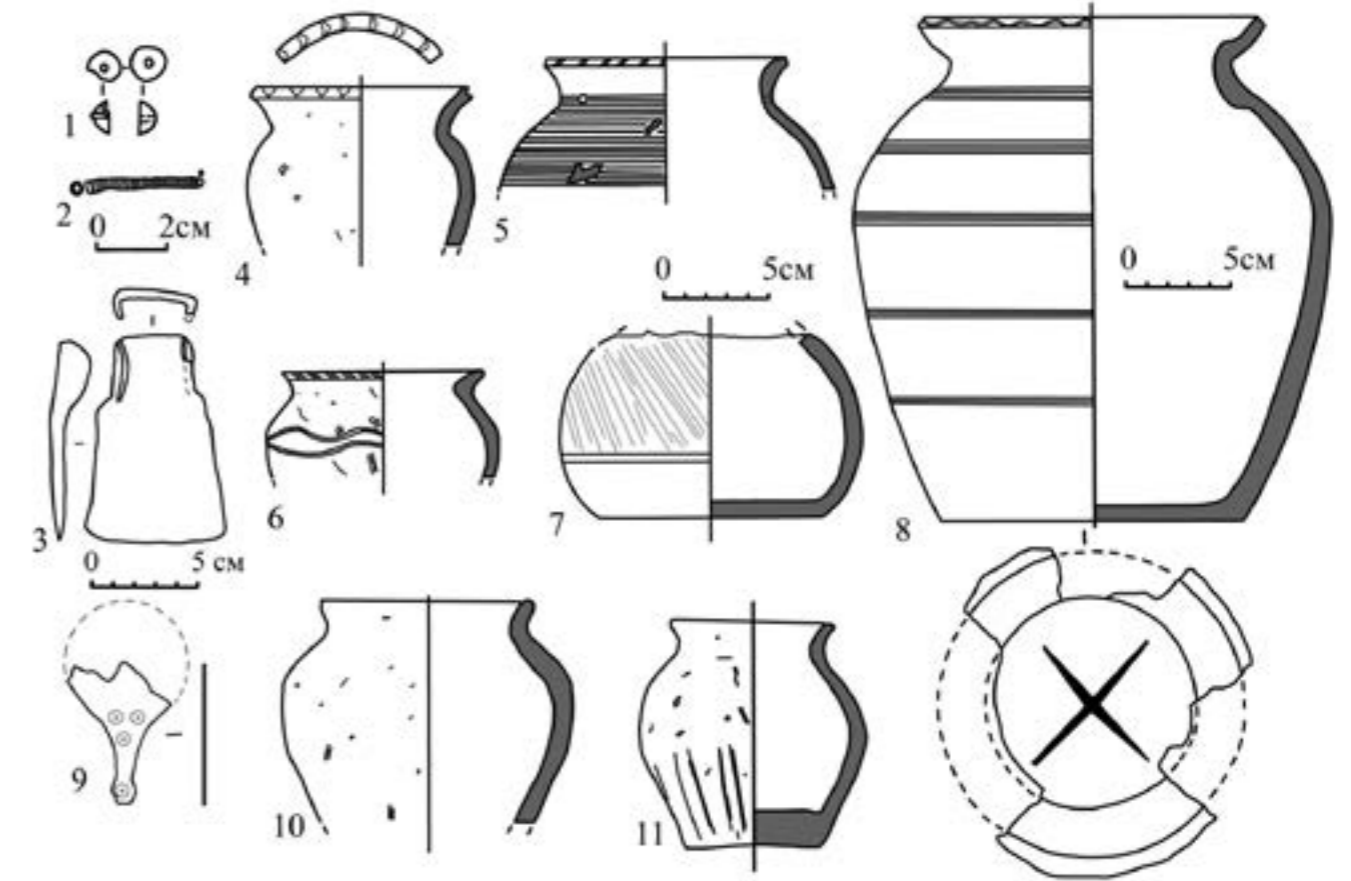
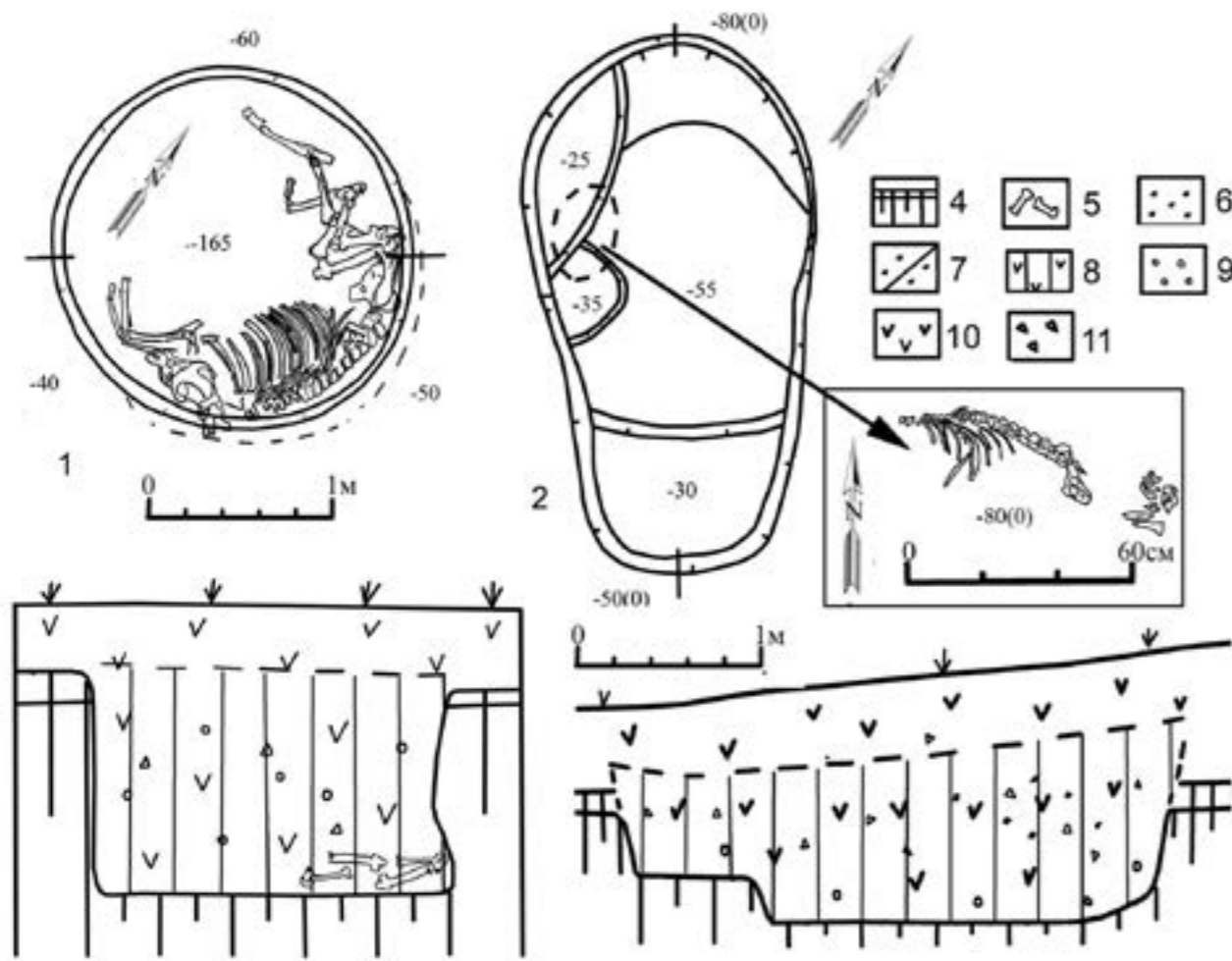

Рис. 8. Знахідки з заповнення комплексів 28 (1-3), 53 (4-11).
1, 2, 9 – бронза; 3 – залізо; 4-8, 10, 11 – глина.

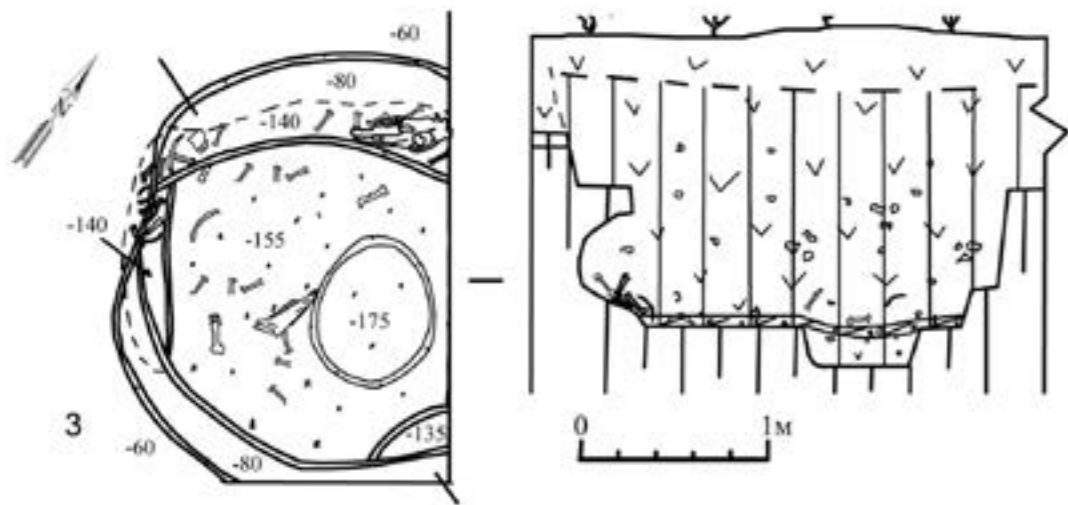

Рис. 7. Комплекси 28, 48, 53 з розкопу 3.

1 – план і розріз комплексу 48; 2 – план і розріз комплексу 53; 3 – план і розріз комплексу 28;
Умовні пзначки: 4 – передматерик та материк, 5 – кістки, 6 – вугілля, 7 – вугільний прошарок,
8 – заповнення ями, 9 – материковий пісок, 10 – культурний шар; 11 – кераміка.

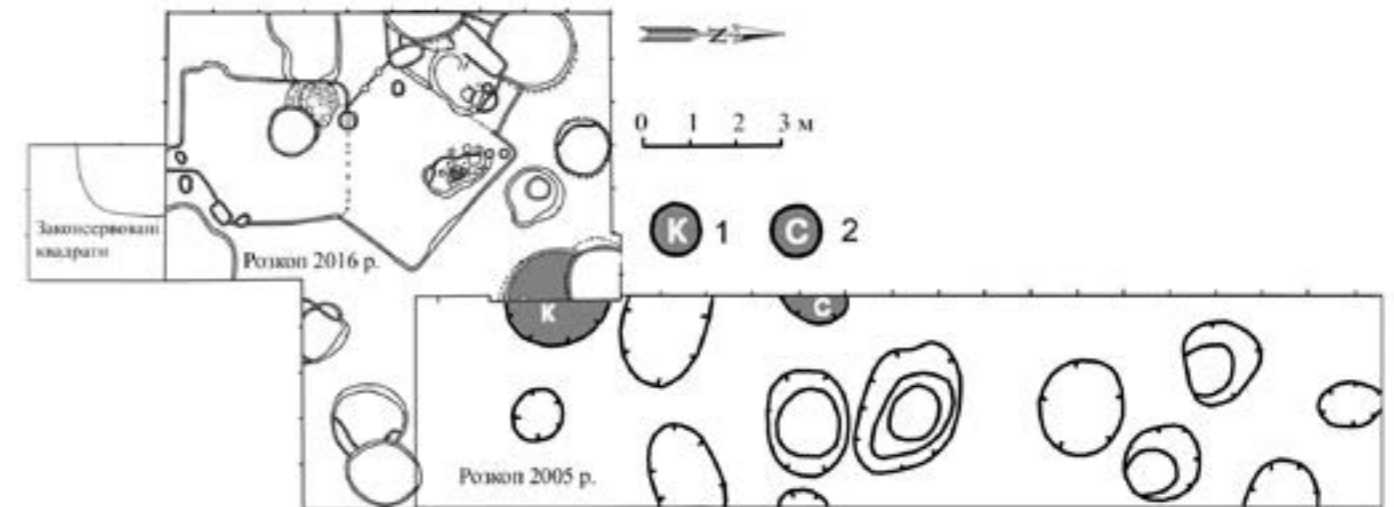
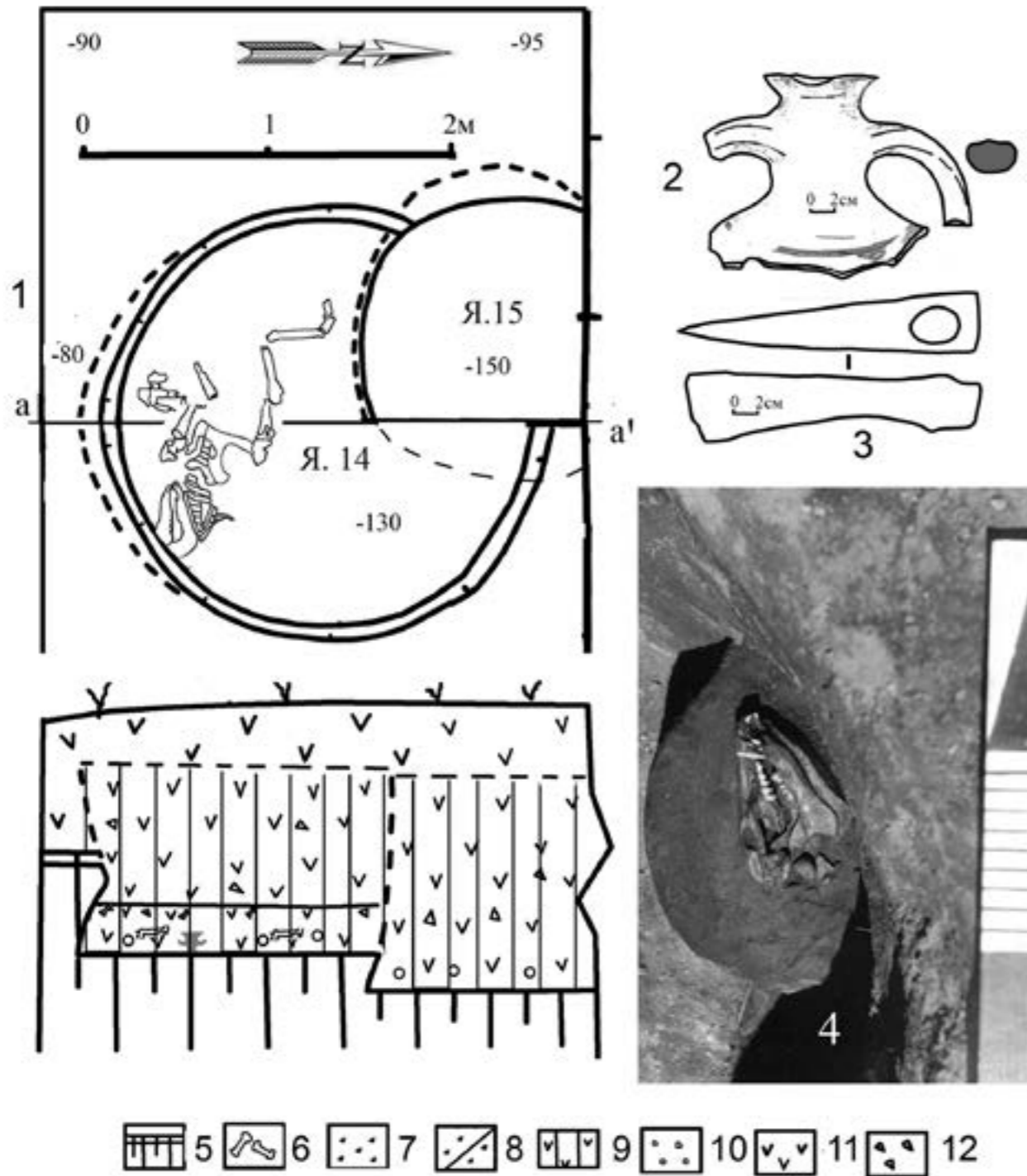

Рис. 9. План розкопу 6 за всі роки.
Умовні позначки: 1 – поховання коней, 2 – поховання собак.

Новое салтовское поселение с кремационным погребением в округе городища Мохнач

Городище Мохнач, что в одноимённом селе Змиевского района Харьковской области, не раз привлекало внимание исследователей. Неоднократное изложение истории его изучения позволяет нам лишь сослаться на соответствующие работы [1, с. 10; 2, с. 17–18; 3, с. 23]. История заселения округи этого городища также нашла своё отражение в научной литературе [4; 5]. Начиная с 1950 г., когда было открыто первое из сопутствующих селищ, они получают буквенную нумерацию по порядку кириллического алфавита. Не смотря на более чем полувековые исследования в указанном микрорегионе, количество новых памятников увеличивается, и к настоящему моменту здесь известно уже 19 поселений с древностями от каменного века до нового времени (рис. 1). На 17 из них есть культурные отложения салтовской культуры. Это лишь укрепляет наш сделанный ранее вывод о том, что городище Мохнач было центром одного из крупнейших экономических микрорегионов в составе лесостепных территорий Хазарского каганата. Дополнительно отметим, что в настоящее время он является одним из тех, которые неплохо изучены.

Данная статья посвящена салтовским древностям с поселения «Мохнач-У», которое было выявлено работами 2015–2016 гг. Предварительно заметим, что памятник многослойный, имеет культурные отложения бронзового века и раннего средневековья. Материалы бронзового века маловыразительны и не позволяют в настоящий момент более точно провести их культурно-хронологическую интерпретацию, а вот раннее средневековье представлено достаточно интересными материалами и комплексами салтовской археологической культуры [6, с. 29–38]. Публикация и анализ этой группы древностей и станет предметом данной статьи.

Осенью 2015 г. была получена информация, что место немецких окопов второй мировой войны, которые расположены к югу от с. Мохнач, близ садового кооператива «Магнолия», часто посещается несанкционированными археологами. Вместе с директором Змиевского краеведческого музея М.И. Саяным была осуществлена поездка в указанный район, что позволило выявить как старые, так и свежие «закопашки» и зачистки профилей окопов. Выяснилось, что в начале 2000-х гг. на краю плато правого берега Северского Донца, близ западного края в процессе зачисток немецких траншей времён второй мировой войны было выявлено салтовское захоронение. Со временем удалось получить цифровое фото сосудов на месте находки. Это были два одноручных кувшина: один, вертикально стоящий на фото, был светлого терракотового цвета, с тонкой ручкой и явно выраженным носиком для слива (ойнохойя-?), второй, лежащий на боку дном к объективу, был черного цвета с округло вытянутым туловом [6, с. 29, рис. 34: 1]. Кроме того, выяснилось, что в Змиевской музей были частично переданы предметы из этого комплекса [6, с. 29, рис. 34: 2]. В него, кроме двух сосудов с фото, входил ряд бронзовых изделий: 2 бубенчика (рис. 2: 1, 2), колокольчик (рис. 2: 3), остатки звеньев от цепочки (рис. 2: 4) и три браслета (рис. 2: 5–7); две пастовые цилиндрические бусины зелёного цвета (рис. 2: 8, 9) и черешок железного ножа (рис. 2: 10). Полученная информация свидетельствовала о том, что эти материалы относятся к разрушенному салтовскому погребению.

Выехав в ноябре 2016 г. на указанное место выяснили следующее. В 3,5 км на ЮЗ от с. Мохнач (≈ 5 км от одноимённого городища), близ западного края садового кооператива «Магнолия», на правом берегу Северского донца (у его излучины напротив озера Белое) находится останец края плато. Немецкие окопы и огневые точки второй мировой войны находятся на восточном краю этого отрезанного останца в том месте, где дорога из Черемушной на Мохнач опускается в пойму С. Донца [6, с. 29–30, рис. 35: 1, 2; 36: 3; 37: 1]. Из опроса дачников стало известно, что на это место практически каждую неделю навещаются люди с металлодетекторами и «что-то там копают». Кроме того, был произведён осмотр не паханного, но убранного поля в 100 м к СВ от окопов. Он позволил выявить некоторое количество салтовской керамики. Это было поселение «Мохнач-Ж» [6, с. 30, рис. 36: 1, 2] выявленное С.А. Плетнёвой в 1954 г. [7, с. 31].

Рис. 10. Комплекс 14 з розкопу 6.

1 - план та розріз комплексу 14; 2, 3-знахідки з комплексу (за В.К. Міхеєвим, 2005) 14;

4-череп собаки із комплексу 10 розкопу 6;

5-передматерик та материк; 6-кістки; 7-вугілля; 8-вугільний прошарок;

9-заповнення ями; 10-материковий пісок; 11-культурний шар; 12-кераміка.

Исходя из имеющейся информации и понимая всю опасность и вред деятельности так называемых «чёрных археологов», весной 2016 г. были проведены спасательные работы, которые позволили бы выяснить наличие археологического памятника и его культурно-хронологическую характеристику на месте активных действий «чёрных археологов». В результате работ был выявлен новый памятник – селище «Мохнач-У» на юго-западной окраине хозяйственной зоны городища Мохнач (рис. 1). Подробному описанию проведенных работ посвящён раздел полевого отчёта [6, с. 29–38]; здесь же мы проанализируем салтовские материалы и комплексы.

Для начала отметим, что слабо насыщенный культурный слой салтовского времени составлял (на различных участках памятника и с учётом склона плато) – 25–60 см, начиная от поверхности. Наиболее интересной находкой в нём является железная мотыга с вертикальной несомкнутой втулкой (рис. 3: 1). По своим размерам она превосходит традиционные для салтовской культуры однотипные изделия своими размерами: общая длина – 18 см, ширина лезвия – 7 см. Такие изделия настолько широко известны в салтовской среде, что их вполне можно отнести к изделиям-индикаторам для салтовской культуры в целом (или для фиксации контактов с салтовским населением). Эти орудия труда были многофункциональны и использовались: для изготовления катакомб и топочных камер гончарных горнов, для заготовки минерального сырья, в качестве долота. Однако наибольшие из них по размеру (к таковым относится и рассматриваемое орудие с поселения Мохнач-У), следует отнести к дополнительным орудиям обработки почвы [3, с. 81–82].

На свободном от окопов и кустарника участке близ грабительских шурфов и зачисток был заложен раскоп № 1 (14 × 2 м). Здесь выявлен комплекс № 1, который представлял собою хозяйственную яму салтовской культуры.

Основу комплекса составляла овальная продолговатая яма вытянутая по линии С–Ю с верхними (по зачистке) размерами 190 × 95 см (рис. 4: 1). Книзу она асимметрично сужалась до размеров 150 × 50 см на уровне плоского пола на глубине 150 см. В восточном борту котлована (ближе к югу) – ниша, фиксирующая ступеньку входа в основной котлован. Размеры ступеньки-ниши по зачистке составляют 110 × 55 см, по низу (на -100 см) ступенька была 80 × 40 см. Заполнение комплекса состояло из чернозёма со значительным добавлением песка (довольно однородное) в котором выявлен также древесный уголь (размеры их граней – 3–5 см), фракции золы, камни и несколько крупных костей животных.

В верхней части заполнения обнаружены 2 фрагмента кварцитового жернова (зернотёрки-?), нижняя челюсть крупного животного и несколько фр. керамики, в том числе и обломок амфоры с частым рифлением по плечу. Вместе с тем, в заполнении комплекса обнаружен ряд салтовских артефактов: керамика, стеклянная зелёная бусина (рис. 3: 7) и ряд металлических предметов. Последние представлены парой (не аналогичных друг другу) поломанных бубенчиков из цветного металла (рис. 3: 4, 5), ажурной ручкой от копоушки (рис. 3: 2), бронзовой ажурной подвеской в виде перевернутого цветка лотоса (рис. 3: 6), а также бронзовой трубкой-пронизью с остатками железистой массы, на которой прослеживаются отпечатки ткани (рис. 3: 3). Керамика в комплексе представлена обломками амфорной, кухонной (без орнамента) и столовой посуды. Особо хочется отметить практически целый лепной кухонный горшочек со слегка отогнутым венчиком (рис. 3: 8). В лабораторных условиях из керамических остатков удалось выделить и частично реконструировать несколько изделий различной степени сохранности. Среди них следует отметить остатки сероглиняного столового сосуда с необычным орнаментом, который состоял из пары горизонтальных каннелюр и параллельной им волнистой линии, которая была нанесена штампом из 4-х зубцов; всё это было дополнено вертикальной двойной линией косо нанесенных отпечатков того же штампа (рис. 3: 9). Среди остатков кухонных горшков удалось графически восстановить одно изделие из шамотного теста с пальцевыми вдавлениями по отогнутому краю венчика (рис. 3: 10).

В целом назначение данного комплекса определить затруднительно. Скорее всего, это остатки какой-то небольшой хозяйственной постройки салтовского периода с простым шатровым перекрытием и входом с восточной стороны, котлован которой со временем был превращён в мусорную яму.

В целом, материалы раскопа № 1 свидетельствовали о том, что в раннем средневековье здесь располагалось салтовское поселение, основой хозяйства которого было, скорее всего, – земледелие. Об этом свидетельствуют обломки жернова (зернотёрки) и мотыга.

В связи с тем, что раскоп № 1 не выявил погребений, в 39 м к ЮЗ от него (за оврагом), на свободном от зарослей терновника месте, где не было явных следов «чёрных археологов», был заложен раскоп № 2 (14 × 2 м). Основной его задачей было выяснить границы культурного слоя и попытаться найти могильник. Однородный культурный слой здесь был несколько богаче на находки, чем в предыдущем раскопе. Артефакты раннего средневековья представлены практически всеми категориями посуды: тарные сосуды представлены обломками аморфных стенок и фрагментом от баклаги; кухонные горшки имели традиционный для салтовских сосудов этой группы шамотное тесто и орнаментированный пальцевыми вдавлениями отогнутый край венчика, столовые сосуды являли собою осколки тонкостенных изделий.

В данном раскопе был выявлен комплекс № 1, для полного изучения которого пришлось расширить изначальный раскоп на 4 м². Комплекс хорошо читался чернозёмным пятном со значительным количеством вкраплений древесного угля на фоне более светлой предматериковой смеси. Его пятно, вытянутое по линии С–СЗ – Ю–ЮВ, имело параллельные длинные края (СЗ и ЮВ), торцы сильно закруглены (рис. 4: 2). Расчистка показала, что длина верхнего среза погребальной ямы по зачистке составляла 250 см по длинной оси и 70 см в поперечнике. Книзу края несколько сужались, образуя ровный пол (на глубине 120 см), повторяющий верхний край ямы, но в меньших размерах: 230 × 60 см.

Заполнение комплекса было чернозёмным со значительным количеством древесного угля, который достигал своего максимума у дна. На полу ямы, в её ЮВ крае выявлена значительная линза, сплошь состоящая из древесного угля. Её размеры в плане составляли 50 × 40 см (овал) при толщине ≈15 см. Грунт под ней не был пропечен. Это свидетельствует в пользу того, что остатки костра были специально принесены в комплекс. Костей или их остатков (не смотря на пристальные поиски) в линзе или в яме вообще – не обнаружено.

Все предметы, выявленные в комплексе, можно разделить на две локальные группы: северо-западную и юго-восточную. В юго-восточной части выявлены два сосуда (рис. 4: 2). Внизу находился гончарный одноручный черноглиняный кувшин с лощеным орнаментом (рис. 5: 2). Выше, в заполнении котлована погребальной ямы при работе на третьем штыке (на глубине ≈60–70 см) обнаружена лепная кубышка с носиком для слива, сделанная из грубого шамотного теста (рис. 5: 1). Кроме того, с западной стороны к кувшину были прислонены два железных серпа (рис. 6: 6, 7). На полу северо-западного сектора, ближе к юго-западному борту котлована, была обнаружена смесь древесного угля и ржавчины (окалины). В этом месте найден ряд предметов (рис. 4, 2), часть которых была железной¹. Наиболее северное положение занимали остатки бронзобойного наконечника копья с сохранившимися остатками «прикипевшего» к железу дерева (рис. 6: 1). Его общая длина составляла 32 см, при ширине лезвия – 1,5 см, а втулки – 3 см. Чуть южнее располагался боевой топорик с разорванной втулкой и весом в 140 г (рис. 6: 5) Его общая длина – 13 см, ширина – 3 см, длина лезвия – 4 см. Ещё южнее выявлены остатки двух черешковых ножей (рис. 6: 3, 4). Между ножами и топориком выявлено кремнёвое кресало в железной оковке (рис. 6: 10). В этой же угольно-ржавой смеси обнаружены две роговые пластинки (рис. 6: 8, 9) – возможно они связаны с луком. Вместе с ними обнаружено ребро мелкого животного со следами резания (рис. 6: 2). Железных предметов, вероятно, было больше (если судить по значительному количеству ржавчины/окалины в северо-западной части ямы).

Культурно-хронологическая интерпретация исследованного погребения не вызывает вопросов. Все найденные предметы широко известны в салтовских древностях. Отсутствие узко датированных вещей позволяет датировать его лишь в общих рамках салтовской археологической культуры – середина VIII – середина X вв. С этническим определением в пределах многоэтничной салтовской общности Хазарского каганата дело обстоит значительно сложнее.

1. Заметим, что все железные предметы были сильно корродированы. Это, вероятно, связано с супесчаным характером грунта и расположением комплекса на склоне, что позволяло влаге беспрепятственно воздействовать на металл в течение долгого времени.

Предварительно заметим, что на материалах домостроительства городища Мохнач, в округу которого входит рассматриваемый памятник, фиксируется полиэтничность в общих рамках этносов Хазарии. Могильник городища не выявлен. Из исследованных на городище четырёх погребений [8, с. 27–31], три по обряду обезвреживания покойников – аланские. Одно – захоронение кузнеца [9, с. 214–216] – этнически не интерпретировано. Все они – ингумации, хотя форма ямы последнего (но не ориентация) напоминает наше погребение из поселения Мохнач-У. Недалеко от рассматриваемого памятника, в том же южном секторе округи городища, на селище Мохнач-Т, известно 4 кремационных погребения в неглубоких округлых ямах (10, с. 97–111). Но формы ям там иные и в каждом выявлены кальцинированные кости.

Общие проблемы и варианты этнической интерпретации кремационных погребений региона с достаточной подробностью изложены в статье В.А. Аксёнова, что также помещена в данный сборник. Но большинство из них отличаются от погребального комплекса с селища Мохнач-У, прежде всего, размерами и формой погребальной ямы. Они, как правило, компактные и не глубокие, (для помещения остатков кремационного костра в урне или без неё).

Наиболее типологически близкими нашему погребению являются два захоронения из Кочетокского могильника, особенно погребения № 2 и № 3 [11, с. 118–120, илл. 4, 6]. Что сближает кремационное погребение с селища Мохнач-У с указанными захоронениями близ Кочетка? Во-первых, значительные размеры ям (длина более 2 м, что характерно для ингумаций), а также их глубина (1 м и более). Во-вторых, компактное размещение остатков погребального костра. В-третьих, наличие предметов вооружения; а в погребении № 3 Кочетокского могильника также как и у нас выявлены остатки боевого топора и бронебойного наконечника копья [11, с. 120, илл. 7: 1, 2]. В-четвёртых, наличие сосудов; а в погребении № 3 Кочетокского могильника также как и у нас выявлена пара сосудов: большой кувшин (располагавшийся, как и у нас, поверх кремационной массы) и маленький кувшинчик (у нас – кубышка) [11, с. 120, илл. 6, 7: 3, 4]. Одно из кочетокских погребений (№ 2) сопровождалось, как и в нашем случае, фрагментами серпа близ линзы с остатками погребального костра [11, с. 119, илл. 4, 5: 2].

Но полного тождества нет. Ориентировка погребальной ямы на Мохнач-У – скорее меридиальная, а близ Кочетка – ближе к широтной. В кочетокском погребении № 2 есть подбой. Главным же отличием является тот факт, что в мохначанском случае напрочь отсутствуют остатки костей. Это позволяет высказать осторожное предположение, что, возможно, мы имеем дело с кенотафом. Не исключено, что здесь свою роль могли сыграть и свойства песчаного грунта, которые облегчали проникновение агрессивных водных растворов из поверхностного грунта в захоронение (подтверждением чему служит сплошное пятно ржавчины – окислов железа – в северо-западном секторе мохначанского комплекса).

Упомянем ещё об одном погребении близком нашему с поселения Мохнач-У хронологически и типологически – это погребение № 2 Новотроицкого городища. Здесь мы видим сходство в меридиальной ориентации комплекса, его глубине, размерах и помещении остатков погребального костра компактной линзой [12, с. 93–94, рис. 2: 2]. Однако, отсутствие инвентаря не позволяет нам в настоящий момент присоединиться к автору упомянутой публикации ни с точки зрения хронологической (30-е гг. IX в.) ни с точки зрения культурно-этнической – финно-угорской – интерпретации [12, с. 97–98].

Отсутствие узко датированных предметов в погребении с Мохнач-У (равно как и на приводимых здесь наиболее близких комплексах), небольшое количество самих кремационных комплексов в «яме под ингумацию» говорят о том, что мы пока находимся в начале пути выделения новой группы населения в лесостепной зоне Хазарского каганата. И делать какие-либо выводы пока рано. Нужно просто накапливать материал, чему, надеюсь, будет способствовать данная статья. А пока мы можем отнести данный памятник – Мохнач-У – к салтовской культуре в её общих хронологических рамках: середина VIII – середина X вв. н.э.

ЛИТЕРАТУРА

1. Колода В.В. Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динамка заселення його округи // Археологія. – 2007. – № 2.
2. Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. – Киев, 2010.
3. Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі. – Київ, 2013.
4. Колода В.В., Колода Т.О. Старожитності с. Мохнач та його округи // АЛЛУ. – 2001. – Ч. 2.
5. Колода В. В. Ступінь та динаміка заселення округи городища Мохнач та різних етапах його існування – в друці.
6. Колода В.В. Отчёт о работе на городище Мохнач и селище Мохнач-У Змиевского района Харьковской обл. в 2016 г. / НА ИА НАН Украины. – № 2016/ б.н.
7. Плетнёва С.А. Отчёт о работе Северо-Донецкого отряда Таманской экспедиции ИИМК АН СССР летом 1954 г. / Архив ИА РАН. – Р.1. – № 1025.
8. Колода В.В. Салтовские погребения на городище Мохнач // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э.: Материалы к V Международной археологической конференции 25–28 ноября 2013 г. – Самара, 2013.
9. Колода В.В. Археологические исследования Харьковского педуниверситета в 2005 г. // АДУ 2004 – 2005: Збірка наукових праць. – Вип. 8. – Київ–Запоріжжя, 2006.
10. Колода В.В. Новий могильник салтівської культури на Харківщині // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2015: збірник наукових праць – Київ, 2015.
11. Свистун Г.Е., Квитковский В.И. Кремации в прямоугольных ямах на Кочетокском могильнике // СМАК. – Вип. 3. – Харків, 2013.
12. Приймак В.В. Ямні поховання городища Новотроїцького // Археологія. – 1998. – № 2.

Резюме

Колода В.В. Новое салтовское поселение с кремационным погребением в округе городища Мохнач

Работами 2015–2016 гг. в 3,5 км к юго-западу от с. Мохнач Змиевского района Харьковской области выявлено очередное (19-е по счёту) многослойное селище – «Мохнач-У». Оно расположено приблизительно в 5 км от городища Мохнач на краю плато правого берега Северского Донца (у его излучины напротив озера Белое). Полученные материалы свидетельствуют, что в раннем средневековье здесь было поселение салтовской культуры (середина VIII – середина X вв. н.э.). На его территории обнаружены погребения. Одно из них было проведено по обряду кремации. В яме, которая по форме и размерам соответствует ингумации, была выявлена линза золы и древесного угля (без остатков костей). Эта же смесь покрывала тонким слоем практически всё дно погребальной ямы. Погребальный инвентарь свидетельствует о воинском статусе погребённого. Этническая интерпретация погребения проблематична.

Ключевые слова: Северский Донец, Мохнач, салтовская культура, селище, кремация, вооружение.

Колода В.В. Нове салтівське поселення з кремаційним похованням в окрузі городища Мохнач

Роботами 2015–2016 рр. у 3,5 км на південний захід від с. Мохнач Зміївського району Харківської області виявлено чергове (19-те за переліком) багатощарове селище – «Мохнач-У». Воно розташоване приблизно у 5 км від городища Мохнач на краю плато правого берега Сіверського Дінця (біля його луки навпроти озера Біле). Отримані матеріали свідчать, що у ранньому середньовіччі тут було поселення салтівської культури (середина VIII – середина X ст. н.е.). На його території виявлені поховання. Одне з них було проведено за обрядом кремації. В ямі, яка за формою та розмірами відповідає ингуматії, була виявлена лінза попелу та деревного вугілля (без кісткових решток). Ця ж суміш вкривала тонким шаром практично все дно поховальної ями. Поховальний інвентарь свідчить про військовий статус похованого. Етнічна інтерпретація поховання проблематична.

Ключові слова: Сіверський Донець, Мохнач, салтівська культура, селище, кремація, зброя.

Koloda V.V. *New Saltov settlement with cremation burying in the area of Mokhnach hillfort*

During the excavations in 2015–2016 there were found an ordinary (the 19th in succession) multi-layered settlement – “Mokhnach –У” – towards 3.5 km south-west of Mokhnach village in Zmiiv region of Kharkiv oblast. It is approximately 5 km from Mokhnach hillfort on edge of the tableland of Siversky Donets Right bank (at its turn opposite Lake Belye). The obtained materials have shown that here was a settlement of Saltov archaeological culture (the middle of VIII – the middle of X CC AD) in the Early Middle Ages. There have been discovered some burials in the territory. One of the burials was cremation one. There have been found a cluster of ashes and some wood coal (without bone remains). The same composite covers almost the whole bottom of the burial pit. The grave goods indicate a military status of the buried person. The ethnic interpretation of the burial is problematic.

Key words: Siversky Donets, Mokhnach, Saltov culture, settlement, cremation, military equipment.

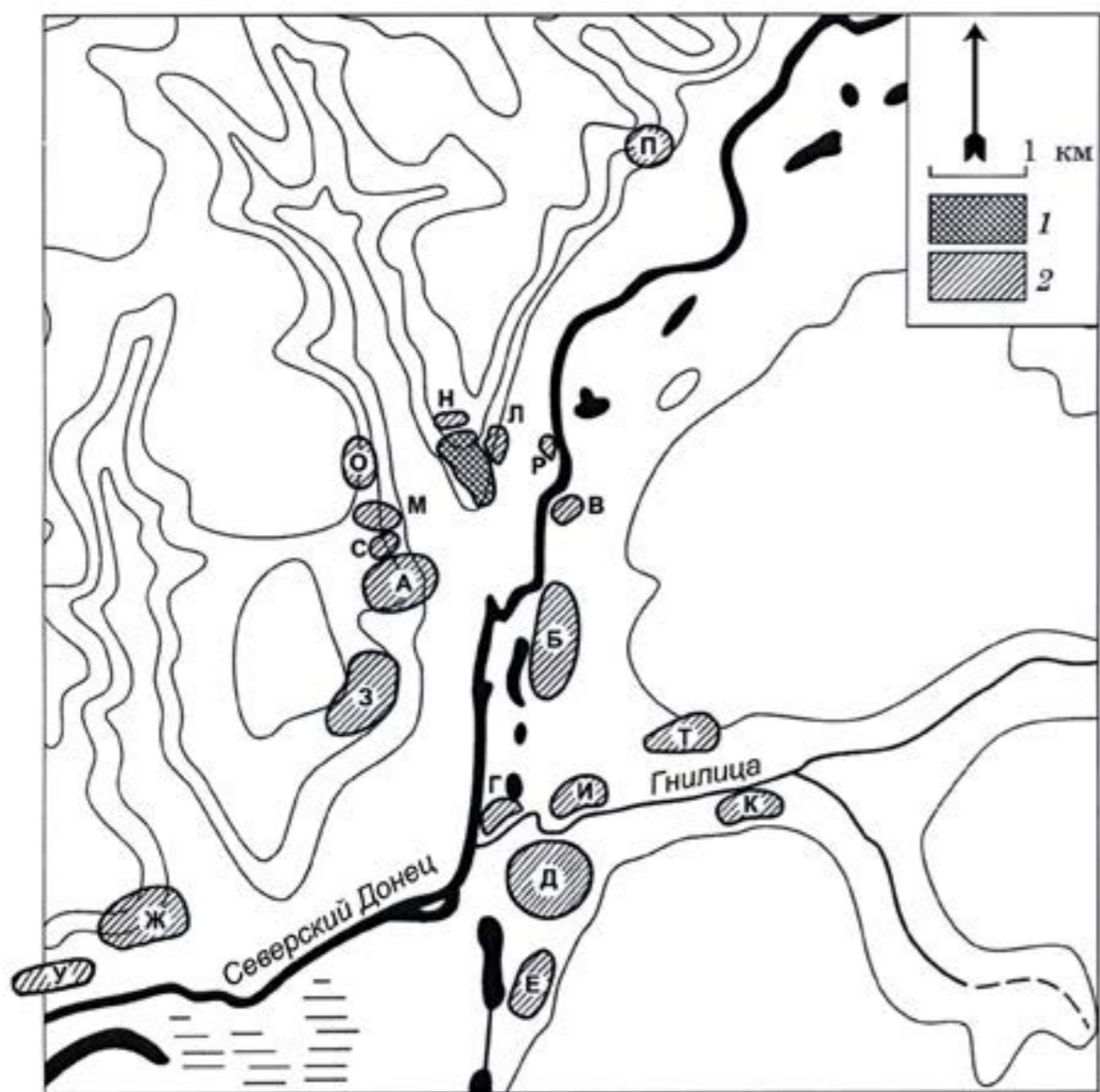

Рис. 1. План-схема микрорегиона городища Мохнач и его округи
Умовні позначки: 1 – городище, 2 – селища

Рис. 2. Материалы из разрушенного погребения на селище Мохнач-У
1–7 – бронза; 8–9 – стеклянная паста; 10 – железо.

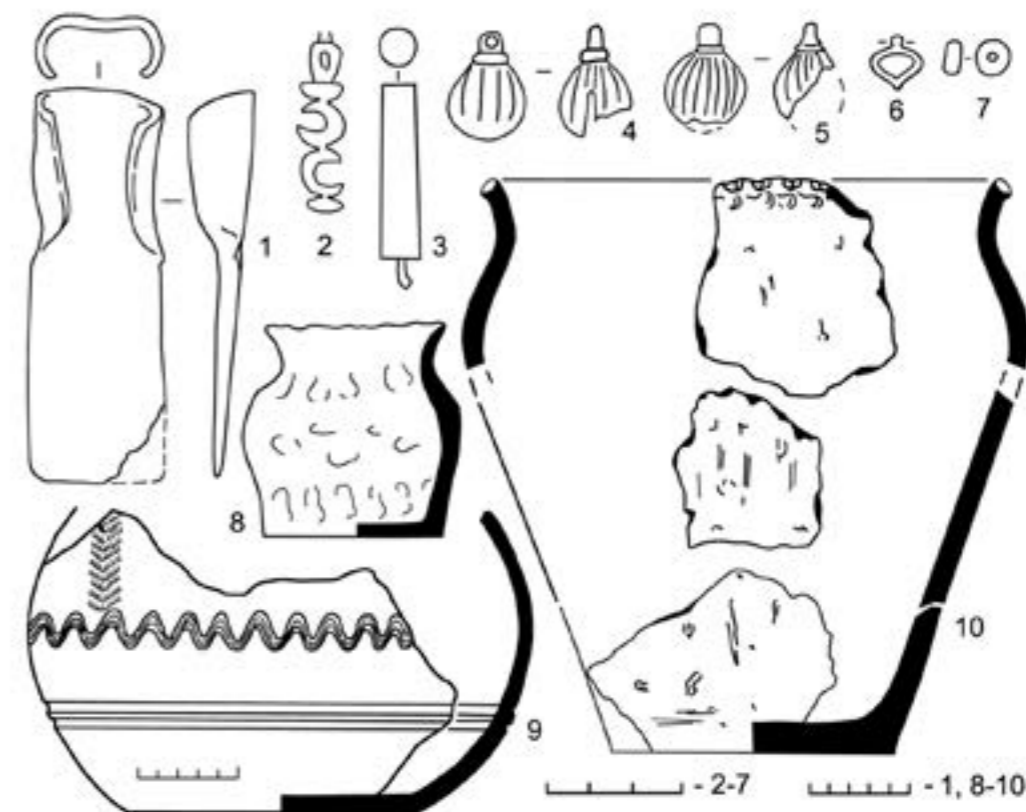

Рис. 3. Материалы культурного слоя селища Мохнач-У:
1 – культурный слой; 2–10 – комплекс № 1 раскопа-1
1 – железо; 2, 3, 6 – бронза; 4, 5 – серебро (?); 7 – стеклянная паста; 8–10 – керамика.

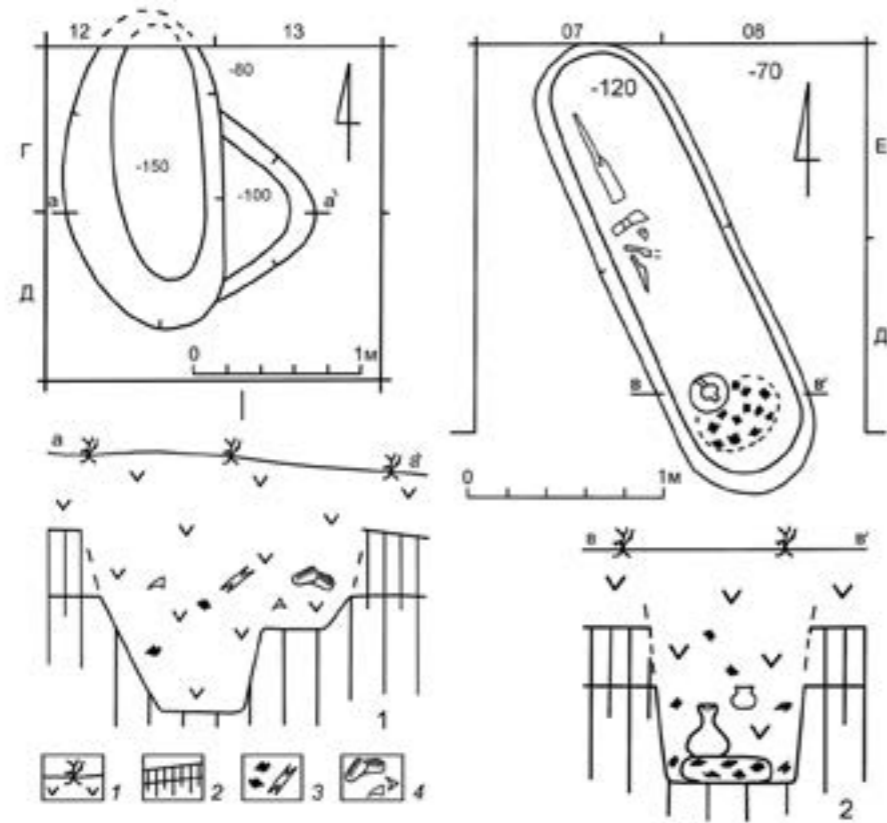

Рис. 4. Салтовские комплексы селища Мохнач-У:

1 – комплекс № 1 в раскопе-1; 2 – комплекс № 1 в раскопе-2.

Условные обозначения: 1 – дёрн, чернозём культурного слоя, 2 – предматерик и материк, 3 – древесный уголь, кости животных, 4 – рваный камень, фрагменты керамики.

Рис. 5. Сосуды из погребения (комплекс № 1 в раскопе-2) на селище Мохнач-У.

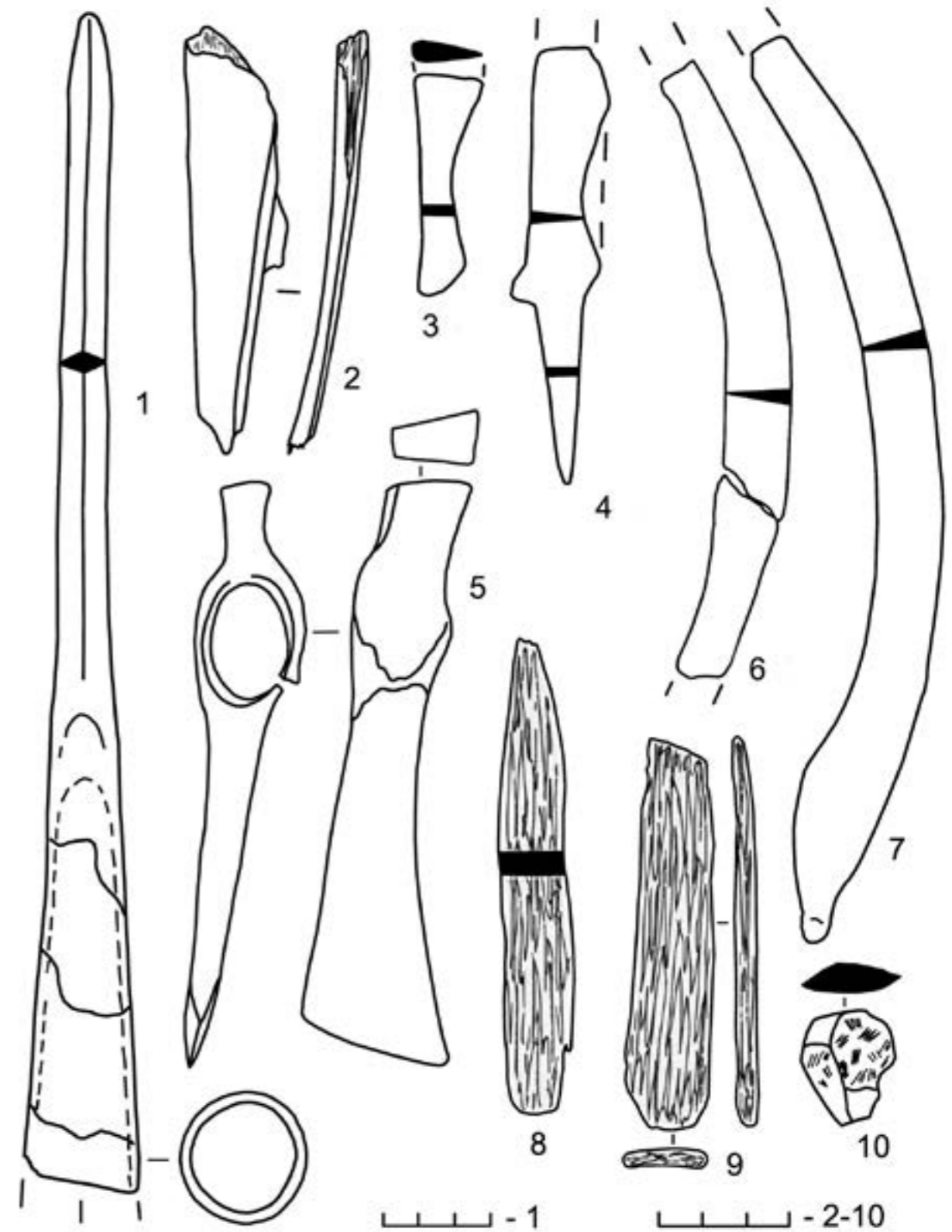

Рис. 6. Погребальный инвентарь комплекса № 1 в раскопе-2 на сел. Мохнач-У

1, 3-7 – железо; 2 – кость; 8, 9 – рог; 10 – кремнь.

А.А. Лаптев, В.С. Аксёнов

Погребения с «оболом мертвых» на Бочковском могильнике салтово-маяцкой культуры (по материалам раскопок 2014 г.)

Монеты в комплексах салтово-маяцкой культуры (VIII – IX вв.) не являются чем-то уникальным. Так, в катакомбах Верхне-Салтовского могильника за все время исследований было найдено не менее сотни арабских монет, в ингумациях расположенного неподалеку Нетайловского могильника – больше двадцати [1, с. 114]. Известны находки целых и резаных монет на поселениях, изредка встречаются небольшие по объему клады [2; 3, с. 78–79, 84, 91; 4, с. 26–28; 5, с. 57–58; 6, с. 290–291, с. 330–331]. Однако в салтовских погребальных комплексах монеты преимущественно использовались как украшения: нашивки на налобную повязку или подвески-мониста [1, с. 118]. В этом свете очень интересным выглядит обряд использования монет в качестве «оболов Харона», ярко проявившийся в нескольких грунтовых ингумациях Бочковского могильника.

Ямный Бочковский могильник салтовской культуры был открыт В.К. Михеевым в 1961 г., о чем в отчете была сделана лаконичная запись: «В 1 км к западу от с. Бочково Волчанского р-на Харьковской обл. на правом коренном берегу р. Волчьей у птицефермы глиняным карьером был разрушен древний могильник». Достаточно подробно описывался характер погребальных комплексов: «В обрыве карьера видны насыпки могильных ям, которые отличаются от коричневой материковой глины своим палевым цветом. Надмогильных насыпей нет. В обрыве могильные ямы имеют прямоугольную форму. Ширина могильных ям от 50 до 60 см, глубина их от 140 до 150 см» [7, л. 2]. Ни одного погребения исследовать не удалось, так как все нижние части ям были разграблены местными жителями. По дну карьера фиксировались разрозненные человеческие кости и отдельные обломки керамики. Два фрагмента венчиков кухонных сосудов были взяты в коллекцию: в отчете содержатся их рисунки. Состояние могильника в 1961 г. было отображено на двух не очень внятных фотографиях: одна из них представляет общий вид карьера и прилегающей местности, вторая – обрыв карьера с пятнами могильных ям крупным планом.

Могильник расположен в 1,3 км к западу от современной западной окраины с. Бочково Волоховского сельсовета Волчанского р-на, в 1 км к северу от западной окраины с. Караичного (расположенного на противоположном – левом – берегу реки) (рис. 1: 1). В топографическом плане могильник занимает западный склон курганообразного возвышения – останца правого берега р. Волчьей, расположенного за 23 км от впадения в р. Северский Донец. Останец имеет округлую форму диаметром 70–75 м, возвышаясь над окружающей местностью на 10–12 м. С южной стороны он граничит с поймой реки (минимальное расстояние до русла – в юго-восточном направлении – составляет 450 м). С востока природной границей памятника выступает яр коренного правого берега реки. Вдоль его тальвега с юга на север проходит грунтовая дорога, отстоящая от подножия всего на 10–15 м. С северной стороны границей останца является небольшая ложбина – один из отрогов яра (в этой ложбине в начале 1960-х гг. и располагалась птицеферма). С запада останец ограничен заброшенным карьером, в свое время углубившим очередную промоину коренного берега. Именно благодаря этому карьере могильник и был обнаружен В.К. Михеевым. В процессе работ было обнаружено синхронное могильнику поселение: оно располагалось южнее некрополя, за 70–100 м от подножья останца.

Для определения места Бочковского могильника среди салтовских памятников важную роль играет картографирование салтовских древностей. Ближайшими крупными памятниками (удаленными на расстояние от 10 до 20 км) являются Волчанское и Дмитриевское городища, Ржевский грунтовый и Дмитриевский катакомбный могильник. Чуть дальше (25–30 км) расположены Рубежанский и Верхне-Салтовский некрополи, Тишанский и Нетайловский грунтовые могильники, а также ряд городищ (рис. 1: 1). Бочковский и неизученный Тишанский [8, с. 316–319] могильники расположены в глубине Донецко-Оскольского междуречья, в археологическом плане до сих пор представляющего собой «terra incognita» с редкими вклю-

чениями случайно выявленных памятников. Можно лишь предполагать, что в древности долина р. Волчьей была удобной транспортной артерией, связывавшей подонецкие памятники с пооскольскими, где ямных могильников известно даже больше, чем катакомбных [9; 10; 11].

Поверхность Бочковского могильника представляет собой задернованные склоны. Уклон к югу и одновременно к западу был довольно значительным и составлял 0,15–0,2 м (местами до 0,3 м) на каждый метр. В полевых сезонах 2014 – 2016 гг. было исследовано 412,4 м² площади по уровню дневной поверхности, однако из-за наличия осыпи по краю карьера на уровне зачистки раскоп увеличился до 456 м². В раскопе обнаружено 16 комплексов различных типов, а также погребение черепа (рис. 1: 2). Один из комплексов (погр. № 11) представляет собой неглубокое небрежное погребение взрослого мужчины с отрубленными стопами, ориентированное черепом к востоку. Рядом с ним выявлена неглубокая длинная яма (погр. № 12), слегка расширяющаяся к востоку. Никаких следов погребения нет, из-за чего комплекс был интерпретирован как заготовка дромоса катакомбы. Подобная трактовка стала возможной благодаря тому, что на памятнике обнаружена полноценная катакомба с детским погребением (погр. № 5). Оставшиеся 13 комплексов представляют собой грунтовые ингумации в ямах с кольцевыми подбоями. Ориентация погребенных варьируется: западная (строго широтная или с небольшими отклонениями) выявлена в погр. № 1, 2, 3, 7, 10, 13 – 16; северо-западная – в погр. № 6, 8, 9; строго северная – в погр. № 4. В нескольких случаях ось скелета немного (от 3 до 8°) не совпадала с продольной осью могильной ямы.

В семи погребениях были найдены обломки арабских серебряных дирхемов: в погр. № 5 четвертушка монеты лежала отдельно от костяка, среди скопления предметов «посмертного дара», а в погр. № 1, 2, 3, 4, 14, 16 обломки монет были зафиксированы в районе черепа и иногда – живота (в погребении 16 – ещё и в правой руке). В археологической литературе такой обряд традиционно интерпретируется в контексте известной с античных времен практики помещения в погребение «обола мертвых» («обола Харона») – платы перевозчику через реку Стикс в царство Аида. Существует мнение, что ввиду использования монет других номиналов правильнее использовать термин «плата Харону» [12, с. 99]. В данной работе, тем не менее, используется традиционная терминология. Точные обстоятельства расположения обломков монет в погребениях № 1 – 4 Бочковского могильника приведены ниже¹.

Погребение № 1 – детская грунтовая ингумация в яме с кольцевым подбоем и продольными заплечиками (рис. 2: 1 – 3). На уровне обнаружения пятно представляло собой подпрямоугольный объект размером 1,42 × 0,4–0,43 м, ориентированный в западном направлении с небольшим отклонением к югу (азимут 255°). При выборке заполнения комплекса обнаружилось, что на уровне 0,3–0,4 м от уровня зачистки (0,6–0,65 м от поверхности) яма расширяется во все стороны: к западу – на 0,09 м, к востоку – на 0,21 м, к северу и югу – на 0,15 м и 0,13 м соответственно. На глубине 1,15 – 1,25 м от современной дневной поверхности были зафиксированы продольные заплечики шириной 0,12 м (северный) и 0,10 м (южный). Глубина от уровня заплечиков до дна могильной ямы составляла 0,23 м. Дно могилы тщательно выровнено (повышение к западу равнялось всего 0,01 м, хотя падение дневной поверхности на том же отрезке составило 0,28 м). Таким образом, размеры погребальной ямы на уровне заплечиков составили 1,73 × 0,77 (в западной оконечности) – 0,65 м (в восточной оконечности). Могильная ниша меньше по ширине: 0,42 м. В погребении присутствовали следы деревянной конструкции, но её точный тип остались невыясненными по причине слабой сохранности органики в погребении. Вероятнее всего, это были плахи перекрытия. Глубина погребения составляла 1,35 м (в западной части) – 1,62 м (в восточной части).

Ребёнок ростом 95–100 см был уложен в вытянутом положении на спине головой в западном направлении (азимут 255°) (рис. 2: 1). Руки вытянуты вдоль тела, череп раздавлен землёй. Под его костями были обнаружены бронзовая литая серьга (рис. 2: 5) и обломок обрезанного по кругу дирхема (рис. 2: 4; 7: 1). От правого плечевого сустава до правой подвздошной кости

1. Исследованные в 2016 году погребения 14 и 16, содержавшие фрагменты монет, в данной работе не рассматриваются. Погребение № 5, совершенное в катакомбе, из-за специфики обнаруженного в нем погребального инвентаря будет опубликовано отдельно.

поверх плеча и предплечья был зафиксирован тлен деревянного предмета длиной 37 см, толщиной 1,3 см. У нижнего края этого предмета, под правым крылом таза, расчищены бронзовая подвеска-печатка (рис. 2: 6), а также литая ворворка (рис. 2: 7) и два астрагала (рис. 2: 8, 9). Еще три астрагала (рис. 2: 10 – 12) обнаружены между бедренными костями. Поверх левого колена погребённого, острием к правой пятке, лежал железный нож в деревянных ножнах (рис. 2: 13). В ногах погребенного, в северо-восточном углу на дне могильной ниши, обнаружена чернолощенная кубышка (рис. 6: 1). В отвале из погребения была выявлена и вторая половина обрезанного по кругу дирхема. Точно определить её место в погребении невозможно, но – по аналогии с другими комплексами могильника – кажется вероятным, что эта фракция монеты изначально находилась в районе живота.

Погребение № 2 – детская грунтовая ингумация в яме сложной конструкции (рис. 3: 1 – 3). На уровне выявления пятно могильной ямы имело неправильную форму длиной 1,02 м, шириной в восточной части 0,3 м, в западной – 0,4 м. Длинной осью пятно было направлено вдоль линии восток – запад с небольшим отклонением западного края к югу (азимут 258°). После расчистки выяснилось, что на уровне 0,35–0,4 м от уровня выявления пятна (0,55–0,6 м от поверхности) могильная яма сильно расширяется во все стороны: к северу – на 0,14 м, к востоку – на 0,13 м, к югу – на 0,2 м, к западу – на 0,16 м. На глубине 1,0 – 1,1 м от современной дневной поверхности были обнаружены продольные заплечики, сделанные в твердом, однако мешанном мергелевом грунте. Размеры могильной ямы на уровне заплечиков составили 1,3 × 0,74 м, что в 2–2,5 раза превышает по площади пятно ямы на уровне выявления. Ширина северного заплечика составила 0,15 м, южного – 0,25 м. В восточной части ямы при выборке грунта из могильной ниши был обнаружен тлен поперечной деревянной плахи перекрытия, наклонно лежавший на лощеной кружке. Стоит отметить, что указанная плаха разбила часть венчика и бок сосуда, что свидетельствует о силе удара земли и досок во время обрушения могильного перекрытия. Высота продольных заплечиков составила 0,18 м. Дно погребения, вырубленное в мергеле, характеризовалось небольшим подъёмом в западном направлении (0,02 м), хотя современная дневная поверхность над погребением имела падение 0,2 м в противоположную сторону. Почти ровно на середине высоты продольных заплечиков (за 0,09 м от дна ямы) в восточной части могильной ниши была обнаружена поперечная ступенька длиной 0,16 м. Она была сделана из того же мешаного плотного грунта, что и продольные заплечики. После исследования погребения выяснилось, что заплечики и ступенька сделаны методом забутовки, хотя деревянное гробовище, игравшее роль опалубки, не прослеживалось. Таким образом, размеры могильной ниши по уровню дна составили 1,14 × 0,34 м и были сопоставимы с размерами пятна на уровне выявления. Общая глубина погребения равнялась 1,15–1,35 м.

Погребённый ребёнок ростом 70–75 см лежал головой в западном направлении². На месте скелета выявлено два пятна костного тлена: зона черепа и таза. При этом они находились не на оси могильной ниши, а строго по линии «восток – запад» (рис. 3: 1). В районе черепа (западное пятно тлена) найдены миниатюрная литая серьга (рис. 3: 5) и четвертушка дирхема (рис. 3: 4; 7: 2). В 0,1 м от тлена черепа в южном направлении обнаружено скопление предметов: два литых бронзовых бубенчика (рис. 3: 6, 7), бронзовая пронизь с остатками верёвочки внутри (рис. 3: 8), две бисерины (рис. 3: 9, 10). Скорее всего, эти предметы являлись отделкой ворота несохранившейся одежды, хотя нельзя исключать версии ожерелья. В районе остатков таза было довольно внушительное скопление металлических предметов. На боку лежала штампованная туалетная коробочка (рис. 3: 11), под которой выявлены две тонкие трапециевидные подвески с обломанным верхним краем (рис. 3: 16, 17). Чуть севернее под слоем костного тлена фиксировались обрывки войлока, в котором найдены: фрагмент чумбурного блока с обломанной в древности петлёй и отсутствующим кольцом (рис. 3: 14); две литые ворворки (рис. 3: 12, 13), корродированный железный пинцет с отпечатком полотняной ткани (рис. 3: 15). У верхнего края тлена таза, обособленно от вышеупомянутых предметов, найдена вторая четвертушка дирхема, составляющая с первой половину монеты (рис. 3: 4). В ногах (у

2. Сохранность костных останков плохая: от них остался только тлен. Так как в погребении не было найдено ни одного зуба, можно предположить, что могила принадлежит ребёнку в возрасте до 1 года.

восточной оконечности ямы), на равном удалении от продольных стенок могильной ниши, стояла чернолощенная кружка (рис. 6: 2).

Погребение № 3 – женская грунтовая ингумация в яме сложной конструкции (рис. 4: 1 – 3). Пятно могильной ямы было выявлено после снятия первого штыка; оно имело подпрямоугольную форму размерами 1,76×0,45–0,5 м и было ориентировано строго по линии «восток – запад». При этом южная продольная граница являлась несколько выгнутой, отчего пятно ямы приобрело «пузатый» вид. Могильная яма имела кольцевой подбой: за 0,3–0,4 м от уровня фиксации пятна (0,6–0,7 м от поверхности) она расширялась во все стороны: к северу – на 0,21 м, к востоку – на 0,22 м, к югу – на 0,18 м, к западу – на 0,05 м. Древний обвал свода подбоя с южной стороны и сформировал выгнутость контуров ямы на уровне выявления. На уровне 1,35–1,6 м от современной поверхности проявились кольцевые заплечики, ограничивавшие трапециевидную могильную нишу, стенки которой были обложены деревом. Общая глубина погребения равнялась 1,6–1,9 м (разница обусловлена сильным склоном в сочетании с большой длиной погребения). Заплечики были сделаны методом забутовки из того же мергеля, что и пласты материкового грунта на этой глубине. Деревянное гробовище играло роль опалубки, а пространство между ним и стенками ямы было плотно забито грунтом (в котором, тем не менее, сохранились тонкие прослойки гумуса, благодаря чему и удалось определить переотложенный характер грунта). От уровня выявления заплечиков по контуру могильной ниши фиксировались пустоты от истлевших деревянных конструкций, толщиной 2–3 см. По мере углубления появились и остатки дерева. Также пустоты фиксировались в западной части ямы, что было интерпретировано как следы обрушения продольных плах перекрытия. Фрагментарно прослеживались следы дерева на дне могилы – вероятно, деревянное дно гробовища было всё-таки по всей площади могильной ниши, а не только под скелетом, где оно фиксировалось.

Погребённая взрослая женщина лежала скорченно на правом боку головой на запад (азимут 270°) (рис. 4: 1). Сохранность костей плохая, раздавленный череп сильно истлел. Коленный сустав левой ноги упирался в южную стенку гробовища, причем большая берцовая кость той же ноги была смещена на 0,1 м (очевидно, нарушение анатомического порядка произошло в результате обрушения перекрытия). Дистальные суставы костей голени, а также стопы, не прослеживались. Плечевая кость левой руки лежала вдоль туловища, кости предплечья и кисти находились под небольшим углом к оси плечевой; кисть также упиралась в стенку гробовища. Положение правой руки осталось невыясненным; возможно, она была согнута в локте так, что кисть находилась перед грудью – в этом месте найден неясный тлен органики. Расчистка позвоночника показала неестественный изгиб шеи: первые шейные позвонки ориентированы по оси «запад–восток», а примыкающие к грудному отделу – почти по оси «север–юг». Можно предположить, что подобный излом произошел в результате придания нужной обрядовой позы уже окоченевшему телу. В погребении найден довольно скромный, но интересный инвентарь. Под черепом и над ним найдены две наборные серьги (рис. 4: 5, 6), перед лицевым отделом – четвертушка дирхема (рис. 4: 4; 7: 3). Вторая четвертушка (складывающаяся с первой в половину монеты) лежала в районе живота, под костями предплечья левой руки. В ногах, в северо-западном углу гробовища, стояла кружка (рис. 6: 3).

Погребение № 4 – женская ингумация в яме с кольцевым подбоем и кольцевыми заплечиками (рис. 5: 1 – 3). Пятно могильной ямы имело подпрямоугольную форму размерами 1,63 × 0,37–0,4 м и было ориентировано по оси «север – юг». На глубине 0,3–0,4 м от уровня выявления пятна (0,6–0,65 м от поверхности) могильная яма расширялась во все стороны: к северу – на 0,38 м, к востоку – на 0,24 м, к югу – на 0,17 м, к западу – на 0,2 м. Кольцевой подбой характеризовался отвесными стенками, вырубленными в твердом мергеле. На уровне 1,3–1,5 м от уровня выявления погребения обнаружались кольцевые заплечики, вырубленные в материке. Продольные заплечики имели ширину 0,16–0,18 м, торцевые – 0,06–0,08 м. Могильная яма приобрела размеры 2,21 × 0,84 м (её площадь была в 2,5–3 раза больше площади пятна ямы на уровне выявления). Заплечики ограничивали могильную нишу прямоугольной формы с закруглёнными углами, размерами 2,06 × 0,5 м. Расчистка погребальной ниши показала наличие следов поперечных плах перекрытия, обрушившихся внутрь ямы. Деревянной

обкладки стен или дна не выявлено. Глубина могильной ниши (от уровня заплечиков до дна) составила 0,3–0,35 м, общая глубина погребения – 1,65–1,8 м от поверхности. Дно могилы было тщательно выровнено; оно имело незначительный (0,05 м) подъем в северном направлении.

В яме обнаружены останки взрослой женщины (рост 1,45 м), лежавшей вытянуто на спине головой на север (рис. 5: 1). Правая рука была вытянута вдоль туловища, ладонью вниз. Левая рука согнута в локте так, что кисть покоилась на груди. Череп незначительно сдвинулся влево (к востоку). За головой погребённой, в 0,15 м от черепа, стояла кружка с отбитой в древности ручкой (рис. 6: 4). Еще дальше к северу, между кружкой и торцевой стенкой ямы, вертикально стояло тонкое металлическое зеркало (рис. 5: 4). При разборе костяка – во рту погребённой – была обнаружена четвертушка арабского дирхема (рис. 5: 5; 7: 4). Еще более мелкая фракция – восьмушка монеты – лежала на втором от таза позвонке. На ключицах выявлены две литые пуговицы (рис. 5: 7, 8); на пальце правой руки обнаружен серебряный перстень со стеклянной вставкой желто-зеленого цвета (рис. 5: 6).

В пяти погребениях Бочковского могильника (включая не рассматриваемую здесь катакомбу) найдены следующие монеты³ (рис. 7).

Погребение № 1. Две фракции монеты, представляющие собой разломанный на две части обрезанный по кругу аббасидский дирхем североафриканского чекана 160-х гг. хиджры (776–786 гг. н.э.) с «бакхом» в первой строке поля реверса и именем «Йазид» в пятой строке (рис. 7: 1). Сведения о дате и месте чеканки обрезаны, поэтому более точное определение невозможно.

Погребение № 2. Две четвертинки аббасидского дирхема, чеканенного в Северной Африке (очевидно, в ал-Аббасийи) (рис. 7: 2). В последней строке поля реверса отчетливо читается имя «Йазид» – аббасидского губернатора Йазид ибн Хатима, что позволяет датировать монету периодом между 156 и 177 гг.х. (772–794 гг. н.э.). Точные место и дата чеканки на найденных фракциях отсутствуют.

Погребение № 3. Две четвертинки серебряного дирхема, чеканенного Идрисидами в Северной Африке (рис. 7: 3). В верхней строке поля реверса присутствует схематическое изображение кедра (пальмы), что позволяет определить время чеканки монеты правлением Идриса ибн Идриса (Идриса II): 175–213 гг.х. Скорее всего, монета датируется первым десятилетием правления: 175–185 гг.х. (791–802 гг. н.э.). Половинка монеты является именно той, на которой расположены место и время чеканки, но слабая сохранность не позволяет атрибутировать дирхем точнее.

Погребение № 4. Две фракции (четвертинка и восьмушка) аббасидского дирхема, чеканенного в Басре (рис. 7: 4). Дата располагалась на утраченной части, однако по типу монеты дата уверенно определяется в узких хронологических рамках: 137–138 гг.х. (754–756 гг. н.э.). Монета почти не имеет следов обращения: рельеф четкий, местами сохранился штемпельный блеск.

Погребение № 5 (катакомба, которая в данной работе нами не рассматривается). Фракция дирхема в виде четвертушки монеты (рис. 7: 5). Поверхность подверглась коррозии, особо глубокие очаги пронизывали монету насквозь, а при чистке выкрашивались. Тем не менее, по шрифту надписей аверса и остаткам даты в круговой легенде установлено, что монета чеканена на североафриканском дворе во второй половине 170-х гг.х. (791–797 гг. н.э.).

Погребальный инвентарь исследованных погребений – за исключением разве что пластинчатых трапециевидных подвесок из погр. № 2 – находит самые широкие аналогии в памятниках лесостепного салтово-маяцкой культуры [13, рис. 37: 2, 3, 6, 42, 117, 153], в связи с чем его детальный анализ в данной работе проводиться не будет. Гораздо больший интерес представляют черты погребального обряда, которые редко встречаются при исследованиях салтовских памятников региона.

Захоронения произведены в грунтовых ямах с заплечиками, на которых укладывались плахи деревянного перекрытия, нижняя часть могильной ямы была обложена деревянными плахами. Данные черты характерны для «зливкинского» погребального обряда и достаточно хорошо представлены в погребениях Среднедончья (могильники Желтое, Новолимаревка,

3. Определения сделаны Вяч. С. Кулешовым (СПб), которому, пользуясь случаем, приносим искреннюю благодарность.

Новодачное, с. Серебрянское, часть погребений Лысогоровского некрополя) [14, с. 70, рис. 6: 6–8, 14–17; 15, с. 28]. Встречены захоронения с такими деревянными внутримогильными конструкциями и на грунтовых некрополях Верхнего Подонцовья (биритуальный могильник Красная Горка, могильник Червоная Гусаровка) [16, рис. 2: 7–9; 3: 2, 6, 7]. Западная или юго-западная ориентация погребенных «зливкинского» типа в грунтовых ямах является традиционной для праболгарского этноса. Соблюдение населением Бочковской общины обрядовых норм в вопросе ориентации своих умерших проявляется еще ярче ввиду того, что из-за естественного склона останца погребения совершались головой вниз по склону. Северо-западная ориентация, в свою очередь, находит прямые параллели в ближайшем салтовском грунтовом некрополе: Ржевском [17, с. 196, рис. 1: 2].

Чертой обряда, редко отмеченной в погребениях «зливкинского» типа салтово-маяцкой культуры, является присутствие в районе черепа (во рту), в руке погребенных людей монет или их частей⁴, которые исследователи склонны трактовать как «обол мертвых» («обол Харона»). Под «оболом Харона» в литературе принято принимать положенную в захоронение монету, которые отличают три главных признака: 1) отсутствие на них следов использования (отверстий или петелек) в качестве украшения; 2) месторасположение монет во рту, возле шеи, в руке, возле тела погребенного человека; 3) монеты сопровождают погребенного человека вне зависимости от его пола и возраста, в отличие от монет-украшений [19, с. 52–53]. Исходя из вышесказанного, части монет, обнаруженные в погребениях № 1, 2, 3, 4 Бочковского могильника можно считать «оболом мертвых». Состояние монет не противоречит данному выводу, ибо в качестве «оболо Харона», как свидетельствуют материалы из погребений Бирки, достаточно часто выступали половинки, четверти и даже части монет [19, с. 56].

Кроме погребений Бочковского могильника, три находки «оболов Харона» известны в Ржевском праболгарском могильнике: целый дирхем 153 г.х. (770 г. н.э.) под нижней челюстью в женском погребении № 2; целый дирхем 167/9 г.х. (783/6 г. н.э.) на гипотетическом месте черепа в кенотафе № 12 [20, л. 6–7, рис. 12, л. 14–15, рис. 30], половинка монеты 170-х гг.х. (786–796 гг. н.э.) у нижней челюсти мужчины в погребении № 57 [21, л. 20–21, рис. 40]. При раскопках Нетайловского могильника «оболы мертвых» были зафиксированы в четырех погребениях с восточной ориентировкой покойников. В погребении № 60 завернутый в шелковую ткань дирхем 150-х гг.х. (775/8 г. н.э.) был обнаружен во рту умершего [22, л. 41–42, табл. XXIX; 23, с. 86]; в погребении № 164 «Б» византийский солид Константина V (чекан 751–757 гг. по определению И.А. Семенова) лежал в районе черепа погребенной женщины [24, л. 7–8, табл. XXVIII]. Две монеты происходят из погребений со следами проведения обряда обезвреживания погребенных: погр. № 472 – имитация золотого византийского солида Льва III (732–741 гг.) [25, с. 95], погр. № 529 – непробитый дирхем чеканки 93 г.х. (712/713 г. н.э.) [26, с. 87, рис. 5: 13].

Схожий с бочковским обряд был зафиксирован в Астраханской обл. при исследовании погребения № 2 на бугре «Посольском». Во рту уложенного головой к западу юноши была обнаружена четвертинка монеты, а еще одна четвертушка и восьмушка зафиксированы справа и слева от таза [27, 2013, с. 179–180, 185, рис. 6–13]. В этом же регионе был зафиксирован и другой вариант обряда: с монетой не во рту, а в руке. Золотой динар 143 г.х. (760/1 г. н.э.) обнаружен в подкурганном подбойном кочевническом погребении у с. Солёное Займище [3, с. 78; 5, с. 59; 28, с. 9–10].

К разновидности обряда «оболо мертвых» можно предположительно отнести погребение из раскопа 11 городища Мохнач, где половинка дирхема 180-х гг.х. (796–805 гг. н.э.) была выявлена возле дистального края правой голени [29, с. 115, рис. 1: 25]. Гипотетически, к «оболом Харона» можно отнести и золотые солиды Феодосия III и Льва III (716–720 гг.), обнаруженные в районе шейных позвонков воина, уложенного головой к востоку в подкурганном погребении у с. Столбище [30, с. 193].

Таким образом, захоронения салтово-маяцкой культуры с монетами, игравшими роль «обо-

4. В погребениях № 20 и № 26 Лысогоровского могильника были найдены два затертых дирхема (предположительно 212–213 гг.х. Одна из монет имела отверстие и находилась рядом с двумя бусинами (погр. № 26), вторая монета выявлена в правой руке погребенного человека (погр. № 20) [18, с. 212, рис. 9: 1].

лов мертвых», в хазарское время оказываются рассеянными по значительной территории. При этом они встречаются как в подкурганых погребениях, так и в грунтовых ингумациях, с ориентировкой покойников в восточном, южном, западном, северо-западном и северном направлениях. В качестве «оболов мертвых» использовались золотые солиды и динары, серебряные дирхемы в виде целых монет, половинок, четвертинок и даже восьмушек монет. Такое разнообразие «оболов мертвых», по нашему мнению, свидетельствует о том, что салтовское население, оставившее данные могильники, могло видеть в монетах не только источник сырья для изготовления украшений, но и денежную единицу, с помощью которой можно совершать какие-то товарно-денежные операции. Подобная ситуация наблюдается в древнерусских памятниках IX – XI вв. Волго-Окского региона [19, с. 71].

Античная концепция о необходимости оплатить переправу в царство Аида у данного салтовского населения, вероятно, оказалась созвучна с существующими у них воззрениями, по которым, поделившись с духами какие-либо материальными ценностями, можно было заручиться их поддержкой, получить взамен какие-либо блага, отвести беду. Такая жертва в виде домашних животных и птиц, съестных припасов и напитков, различных предметов являлась в традиционных обществах составной частью религиозной системы [31, с. 137], в которой прекращение жертвоприношений было равнозначно прекращению жизненного цикла [32, с. 127]. У многих народов мира монеты использовались и продолжают использоваться в ритуалах, относящихся к проводам в иной мир и к связям с находящимися в ином мире родственниками. При этом монета не всегда выполняет роль платы проводнику за препровождение умершего в мир мертвых. У некоторых народов положенная в могилу вместе с умершим мелкая монета рассматривается как плата божеству подземного мира за участок земли под захоронение («плата за землю») [33, с. 91]. Выкупная жертва – правда, в виде коня – за участок земли для погребения на общем кладбище известна у некоторых тюркоязычных народов Евразии [34, с. 104; 35, с. 57–58]. Особенно важно это было для пришлого населения в недавно занятом ими регионе, как в случае с салтовским населением в бассейне Северского Донца. Возможно, у населения, оставившего Бочковский могильник, положенные в могилу с покойником фракции монет служили своеобразной платой за землю для погребения, ибо ритуал на каждом «повороте» требует платы, откупа или выкупа [33, с. 91].

Разнообразие фракций монет, помещенных в данные захоронения, на наш взгляд, обусловлено протеканием нескольких процессов. Во-первых, это процесс «демократизации» самого обряда «обола мертвых». Античная концепция «обола Харона», конечно же, не могла быть заимствована салтовским населением напрямую. Поэтому проникновение обряда к племенам, входившим в состав Хазарского каганата, осуществлялось через одну группу населения, которой принадлежала главенствующая роль в структуре общества. Наиболее ранние салтовские погребения бассейна Северского Донца (Столбище, погр. № 164 «Б» Нетайловки) (ключительный этап хронологического горизонта Столбище – Старокорсунская 745–775 гг. н.э.) сопровождалась золотыми византийскими монетами. Эти комплексы, безусловно, принадлежали представителям воинской и имущественной элиты салтовского общества: рядовое население не могло позволить использовать золотые монеты в качестве «оболов мертвых». Такой элитной группой населения Подонцовья следует считать тюрко-хазар. Предположительно, у тюрко-хазар обряд «обола мертвых» мог быть заимствован местным салтовским населением, через представителей своей военной и имущественной верхушки, и уже с венграми попал в Паннонию и распространился у соседних с венграми народов [19, с. 71; 36]. Прекращение поступления византийских монет к хазарам, произошедшее, по мнению исследователей, около 757–760 гг. [25, с. 94–95; 37, с. 90; 38, с. 132], сопровождалось началом поступления в каганат арабского серебра. На этом этапе использование в обряде серебряных арабских дирхемов становится более массовым по причине доступности: цена серебряной монеты в халифате на рубеже VIII – IX вв. в двадцать раз уступала цене золотого динара [5, с. 59]. Однако на этом распространение и «удешевление» обряда не остановилось: «оболом мертвых» могли становиться и половина серебряного дирхема, и его четверть. Именно фракции серебряных дирхемов, а не целые монеты и не золотые солиды и динары, являются «младшими» в серии доступных

для анализа «оболов мертвых» в салтовских захоронениях (табл. 1).

Во-вторых, это процесс вовлеченности населения региона в торгово-экономические связи Хазарского каганата. На то, в каком виде в могилу помещался «обол мертвых» – целая монета, половина или её четверть – влияло количество монетной массы, находящейся в конкретный момент у населения. Ограничение поступления арабских монет к салтовскому населению после 833 г. н.э. (во II период обращения арабского серебра в Восточной Европе) [39, 1991, с. 62] не только привело к уменьшению общего количества монет в захоронениях, но, вероятно, отразилось и на том, какая фракция монеты (половина, четверть, восьмушка) помещалась в качестве «обола мертвых» в могилу. Наступивший дефицит арабского серебра неизбежно должен был привести к увеличению его цены, а отсюда – и к увеличению стоимости фракций монет.

Разнообразие погребений с «оболом мертвых» обусловлено и полиэтничным составом населения Хазарского каганата. Этнически разные группы населения по-разному представляли себе трудности загробной жизни и пути к ней, а потому, возможно, помещали в погребения монеты разных «номиналов». Таким образом, различие погребальных традиций могло быть обусловлено тем, что использование монет того или иного номинала находилось в прямой связи с представлениями о цене транспорта и характере преодолеваемых преград на пути в загробное царство. Такому предположению есть косвенное подтверждение в материалах Бочковского могильника. Скорченное на правом боку положение женщины в погребении № 3 уверенно указывает на аланскую этническую принадлежность погребенной. Подобная поза женских погребений является характерной чертой Дмитриевского катакомбного могильника, отстоящего от Бочковского всего на 20 км. В то же время, в литературе можно встретить тезис о венгерской (или тюрко-венгерской) этнической интерпретации погребений с монетами [19, с. 71; 36] или хазарской – подкурганых погребений.

Возможно, что помещение в захоронения монет разных «номиналов» было обусловлено и той ролью, какую играли разные этнические группы и занятые ими территории в военно-политической и экономической жизни Хазарского каганата. Так, если праболгарское население степного варианта салтово-маяцкой культуры по отношению к центральной Хазарской власти выполняло исключительно даннические обязанности, и вследствие этого было лишено возможности иметь внутреннюю военную организацию [14, 2009, с. 79], то и монетные находки в погребениях данной группы населения единичны [40, с. 285, рис. 3: 1]. В то же время, в захоронениях разноэтничного населения лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры хорошо представлены самые разнообразные виды вооружения, предметы конского снаряжения, украшения конской сбруи, найдено большое количество монет и изготовленных из монетного металла личных украшений, элементов поясной гарнитуры, что позволяет говорить об особой роли региона Северского Донца и верховий Дона в системе Хазарского каганата [41, с. 130–145, 202–229].

Таким образом, можно предположить, что обряд использования монет или их частей в качестве «оболов мертвых» для захоронений салтово-маяцкой культуры был надэтнической чертой, спорадически использовавшейся различными группами Хазарского каганата. Поначалу его практиковали представители военной и имущественной элиты, однако в течение полувека использование монет в погребальной обрядности стало характерной чертой различных этносов даже в самых отдаленных уголках государства. Прекращение поступления арабских монет, уход венгров в Паннонию и исчезновение носителей салтово-маяцкой культуры в Верхнем Подонцовье положили конец использованию «оболов мертвых» в этом регионе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лаптев А.А. Монеты в салтовских памятниках Верхнего Подонцовья (Верхне-Салтовский IV-й катакомбный и Нетайловский грунтовый могильники) // I Международная научная конференция «Расмир: Восточная нумизматика»: сб. научных трудов. – Киев, 2013.
2. Фасмер Р.Р. Завалишинский клад куфических монет VIII–IX в. // ИГАИМК. – Т. VII. – Вып. II. – 1931.
3. Кропоткин В.В. Новые находки сасанидских и куфических монет в Восточной Европе // Нумизматика и эпиграфика. – Т. IX. – М., 1971.
4. Быков А.А. О хазарском чекане VIII–IX вв. // ТГЭ. – Т. 12. Нумизматика. Вып. 4. – 1971.
5. Быков А.А. Из истории денежного обращения Хазарии в VIII и IX вв. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Т. III. – М., 1974.
6. Плетнева С.А. Правобережное Цимлянское городище. Раскопки 1958–1959 гг. // МАИЭТ. – Вып. IV. – 1994.
7. Михеев В.К. Отчет об археологических разведках и раскопках в 1961 г. / НА ИА НАНУ. – № 1961/24а.
8. Степовой А.В. Поселения салтово-маяцкой культуры в бассейне реки Волчьей Белгородской области // Дивногорский сборник. – Вып. 1. – Воронеж, 2009.
9. Плетнева С.А., Николаенко А.Г. Волоконовский древнеболгарский могильник // СА. – 1976. – № 3.
10. Сарапулкин В.А. Грунтовые могильники салтово-маяцкой культуры на территории Белгородской области // Археологические памятники Восточной Европы. – Вып. 13. – Воронеж, 2009.
11. Лаптев А.А. Ямные могильники в салтовской лесостепи // СМАК. – Вып. 3. – 2013.
12. Рейда Р.М., Гейко А.В., Сапегін С.В. Поховання з «платою Харону» з Шишацького могильника черняхівської культури // Археологія. – 2014. – № 1.
13. Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981.
14. Красильников К.И. Население степного Подонцовья в хазарское время // Дивногорский сборник. – Вып. 1. – Воронеж, 2009.
15. Красильников К.И. Этнокультурные признаки населения степной Хазарской периферии (к вопросу об идентификации) // Научные труды по иудаике. Материалы XVII Международной ежегодной конференции по иудаике. – Т. II. Академическая серия. – Вып. 31. – М., 2010.
16. Аксёнов В.С. Деревянные конструкции могильника салтовской культуры Красная Горка // ХА. – Т. 1. – 2002.
17. Сарапулкин В.А. Ржевский грунтовый могильник салтово-маяцкой культуры (предварительное сообщение) // Археологические памятники Восточной Европы. – Вып. 12. – Воронеж, 2006.
18. Красильников К.И., Красильникова Л.И. Могильник у села Лысогоровка – новый источник по этноистории степей Подонцовья раннего средневековья // СЕЭС. – Т. 4. – 2005.
19. Потин В.М. Монеты в погребениях Древней Руси и их значение для археологии и этнографии // ТГЭ. – Т. 12. – Нумизматика. – Вып. 4. – 1971.
20. Сарапулкин В.А. Отчет о раскопках могильников салтово-маяцкой культуры в Шебекинском районе Белгородской области в 2004 году / Архив БГУ. – б/н.
21. Сарапулкин В.А. Отчёт о раскопках грунтового могильника салтово-маяцкой культуры у с. Ржевка Шебекинского района Белгородской области в 2006 году / Архив БГУ – б/н.
22. Березовец Д.Т. Отчет о раскопках грунтового могильника в с. Нетайловка / НА ИА НАНУ. – № 1959-61/6а.
23. Пархоменко О.В. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII – IX ст. // Археологія. – 1983. – № 43.
24. Крыганов А.В. Отчёт о раскопках в 1992 г. Нетайловского могильника в Волчанском районе Харьковской области / НА ИА НАНУ. – № 1992/54.
25. Аксёнов В.С. Поховання 472 Нетайлівського могильника салтівської культури // Археологія. – 2011. – № 1.
26. Аксёнов В.С. Поховання 529 Нетайлівського могильника // Археологія. – 2015. – № 2.
27. Кутуков Д.В., Пантелеев С.А.. Исследования болгарских захоронений домонгольского времени на территории Астраханской области // Поволжская археология. – 2013. – № 3(5).
28. Добровольский И.Г., Дубов И.В., Кузьменко Ю.К. Граффити на восточных монетах: Древняя Русь и сопредельные страны. – Л., 1990.
29. Колода В.В. Археологические исследования Харьковского педуниверситета в 2005 г. // АДУ 2004–2005. – Вып. 8. – 2006.
30. Афанасьев Г.Е. Муравьевский клад (к проблеме оногуро-булгаро-хазарских миграций в лесостепь) // СА. – 1987. – № 1.
31. Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М., 1989.
32. Евзлин М. Космогония и ритуал. – М., 1993.
33. Салмин А.К. Традиционные обряды и верования чувашей. – СПб., 2010.
34. Бакаева Э.П., Гучинова Э.-Б.М. Погребальный обряд у калмыков в XVII – XX вв. // СЭ. – 1988. – № 4.
35. Галданова Г.Р. Доламаистские верования бурят. – Новосибирск, 1987.
36. Исков И. «Оболы мёртвых» в контексте салтово-маяцкой культуры // Середньовічні та ранньомо-

дерні старожитності Центрально-Східної Європи: Тези доповідей. – Чернігів, 2016.

37. Круглов Е.В. Некоторые проблемы анализа особенностей обращения византийских монет VI – VIII вв. в восточноевропейских степях // ХА. – Т. 1. – 2002.
38. Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы // Vita Antiqua. – № 2. – 1999.
39. Зоценко В.М. Південне коло обігу дірхемів у Східній Європі (VIII – X ст.) // Археологія. – 1991. – № 4.
40. Красильников К.И., Руженко А.А. Погребение хирурга на древнеболгарском могильнике у с. Желтое // СА. – 1981. – № 2.
41. Тортика А.А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы. – Харьков, 2006.

Резюме

Лаптев А.А., Аксёнов В.С. Погребения с «оболом мертвых» на Бочковском могильнике салтово-маяцкой культуры (по материалам раскопок 2014 г.).

Статья посвящена группе погребений, выявленных на Бочковском могильнике раннесредневековой салтово-маяцкой культуры (Харьковская область, Волчанский район). Компактная группа различно ориентированных погребений выделялась наличием обломков арабских дирхемов II века хиджры. Ближайшие аналогии исследованным комплексам найдены на Нетайловском и Ржевском грунтовых могильниках, расположенных в непосредственной близости от рассматриваемого памятника. Делается вывод о надэтническом характере использования «оболов Харона» в салтовское время в лесостепном Подонцовье.

Ключевые слова: салтово-маяцкая культура, Бочковский могильник, дирхем, «обол Харона».

Лаптев О.О., Аксёнов В.С. Поховання з «оболом мертвих» на Бочковському могильнику салтово-маяцької культури (за матеріалами розкопок 2014 р.).

Стаття присвячена групі поховань, що були виявлені на Бочковському могильнику ранньосередньовічної салтово-маяцької культури (Харківська область, Вовчанський район). Компактно розташована група поховань, що були по різному орієнтовані, визначалися присутністю уламків арабських дірхемів II століття хіджри. Найближчі аналогі дослідженим поховальним комплексам походять з Нетайлівського та Ржевських грунтових могильників, що розташовані у безпосередній близькості до Бочковського некрополя. Робиться висновок про надетнічний характер використання так званого «оболу Харона» у салтівський час в лісостеповому Подінціві.

Ключові слова: салтово-маяцька культура, Бочковський могильник, дірхем, «обол Харона».

Laptev A., Aksyonov V. Burials with “death tax” on the Bochkove burial ground saltovo-mayatska culture (by materials of excavations 2014 year).

The work is devoted to the burial group investigated on early-medieval Bochkove burial ground (Vovchanskyi district of Kharkiv region). Differently oriented burials contained fractioned Arabic dirhams minted during second half of 2-nd century AH. The nearest analogies to the investigated complexes are found on the Netaylovskiy and Rzhevskiy burial grounds, located near Bochkove burial ground. There is conclusion about the over-ethnic nature of the use “Charon’s obol” during saltiv time in forest-steppe basin of Siverskiy Dinets river.

Key words: Saltovo-mayatska culture, Bochkove burial ground, dirham, “Charon’s obol”, “death tax”.

Табл. 1. Погребения с «облами Харона» в древностях салтово-маяцкой культуры.

№ пп	Памятник, погребение	год исслед.	обряд			Тип монеты	Датировка монеты
			пол	ориентировка	место монеты		
1	Столбище, кург.	1869	М	В	в районе шеи	2 солида	716-717, 717-720 гг.
2	Солёное займище, кург. 4	1963	М		в левой руке	динар	143 г.х. = 760/1 г.
3	Нетайловка, п. 164 «б»	1991	Ж	В	в районе черепа	солид	751-757 гг.
4	Нетайловка, п. 60	1960	М	В	во рту	дирхем	775-778 гг.
5	Нетайловка, п. 472	2009	М	В	в районе черепа	имитация солида	732 - 741 гг.
6	Нетайловка, п. 529	2014	М	В	у левой руки	дирхем	93 г.х. = 712/713 г.
7	Ржевка, п. 2	2004	Ж	СЗ	во рту	дирхем	153 г.х. = 770 г.
8	Ржевка, п. 12 (кенотаф)	2004	-	СЗ	на месте черепа	дирхем	167/9 г.х. = 783/6 г.
9	Ржевка, п. 57	2006	М	СЗ	у нижней челюсти	1/2 дирхема	170-е гг.х. = 786-796 гг.
10	бугор «Посольский», п. 2	2001	М	З	во рту и по обе стороны таза	1/4+1/4 драхмы + 1/8 дирхема	не определены
11	Бочково, п. 1	2014	дет	З	у черепа и в отвале	2 обломка обрезанного в кружок дирхема	160-е гг.х. = 776-786 гг.
12	Бочково, п. 2	2014	дет	З	во рту и на животе	1/4 + 1/4 дирхема	156-177 гг.х. = 772-794 гг.
13	Бочково, п. 3	2014	Ж	З	на месте черепа и живота	1/4 + 1/8 дирхема	175-185 гг.х. = 791-802 гг.
14	Бочково, п. 4	2014	Ж	С	во рту и на животе	1/4 + 1/4 дирхема	137-138 гг.х. = 754-756 гг.
15	Бочково, п. 14	2016	Ж	З	у нижней челюсти	обрезок ~1/8 драхмы	вероятно, сасаниды (не позднее 650-х гг.)
16	Бочково, п. 16	2016	М	З	во рту и на животе, 1/2 в правой руке,	1/4 + 1/4 + 1/2 дирхема	160 г.х. = 776-777 гг.
17	гор-ще Мохнач, погребение на раскопе 11	2005	М	Ю	у правой голени	1/2 дирхема	180-е гг.х. = 796-805 гг.

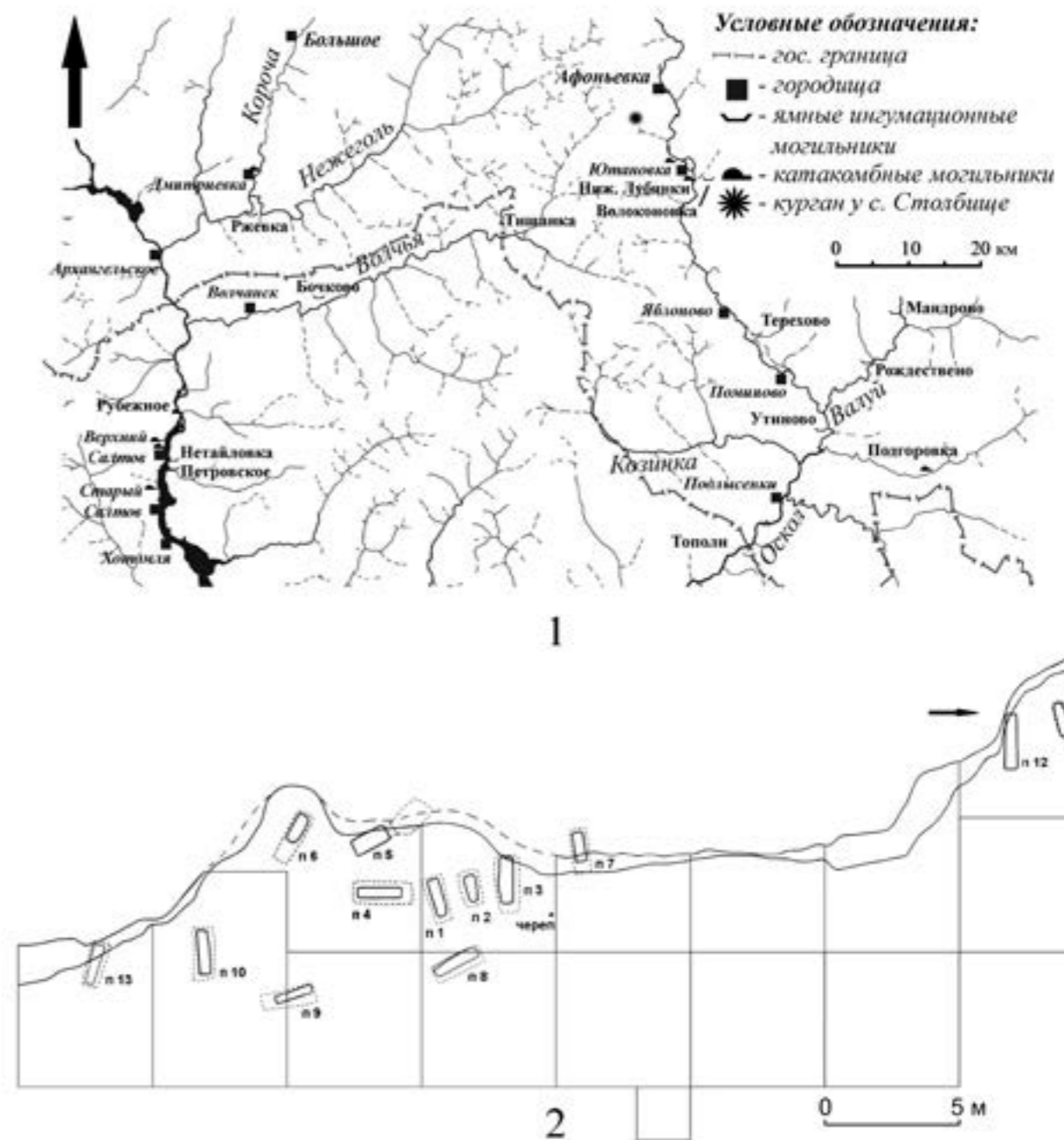

Рис. 1. Бочковский могильник.
1 – Бочковский могильник среди салтовских памятников Верхнего Подонковья;
2 – план исследованной в 2014 – 2015 гг. части могильника.

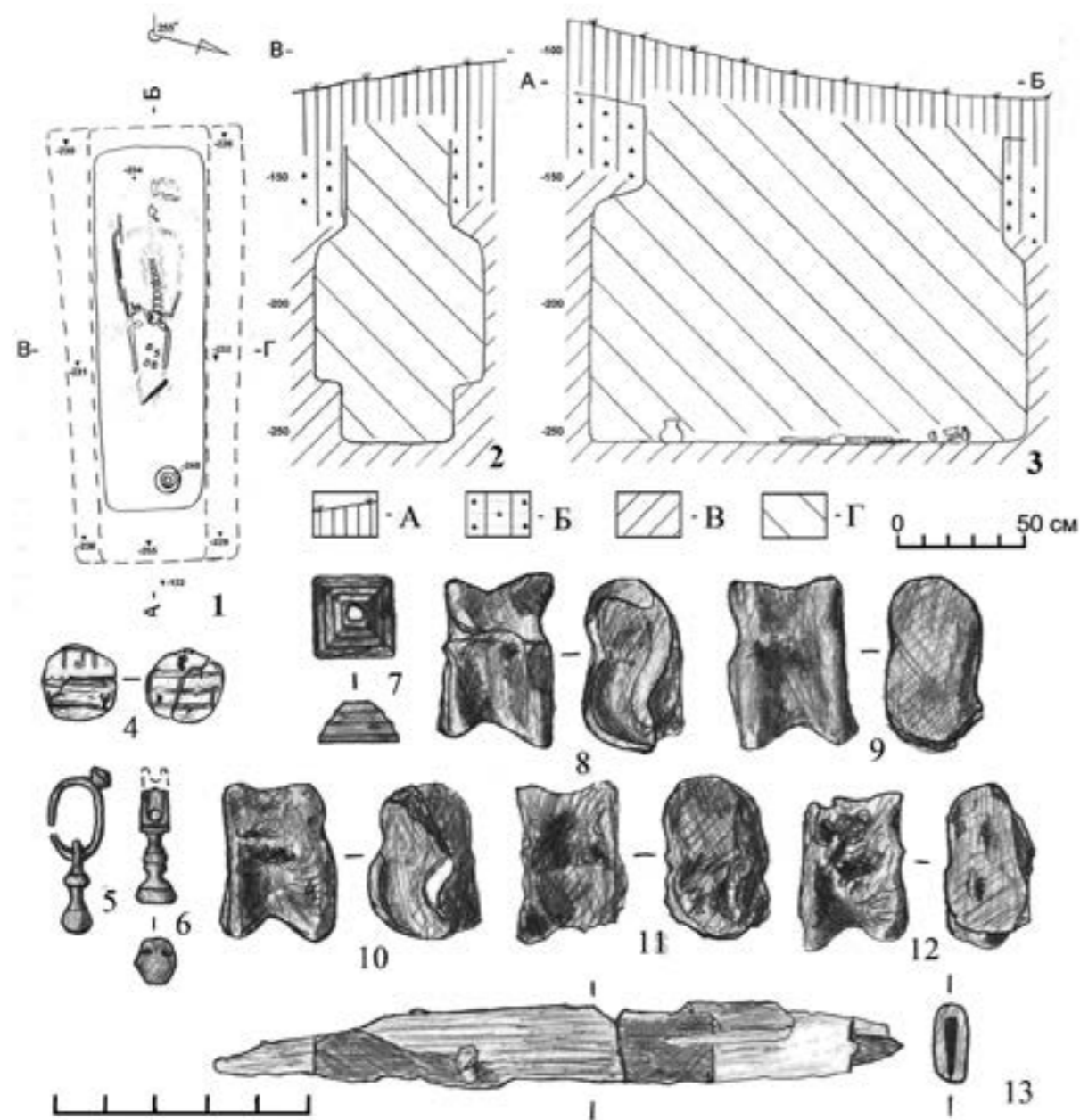

Рис. 2. Погребение № 1.

1 – план погребения; 2, 3 – поперечный и продольный разрезы могильной ямы;
4-13 – инвентарь погребения

(4 – серебро, 5-7 – бронза, 8-12 – кость, 13 – железо, дерево);

Условные обозначения: А – дерн, светло-серый гумус, Б – светло-серый грунт с меловой крошкой,
В – бело-желтоватый мергель, Г – заполнение могильной ямы.

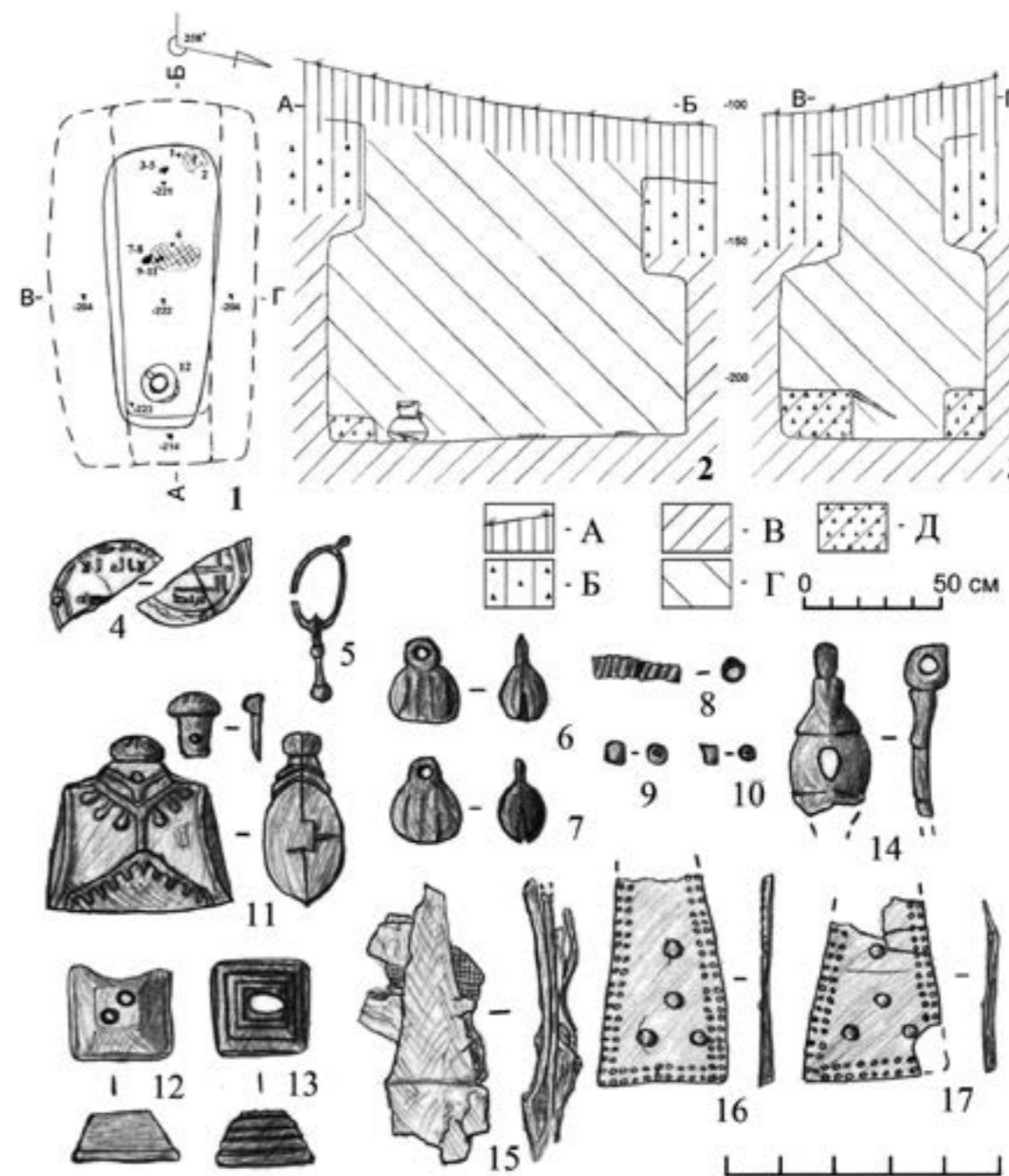

Рис. 3. Погребение № 2.

1 – план погребения; 2, 3 – поперечный и продольный разрезы могильной ямы;
4-17 – инвентарь погребения (4 – серебро, 5-8, 11-14, 16, 17 – бронза, 9, 10 – стекло, 15 – железо);
Условные обозначения: А – дерн, светло-серый гумус, Б – светло-серый грунт с меловой крошкой,
В – бело-желтоватый мергель, Г – заполнение могильной ямы, Д – плотная мергелевая забутовка.

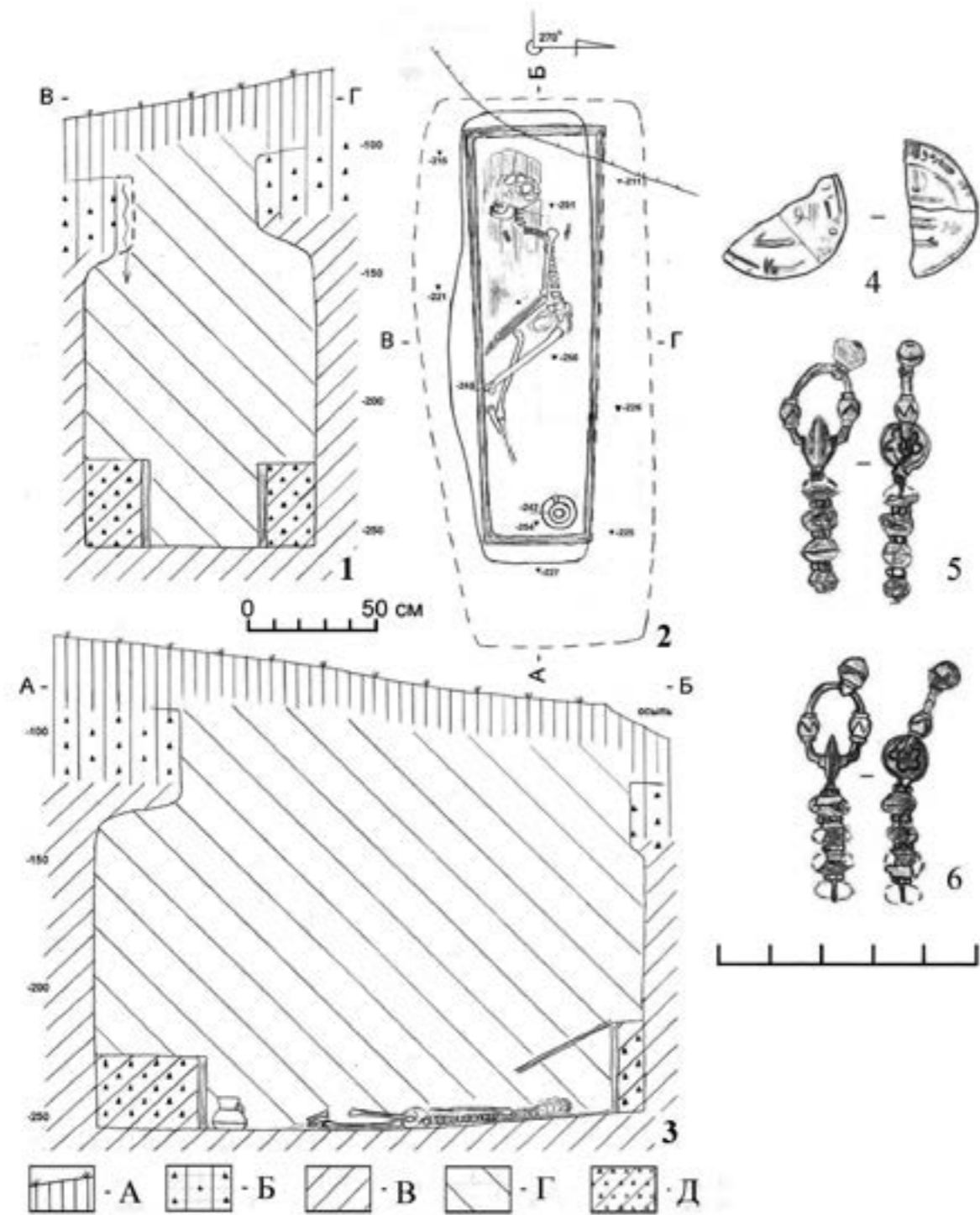

Рис. 4. Погребение № 3.

1 – поперечный разрез могильной ямы; 2 – план погребения; 3 – продольный разрез могильной ямы;
4–6 – инвентарь погребения (4 – серебро; 5, 6 – бронза);

Условные обозначения: А – дерн, светло-серый гумус, Б – светло-серый грунт с меловой крошкой,
В – бело-желтоватый мергель, Г – заполнение могильной ямы, Д – плотная мергелевая забутовка.

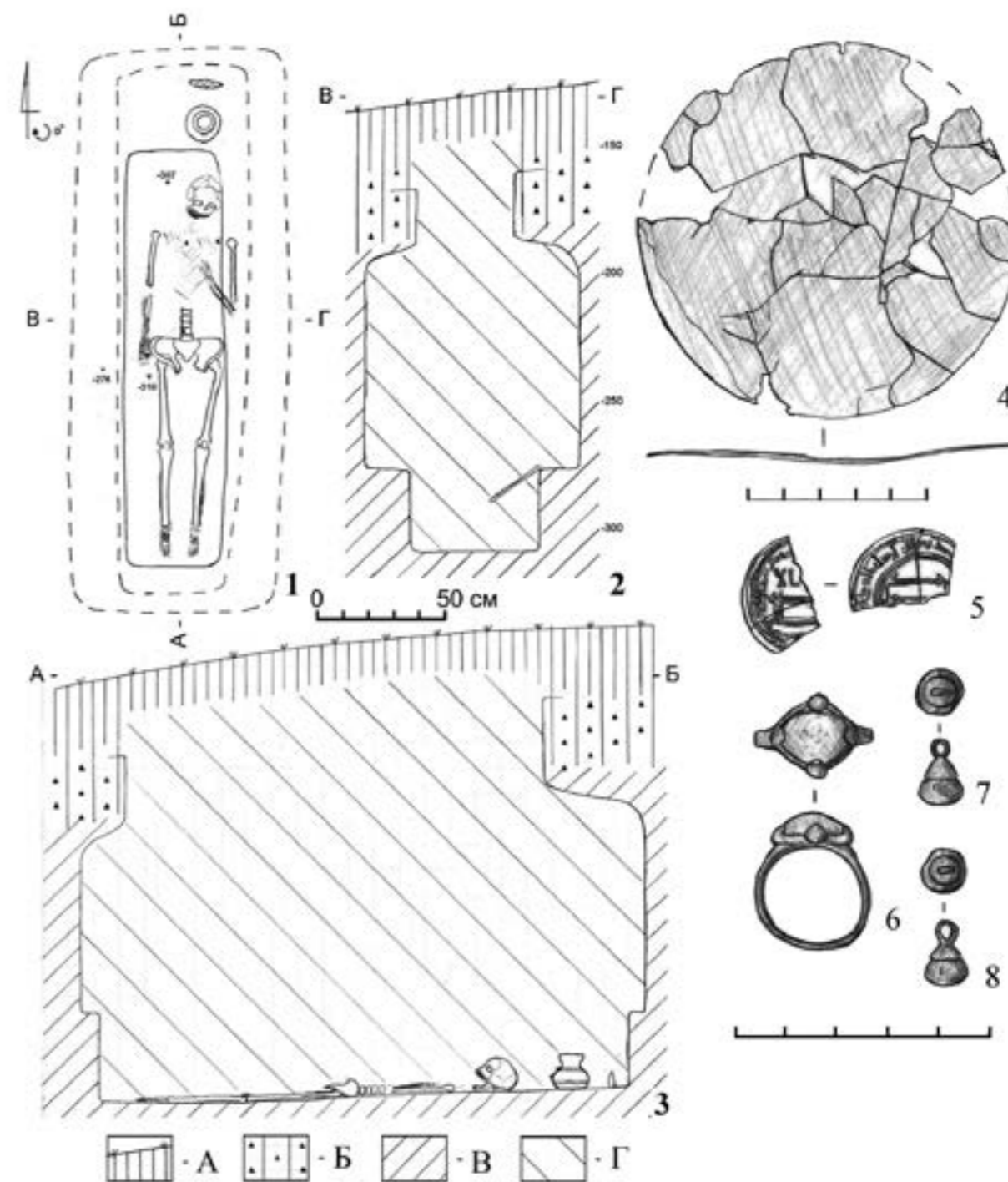

Рис. 5. Погребение № 4.

1 – план погребения; 2, 3 – поперечный и продольный разрезы могильной ямы;

4–8 – инвентарь погребения (4, 7, 8 – бронза; 5, 6 – серебро);

Условные обозначения: А – дерн, светло-серый гумус, Б – светло-серый грунт с меловой крошкой,
В – бело-желтоватый мергель, Г – заполнение могильной ямы.

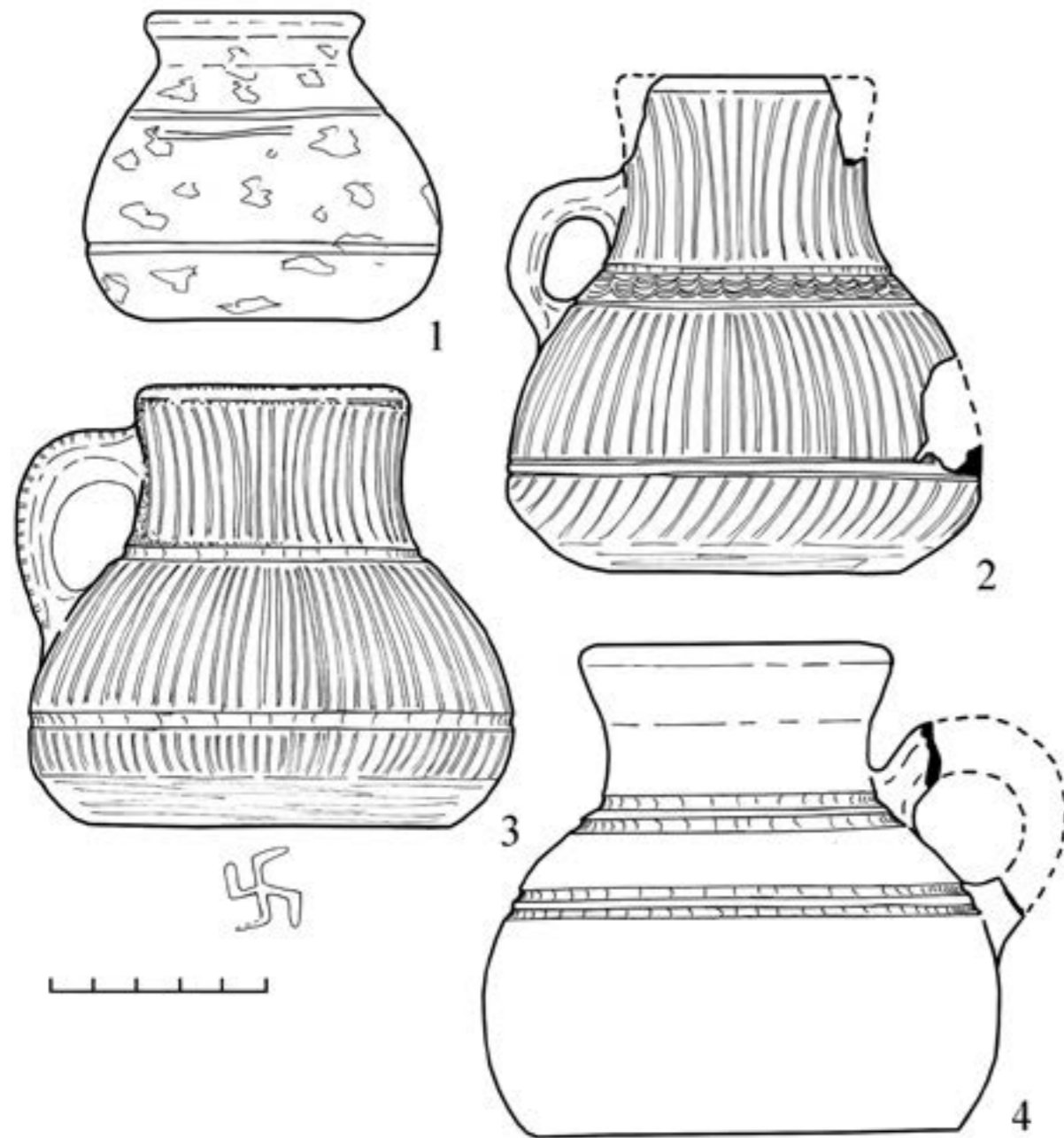

Рис. 6. Сосуди из погребений.
1 – погр. № 1; 2 – погр. № 2; 3 – погр. № 3; 4 – погр. № 4.

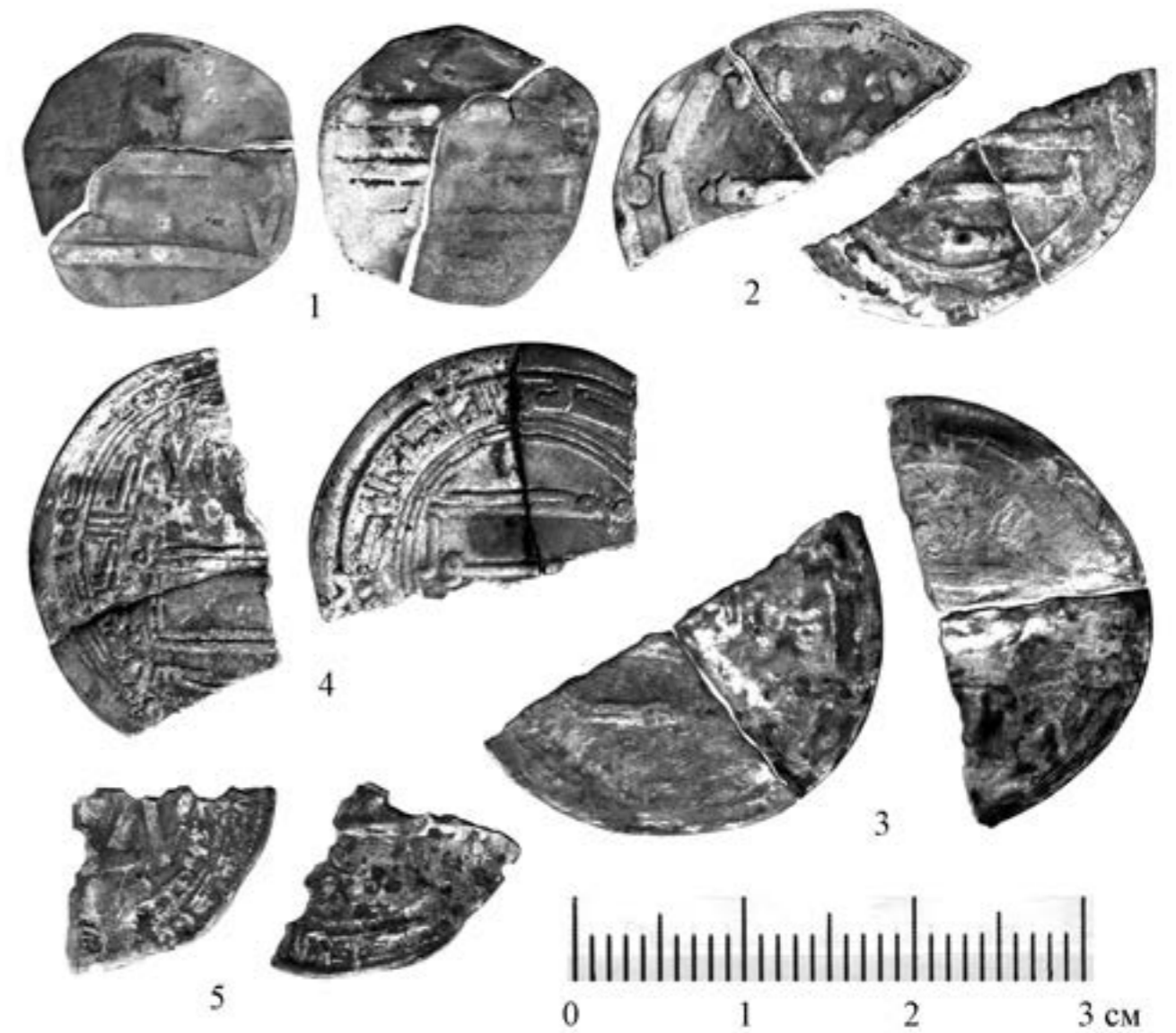

Рис. 7. Обломки монет из погребений № 1, 2, 3, 4, 5 Бочковского могильника.

Г. Е. Свистун

Хотомлянское городище и его округа в салтово-маяцкое время

Советский и украинский археолог, учитель целой плеяды харьковских салтово- и хазароведов В.К. Михеев, помимо прочих аспектов выше означенных научных направлений, уделял немалое внимание и вопросам изучения салтово-маяцких городищ среднего и верхнего течения Северского Донца и нижнего течения Оскола [1; 2, с. 5–24; 3 и др.]. Плодотворным продолжателем работы в данном направлении стал его ученик – рано ушедший из жизни – А.В. Крыганов, который проводил широкие разведки в Харьковской области, следствием чего стали выявления новых фортификационных пунктов и уточнения данных об уже известных, но недостаточно обследованных памятниках [4; 5 и др.]. Последнему принадлежит честь открытия Хотомлянского городища, которому посвящена данная работа.

Авторитетные в области салтоведения исследователи А.З. Винников и С.А. Плетнева отмечали необходимость более тщательного изучения участка местности на правом берегу р. Северский Донец – южнее Верхнего Салтова в пределах современного Печенежского водохранилища, предполагая наличие на указанной территории салтово-маяцких городищ (еще не открытых), которые входили бы в «гнезда» селищ, локализованных исследователями ранее [6, с. 32, 33]. Археологическими разведками А.В. Крыганова были выявлены анонсированные Мартовское и Хотомлянское городища. Результаты его изысканий, а также автора данной работы были опубликованы в полном объеме относительно Мартовского фортификационного пункта [4; 7, с. 146–158; 8, с. 68–70]. Полученные в процессе исследований материалы относительно Хотомлянских укреплений ранее были опубликованы лишь частично [9, с. 127–129]. Преодоление этого недостатка и является нашей целью.

Проанализировав данные «Книги Большому Чертежу» 1627 г., А.З. Винников и С.А. Плетнева (исходя из текста академического издания 1950 г. под редакцией К.Н. Сербиной [10, с. 71]) предполагали в данном месте – в пределах VII-го «гнезда» салтово-маяцких поселений – наличие Кодковского (Котковского, Колковского) городища¹, расположенного, примерно в 15 верстах («пол-30») от Салтова (Верхнесалтовского городища)² [6, с. 32, 33]. Учитывая эту версию, с целью локализации на местности городищ Кодковского и Гумнинья, сведения «Книги Большому Чертежу» пытались анализировать автор данной работы совместно с А.Н. Зинченко, руководствуясь тем же изданием. Исходя из его текста, обнаруживалось явное несоответствие данных по местонахождению Кодковского городища: определялись две локализации данного памятника на промежутке до 30 км вдоль правого берега Северского Донца [9; 10, с. 70, 71]. Это приводило к мысли, что данные «Книги Большому Чертежу» либо еще требуют окончательного осмысления, либо свидетельствуют об ошибке составителей или переписчиков. Поэтому соотнесение Кодковского городища с Хотомлянским не могло быть бесспорным. Данное обстоятельство заставило автора этих строк обратиться к более ранним изданиям рассматриваемого письменного памятника: Н.И. Новикова 1773 г. «Древняя российская гидрография» [11, с. 27, 28] и Д.И. Языкова 1838 г. «Книга Большому чертежу...» [12, с. 27, 28]. В итоге выяснилось, что в них расстояние определено словом «полтретьядцать», а не «пол-30» – как в издании К.Н. Сербиной 1950 г., что в итоге значительно исказило первоначальную информацию. Обнаружение указанной необоснованной замены позволяет отбросить рассмотрение двух локализаций Кодковского городища и определить расстояние до него от Салтановского (Верхнесалтовского) городища не в 15, а в 25 верст [13, с. 261]. Таким образом, предположение А.З. Винникова и С.А. Плетневой о расположении в округе с. Хотомли Кодковского городища,

1. Иное название, упомянутое в том же старинном документе – Накаток.

2. В.К. Михеев допускал отождествление Кодковского городища со Старосалтовским [2, с. 22, 23]. Хотя в более поздней работе данный автор размещает его – аналогично А.З. Винникову и С.А. Плетневой – на месте Хотомлянского городища [3, с. 77, рис. 1].

к которому позже примкнул и В.К. Михеев, лишено оснований. Но, тем не менее, наличие фортификационного пункта как такового, исходя из локализации в данном месте «гнезда» селищ, исследователями было предсказано верно, что дополнительно подтверждает справедливость их рассуждений о принципе салтово-маяцкой поселенческой структуры³.

Хотомлянское городище, расположенное в Волчанском районе Харьковской области Украины на правом берегу Северского Донца, было впервые археологически зафиксировано А.В. Крыгановым в 1987 г. [14, с. 4, табл. I, IX, X] (рис. 1 – 3). Памятник был открыт в результате разведок и назван Писаревским городищем от расположенного до затопления водами Печенежского водохранилища населенного пункта на северо-западной окраине с. Хотомли. Данное наименование памятнику давалось исследователем условно до выяснения местного топонима [14, с. 4]. И уже при следующем посещении городища в 1990 г. археолог называет его ошибочным и заменяет на Хотомлянское [15, с. 8]. Если в 1987 г. А.В. Крыганов ограничивается беглым описанием территории городища, сопровождающимся глазомерным планом и фотографиями фрагмента вала и общего вида памятника (рис. 2), то в 1990 г. им была проведена более основательная работа: составлен несколько уточненный глазомерный план, проведено шурфование как внутреннего дворища, так и прилегающей к городищу территории, а также выполнен разрез одного из валов и частично рва [15, с. 8, 9; табл. II, XIII, XIV]. К сожалению, в отчетной документации недостаточно зафиксированы результаты проведенных работ: не указаны места расположения и количество шурфов, их размеры, отсутствуют характеристики почвенных отложений, как в описательной форме, так и в визуализированной. Известно лишь, что шурфовка производилась как на внутренней площади городища, так и с напольной стороны от фортификаций. Место, где производились земляные работы на оборонительных сооружениях, также не отмечено. Скорее всего, ввиду значительной залесенности территории памятника и недостатка рабочей силы (на что автор натурных работ сетует в отчете), исследователь произвел не полноценный разрез вала, а зачистку его края или в месте воротного проема в центральной части, или в месте его прореза современной дорогой у южной экспозиции городищенского мыса. К такому выводу мы приходим в результате анализа территории городища на предмет возможных локализаций, которых всего две – на месте древнего проезда в центральной части линии обороны, а также в месте вырезки в валах для современной грунтовой дороги-просеки у южной экспозиции мысовой площадки. На глазомерных планах А.В. Крыганова данная дорога-просека не отмечена. В то же время он отмечает лесную дорогу по тальвегу оврага вдоль юго-восточного склона городищенского мыса, ведущую к разрушенному «Домику лесника». К настоящему времени последний представляет собой уже полностью разваленное сооружение и отмечается на местности лишь старинным красным кирпичом, разбросанным на его территории, а также одичавшими фруктовыми деревьями, произрастающими вокруг него. Далее эта дорога, обозначенная А.В. Крыгановым как «Барабашов шлях», вела на мост через р. Северский Донец, существовавший до строительства Печенежского водохранилища. По всей видимости, на месте моста, к которому вела старинная дорога⁴, издавна существовал брод, контролируемый укрепленным пунктом – Хотомлянским городищем.

Оборонительные сооружения, согласно исследованиям А.В. Крыганова, состояли из двух совмещенных линий обороны, отрезавших оконечность мыса с напольной стороны. Изученный им внешний вал представлял собой грунтовую насыпь (рис. 4). Исследователь приводит описание стратиграфических отложений конструктива и его графическое изображение [15, с. 8, 9; табл. XIV]. Согласно этим данным, сверху залегает гумусный слой толщиной от 15 (над гребнем вала) до 60 см (надо рвом), отмеченный на прорисовке профиля как чернозем. Следует уточнить, что более обоснованным следует называть данный грунт темно-серой оподзоленной

3. К моменту выхода в свет работы А.З. Винникова и С.А. Плетневой в 1998 г. [6] вплоть до настоящего времени результаты полевых исследований А.В. Крыганова 1987 и 1990 гг. [14, с. 4, табл. I, IX, X; 15, с. 8, 9; табл. II, XIII, XIV], приведшие к открытию и первичному исследованию Хотомлянского городища, не были введены в научный оборот и поэтому не использовались исследователями.

4. На картах XIX – XX вв. (до строительства Печенежского водохранилища) данный путь соединял с. Хотомлю с селами Молодовая и Большая Бабка.

(лесной) почвой, характерной для правого берега Северского Донца [16, с. 76, прим. 2; 17, с. 35, 40, прим. 1]. В пределах вала под указанным поверхностным слоем залегает глина с большим количеством угля и мелкого песчаника толщиной до 25 см. Со стороны эскарпа рва, падающего под углом около 60°, данная прослойка круто спадает вниз. Такой же по составу слой подстилал основание вала по всей его ширине на уровне глиняного материка, доходя до верхнего края эскарпа рва. Основной массив грунтовой насыпи вала состоит из мешаного грунта (с примесью песка), основным компонентом которого является глина.

А.В. Крыганов отмечает также, что в отдельных местах фиксировались зоны с содержанием древесных углей. Мы же уточним, что отмеченные зоны представляют собой, по всей видимости, место расположения вертикально размещенного деревянного столба. Данный элемент находится на характерном для размещения надвального сооружения отрезке насыпи и представлял собой либо часток, либо закладную конструкцию, подобную укреплениям Мохначанского и Вербовского городищ [18; 19; 20, с. 49, 52, рис. 5; 21, с. 408, 409, рис. 3; 22, с. 288, 289, рис. 9]. Ширина данной зоны варьируется от 50 см в верхней части до 20–25 см внизу. Она начинает фиксироваться непосредственно под мешаной глиняно-песчаниковой прослойкой с примесью древесного угля до уровня аналогичной по своему составу прослойки, размещенной на материковой глине и составляет в итоге высоту 110 см. Ниже 70 см от верхнего края – на 1/3 высоты основного заполнения вала – данная зона с содержанием древесного угля перерезана линзой мешаного грунта, состоящего главным образом из чернозема (темно-серой оподзоленной (лесной) почвы) с примесью песка. Рассматриваемая линза прослеживается по всей ширине насыпи – на протяжении 580 см при толщине в основном около 10 см.

Следует также отметить, что на участке от верхнего края эскарпа рва глиняный материк имеет подрез, представляющий собой уклон около 25° во внешнюю сторону от фронтальной стороны вала и протяженностью 110 см. Возможно, этот отрезок представляет собой берму, перекрытую насыпью вала. Хотя не исключено, исходя из фиксации стратиграфических отложений, что уклон эскарпа рва составлял единую линию с внешним уклоном вала без бермы. В целом, это противоречит правилам возведения фортификационных сооружений, предполагающих берму (к тому же, фиксирующуюся в виде уклона подрезанного материка) и должно было востребовать дополнительные меры по предотвращению сползания насыпи в ров. Остатками такого укрепляющего элемента могла быть зафиксированная прослойка в виде мешанки из глины, песчаника и древесного угля, расположенная непосредственно под верхним слоем почвы. В то же время мы наблюдаем мешаное (песок, глина, чернозем / темно-серая оподзоленная (лесная) почва) заполнение рва, которое теоретически может быть досыпкой вала с целью его укрепления на определенной стадии эксплуатации этой линии обороны. Если данное предположение верно, то зафиксированный ров после досыпки также терял свой функционал.

А.В. Крыганов предложил картину реконструкции этапов строительства исследованной им линии обороны, указав при этом на дополнительные характеристики выявленных им отложений, из которых важнейшей можно считать указание на пирогенное воздействие в отношении глиняных слоев. Согласно его точки зрения, перед возведением вала под его основанием был снят слой грунта до уровня материка, а на расчищенный участок уложен слой глины, взятой из рва. Для усиления прочности эта глина, в которую был подмешан мелкий песчаник, частично подверглась обжигу путем перемешивания ее с горячими углями. На наш взгляд, применение данного технологического приема не представляется убедительным, так как он вызывает большие сомнения относительно его эффективности ввиду явной недостаточности температурного режима. Скорее всего, древесный уголь свидетельствует либо о преднамеренном и распространенном в древности и средневековье поверхностном обжиге деревянных внутривальных и надвальных элементов для продления срока их службы, либо – о естественном обугливание ввиду длительного нахождения в плотных массах грунта, лишенных доступа кислорода. Подобные остатки обугленной древесины выявлены также на соседнем (с севера) Старосалтовском городище [23, с. 429, 436, рис. 5], но явных свидетельств обжига грунтовых отложений при этом не наблюдалось.

После описанной А.В. Крыгановым операции обжига глиняной массы, согласно предложенной им реконструкции, была насыпана подушка вала, состоящая из той же глины со рва, пе-

ремешанной, по предположению исследователя, с почвенным слоем. В то же время, для исследователя осталось неясным, откуда был взят грунт, составляющий прослойку чернозема / темно-серой оподзоленной (лесной) почвы с супесью / песком. Он предполагает, что это снятый с основания вала или надо рвом почвенный слой. В итоге, по мнению А.В. Крыганова, вал представлял собой подушку из мешаного грунта (главным образом глины), заключенную в панцирь из обожженной глины. Следы каких-либо сооружений на гребне вала автором раскопочных работ остались незамеченными.

Максимальная высота насыпи вала в месте разреза составляет 1,8 м при ширине около 6 м.

Анализируя имеющиеся данные, мы приходим к выводу, что окончательно выяснить стадии возведения и конструкцию фортификационных сооружений без дополнительных исследований не представляется возможным. Отсутствие бермы (возможно, на втором строительном этапе) может быть, ввиду свидетельств А.В. Крыганова, все же объяснимо усилением насыпи обожженным глиняным панцирем. Хотя более вероятным представляется истолкование данного панциря как некоей укрепляющей поверхности насыпи облицовки и внутривальной стяжки, для изготовления которых были использованы древесина, глина и песчаниковый щебень. Непосредственно первоисследователь памятника также пришел к выводу, что для более полной и точной реконструкции оборонительных сооружений городища необходимо продолжить исследования путем полнопрофильного разреза одним раскопом обеих оборонительных линий, с чем мы вполне согласны.

На основании того, что ни на внутренней площади городища, ни на прилегающей местности не было выявлено культурных слоев, А.В. Крыганов оставил под вопросом культурно-хронологическую интерпретацию памятника. Скорее всего, это и стало причиной того, что данный памятник столь долго не был введен в научный оборот.

В результате наших археологических исследований, проведенных в 2004 г., были внесены значительные уточнения в планировку оборонительных сооружений Хотомлянського городища (в частности, выявлена еще одна – внешняя – линия обороны, а также линия обороны со стороны стрелки мыса) (рис. 3). Помимо того, было зафиксировано селище салтово-маяцкой археологической культуры в непосредственной близости от укреплений (рис. 1, позиция 1) [24, с. 4–7, рис. 3–6].

Памятник общей площадью 7 га занимает коренной мыс вытянутой подтреугольной формы высотой около 50 м относительно поймы реки. Уклон городищенской площадки протяженностью с запада на восток – в направлении стрелки – около 380 м, составляет около 6 м.

Оборонительные сооружения городища состоят из трех линий типа ров-вал, которые отрезают площадку мыса от поля. С северной стороны вал и ров первой линии обороны (нумерация линий произведена с напольной стороны) упираются в крутой склон мыса, в то время как с юга они спускаются по более пологому склону, постепенно уменьшаясь и в конечном итоге нивелируясь относительно современной поверхности. Вал и ров у южной оконечности отходят друг от друга. Общая протяженность первой линии обороны составляет около 180 м. Она отличается наименьшей высотой вала (максимально до 1 м относительно современной поверхности) и едва заметным на поверхности рвом – местами полностью заплывшим.

Вторая линия обороны расположена от первой на расстоянии 100–120 м, образуя дворище общей площадью около 1,31 га. Ее защитные сооружения имеют примерно такую же длину, как и первый рубеж, но они более выгнуты. В итоге в сторону поля обращено порядка 120 м сооружений. С северной стороны ров переходит в эскарп, который прослеживается на протяжении около 60 м. Вал данной оборонительной линии также составляет высоту до 1 м относительно современной поверхности. Ров максимально достигает глубины 1,5 м. Как и первая линия, вторая – тоже спускается по пологому склону с южной стороны, постепенно нивелируясь.

Первый и второй рубежи в своих защитных сооружениях имеют воротные проемы, которые находятся на одной оси. Третья защитная линия совмещена со второй, находясь от нее на расстоянии, составляющем в среднем 10 м. В отличие от первых двух рубежей, в ней отсутствует проход. Вал третьей линии протяженностью около 80 м составляет по высоте 2 м относительно

современной поверхности. Ров максимально достигает глубины 2 м. Данный рубеж отгораживает конец мыса – внутреннее дворище общей площадью около 1,33 га.

На восточном участке городища – на стрелке мыса – есть возможность подхода к городищу по пологому узкому подъему со стороны реки. Здесь на верхней площадке городища расположен поперечный вал длиной около 30 м и высотой около 2 м, перегораживающий указанный проход. Ров перед данным валом не прослежен, хотя его наличие исключать нельзя. Детально обследовать это место не представлялось возможным ввиду опасности минирования территории в период Второй мировой войны (перед валом с пулеметным гнездом до сих пор сохранился огороженный колючей проволокой периметр).

Следует также отметить, что линии обороны, помимо современного прореза дороги, повреждены и сооружениями полевой фортификации времен упомянутой войны – немецкими блиндажами, окопами и огневыми точками (пулеметными гнездами). Так, в южном секторе первой линии обороны имеется значительное углубление блиндажа, а со стороны стрелки мыса обустроены три линии окопов, одна из которых расположена непосредственно на валу, а две – на территории восточной части внутреннего дворища цитадели [24, с. 4, 5].

Собранные данные о Хотомлянском городище позволяют отнести его к памятникам, максимально использующим рельеф местности и имеющим совмещенные линии обороны. Среди салтово-маяцких лесостепных фортификаций в Северскодонецком микрорегионе подобные характеристики имеют также Сухогомольшанское и Северское городища (рис. 5). Все они представляют собой Тип II Вид 3Б (ТІІВ3Б) – с двумя и более дворищами, максимально использующими рельеф местности и имеющими совмещенные линии обороны. Памятники рассматриваемого типа в основном локализируются в бассейне Северского Донца (73,9 %), 13 % – Оскола, 8,7 % – Тихой Сосны и 4,4 % – Дона. В этом случае показатель убывания их доли в восточном направлении, где они, помимо характерных второму типу признаков (сложных городищ), приобретают дополнительные черты, присущие и первому типу (простых городищ)⁵ [25, с. 94, 94, табл. 1].

Хотомлянское городище представляло собой, скорее всего, убежище для населения расположенного в данном месте «гнезда» салтово-маяцких селищ [26, с. 30, рис. 5], выявленных археологами в разные годы (рис. 1). В непосредственной близости от укреплений – на возвышенности в 300 м к юго-востоку от городищенского мыса – разведками автора данной работы выявлено уже упомянутое выше салтово-маяцкое поселение (рис. 1, позиция 1) [24, с. 6, 7, рис. 6]. Также на правом берегу Северского Донца – в урочище Лысая Гора – зафиксировал в ходе разведок салтово-маяцкое селище Б.А. Шрамко (рис. 1, позиция 2) [27, с. 7]⁶.

На возвышенностях в пойме, по обе стороны от дороги, ведущей из с. Хотомли в с. Молодовая и с. Большую Бабку, осуществлены сборы небольшого количества керамики бронзового века и салтово-маяцкой культуры (рис. 1, позиция 3). Следы древнего селища с отложениями позднего бронзового века и салтово-маяцкой культуры отмечены на подъеме от поймы к первой надпойменной террасе, на огородах, около средней школы и в других местах с. Хотомли

5. Лесостепные салтово-маяцкие городища имеют индивидуальные разновидности и особенности, что позволяет разделить их на ряд отдельных типов, а внутри последних – на виды и подвиды. Согласно такой детали как пространственная структура оборонительных линий, городища можно разделить на одноструктурные (простые) и многоструктурные (сложные). Простые (тип I), в свою очередь делятся на два вида: имеющие четырехугольную планировку и одно дворище с одной линией обороны (вид 1А), а также двумя и более совмещенными оборонительными линиями (вид 1Б); максимально использующих рельеф местности и не имеющих совмещенных линий обороны (вид 2А), а также имеющих совмещенные оборонительные линии (вид 2Б). Сложные (тип II) делятся на три вида: с четырехугольной планировкой цитадели и не имеющих совмещенных линий обороны (вид 1А), а также имеющих совмещенные оборонительные линии (вид 1Б); с округлой планировкой цитадели и не имеющих совмещенных линий обороны (вид 2А), а также имеющих совмещенные оборонительные линии (вид 2Б); максимально использующих рельеф местности и не имеющих совмещенных линий обороны (вид 3А), а также имеющих совмещенные оборонительные линии (вид 3Б). Подробнее см.: [25, с. 91–96, табл. 1].

6. Следует отметить, что при определении мест расположения памятников, зафиксированных в разные годы, зачастую возникали трудности ввиду недостаточной фиксации: поверхностного описания, а то и отсутствия каких-либо картографических материалов и фотографий как таковых.

(рис. 1, позиция 4). Помимо прочего, к салтово-маяцким древностям Б.А. Шрамко предположительно отнес куски грубых шамотированных горшков со слабо отогнутыми венчиками. Также исследователь осмотрел селище Загонное, расположенное к югу от с. Хотомли – на склоне первой надпойменной террасы (рис. 1, позиция 5). На стенке силосной ямы салтово-маяцкий культурный слой достигал 65 см. На данном поселении были найдены обломки средневековых амфор и салтово-маяцкой керамики, украшенной линейным орнаментом. Имели место образцы грубой неорнаментированной посуды из глины с большой примесью шамота [27, с. 7, табл. III: 34–39]. Помимо этого, два селища были зафиксированы в окрестностях с. Комсомольского у впадения в Северский Донец левой притоки – р. Хотомли (рис. 1, позиции 6 и 7). Размеры одного из них – Комсомольского-1, расположенного в ур. Займы и ныне затопленного водами Печенежского водохранилища (рис. 1, позиция 6), составляют 300 × 900 м. Оно представляет собой скопление отдельных пунктов. На его территории было заложено 7 шурфов, показавших сильные повреждения культурного слоя, который состоял, помимо салтово-маяцкой культуры, из отложений позднего неолита и эпохи бронзы [27, с. 10; 28; 29, л. 6, 7; 30, л. 17]. Также у с. Комсомольского – в пойменной части левого берега Северского Донца – на расстоянии около 200 м друг от друга расположены селища Комсомольское-3 и Комсомольское-4 (рис. 1, позиции 8 и 9). На первом из них имеются отложения скифского времени и салтово-маяцкой культуры, на втором – встречены лишь салтово-маяцкие материалы, но отличающиеся обилием разнообразной керамики [27, с. 10–11, табл. IV: 23–24, VI: 10–31; 31, с. 3, рис. III: 2, 3, 5, 6].

В окрестностях с. Первомайского (Кулаковки) расположены три селища салтово-маяцкой культуры: одно из них на расстоянии 2 км к западу от современного населенного пункта на песчаных возвышенностях в пойме левого берега р. Хотомли (рис. 1, позиция 10); остальные – в 1 км к северо-западу от села на возвышенности правого берега реки (рис. 1, позиции 11 и 12). Обильный подъемный материал представлял собой керамику разных типов: сероглиняную лощеную, кухонную с радиально прочерченным линейным орнаментом и косыми насечками по верхнему краю уплощенного венчика, а также обломки средневековых амфор. Также был найден кусок железного шлака [31, с. 3, рис. I: 16–23, II: 1].

Вдоль северо-западной окраины ныне несуществующего с. Писаревки – на краю первой надпойменной террасы левого берега Северского Донца – расположено селище (рис. 1, позиция 13) с отложениями скифского времени и салтово-маяцкой культуры, среди артефактов которого отмечена верхняя часть средневековой амфоры [27, с. 6, 7, табл. II: 25].

Многослойное селище с отложениями эпохи бронзы, скифского времени и салтово-маяцкой культуры расположено на песчаных останцах (т.н. дюнах) в 2 км к югу от с. Хотомли, слева от дороги на с. Комсомольское (рис. 1, позиция 14) [32, с. 8].

А.З. Винников и С.А. Плетнева, определяя условные границы VII-го «гнезда» поселений, включили в него с южной стороны лишь салтово-маяцкие памятники по правобережью Хотомли [6, с. 32, 33, рис. 5]. Исследователи руководствовались, видимо, тем, что природные рубежи не способствуют коммуникациям населения, живущего по разные стороны водных артерий. Это весьма резонно. Но, ввиду общей географической близости селищ, расположенных у левого берега Хотомли (позиции 6 – 10 на рис. 1), к хотомлянскому поселенческому анклаву, нельзя исключать их возможных тесных хозяйственно-административных взаимосвязей. Так или иначе, будучи отнесенными к VIII-му «гнезду», данные селища находятся на примерно равноудаленном расстоянии от основной концентрации поселений этих «гнезд», а р. Хотомля не является серьезной преградой.

Помимо поселенческих салтово-маяцких памятников, у с. Хотомли на берегу Северского Донца было обнаружено ингумационное погребение указанной культуры (рис. 1). У ног костяка находились железный наральник и топор [33, с. 71, 72].

Подводя итоги, следует констатировать, что усилиями целого ряда исследователей было выявлено заранее спрогнозированное салтово-маяцкое городище, являющееся укрепленным центром выделенного поселенческого «гнезда». Концентрация салтово-маяцких памятников

позволяет снять вопрос относительно культурно-хронологической интерпретации Хотомлянского городища, который оставался нерешенным для первооткрывателя А.В. Крыганова. Размещение, планировка и воплощенные строительные приемы при возведении укреплений проявились как традиционные – широко известные отраслевым специалистам, так и специфические – ранее не фиксировавшиеся черты для фортификационного искусства салтово-маяцкого населения. На основании имеющегося на данный момент материала, памятник нашел свое место в общей типологии лесостепных салтово-маяцких городищ, выявив тем самым наиболее близкие по типу и виду укрепления в общем перечне известных фортификационных пунктов в обозначенном ареале. Тем не менее, остались недостаточно изученными и понятными многие вопросы, касающиеся строительства и архитектурного облика укреплений памятника, что ставит задачи по дальнейшему его изучению на будущее.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дегтярь А. К., Михеев В.К. Продолжение раскопок Сухогомольшанского комплекса: [Городище, селище и могильник VIII–X вв. Харьк. обл.] // АО 1974 года. – М., 1975.
2. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. – Харьков, 1985.
3. Михеев В.К. Северо-западная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий // ХА. – Т. 3. – 2004.
4. Крыганов А.В. Два уникальных фортификационных пункта Хазарии на её северо-западной окраине // VIII сходовознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – К., 2004.
5. Крыганов А.В. К вопросу классификации фортификационных пунктов хазарского времени Днепро-Волжского междуречья // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула (Харьков, 10–11 октября 2008 г.). – Харьков, 2008.
6. Винников А. З., Плетнева С.А. На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. – Воронеж, 1998.
7. Свистун Г. Е. К вопросу о военно-стратегическом назначении салтовских городищ в лесостепной зоне Северскодонецкого микрорегиона // ХА. – Т. 10. – 2012.
8. Свистун Г. Е. Типология салтово-маяцких лесостепных городищ на современном этапе // СЕЭС. – Т. 12. – 2014.
9. Зінченко О. М., Свистун Г. Е. Нові пам'ятки салтово-маяцької культури в долині Сіверського Дінця // АДУ 2004 – 2005 рр. – Вип. 8. – 2006.
10. Сербина К.Н. Книга Большому Чертежу. – М.–Л., 1950.
11. Новиков Н.И. Древняя российская гидрография. – СПб., 1773.
12. Языков Д. И. Книга Большому чертежу или древняя карта Российского государства, поновленная въ разрядъ и списанная въ книгу 1627 г. – СПб., 1838.
13. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – СПб.–М., 1882. – Т. 3.
14. Крыганов А.В. Отчет о работе Разведочного отряда Средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета 1987 г. / НА ИА НАНУ. – № 1987/104.
15. Крыганов А.В. Отчет об археологических раскопках поселений и городища в Волчанском и Чугуевском районах Харьковской области в 1990 г. / НА ИА НАНУ. – № 1990/190.
16. Свистун Г. Е., Горбаненко С.А. Споживчі аспекти соціально-економічних відносин на прикладі Чугуївського городища салтівського часу // СМАК. – Вип. 1. – 2011.
17. Свистун Г. Е., Горбаненко С.А. Потребительские предпочтения продуктов земледелия как проявление градообразующих тенденций на примере Чугуевского городища Салтово-Маяцкого времени // История и археология Восточноевропейской деревни: М-лы I междунар. науч. конф. «Проблемы аграрной истории и археологии Восточной Европы» (22–23 сентября 2011 г., с. Кокино). – Брянск, 2011.
18. Свистун Г. Е. Конструктивні особливості салтівської оборонної лінії Мохначанського городища // АЛЛУ. – 2001. – № 2.
19. Свистун Г. Е. Салтовская оборонительная линия Мохначанского городища // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы международной научной конференции. – Харьков, 2001.
20. Свистун Г. Е. К вопросу о строительном материале и архитектуре салтовских лесостепных городищ бассейна Северского Донца // Харьковский археологический сборник. – Вип. 2. – Харьков, 2007.
21. Свистун Г. Е. Строительный материал и типология городищ салтовской лесостепи // Проблемы на прабългарската история и култура: Т. 4-1: Сборник в памет на ст.н.с. I ст.д.и.н. Димитър Ил. Димитров. Доклади от петата международна среща по прабългарска история и археология, Варна, 22–24.04.2004 г. – София, 2007.
22. Свистун Г. Е. Вербовское (Первомайское) городище // Дивногорский сборник: труды музея-заповедника «Дивногорье». – Вип. 6. – Воронеж, 2016.

23. Свистун Г. Е. Фортификация Старосалтовского городища // Верхнедонской археологический сборник. – Материалы межрегиональной научной конференции «Археология восточноевропейской лесостепи: поиски, находки, проблемы», посвященной 125-летию первых археологических раскопок под эгидой Императорской Археологической Комиссии в Липецком крае (бывшем Задонском уезде Воронежской губернии), прошедшей в г. Липецке 20–22 декабря 2013 года. – Вип. 6. – Липецк, 2014.
24. Свистун Г. Е. Отчет об археологических разведках в Лесостепной зоне долины Северского Донца в 2004 г. / НА ИА НАНУ. – № 2004/37.
25. Свистун Г. Е. Типология салтово-маяцких лесостепных городищ на современном этапе // СЕЭС. – Т. 12. – 2014.
26. Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии. – М.–Иерусалим, 2000.
27. Шрамко Б.А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского Госуниверситета в 1959 г. // НА ИА НАНУ. – № 1959/29.
28. Костюченко И. П. Отчет об археологической разведке, проведенной 1949 г. в Северо-восточной части Харьковской обл. / НА ИА НАНУ. – № 1949/11а.
29. Телегин Д. Я., Пузаков Е. В., Михеев В.К. Отчет о разведках археологических памятников в зоне строительства Печенежского водохранилища на реке Северском Донце в 1959 г. / НА ИА НАНУ. – № 1959/3а.
30. Митрофанова В. И. Отчет Кочетокской экспедиции 1960 г. (Раскопки в с. Новодоновке Старо-Салтовского р-на, Харьковской области) / НА ИА НАНУ. – № 1960/5.
31. Шрамко Б.А. Отчет об археологических разведках и раскопках Северо-Донецкой экспедиции ХГУ в 1956 г. / НА ИА НАНУ. – № 1956/19.
32. Шрамко Б.А. Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского Государственного Университета им. А. М. Горького в 1957 г. // НА ИА НАНУ. – № 1957/16.
33. Шрамко Б.А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. / Справочник по археологии Украины (Харьковская область). – Киев, 1977.

Резюме

Свистун Г. Е. Хотомлянское городище и его округа в салтово-маяцкое время

Хотомлянское городище является центром поселенческого «гнезда» салтово-маяцкой культуры. С момента фиксации памятника на нем были произведены геодезические работы, шурфование на наличие культурного слоя и стратиграфический разрез одной из линий обороны. Это позволило выявить ряд особенностей и определить его место в типологической системе лесостепных салтово-маяцких городищ.

Ключевые слова: Хотомлянское городище, фортификации, укрепления, вал, эскарп, ров, двоорище, салтово-маяцкая культура

Свистун Г. Е. Хотомлянське городище і його околиця в салтівсько-маяцький час

Хотомлянське городище є центром поселенського «гнізда» салтівсько-маяцької культури. З моменту фіксації пам'ятки на ньому були проведені геодезичні роботи, шурфування на наявність культурного шару і стратиграфічний розріз однієї з ліній оборони. Це дозволило виявити ряд особливостей і визначити його місце в типологічній системі лісостепових салтівсько-маяцьких городищ.

Ключові слова: Хотомлянське городище, фортифікації, укріплення, вал, ескарп, рів, двоорище, салтово-маяцька культура

Svistun G. E. Khotomlyanskoe hill-fort and its districts in the Saltovo-Mayak time

Khotomlyanskoe hill-fort is the center of the settlement «nest» of the Saltovo-Mayak culture. Since the moment of fixing the monument, geodesic works have been made on it, a survey for the presence of a cultural layer and a stratigraphic section of one of the lines of defense. This allowed us to identify a number of features and determine its place in the typological system of forest-steppe Saltovo-Mayak hill-forts.

Key words: Khotomlyansk fortification, fortifications, strengthening, rampart, escarp, moat, peristyle, Saltovo-Mayak culture

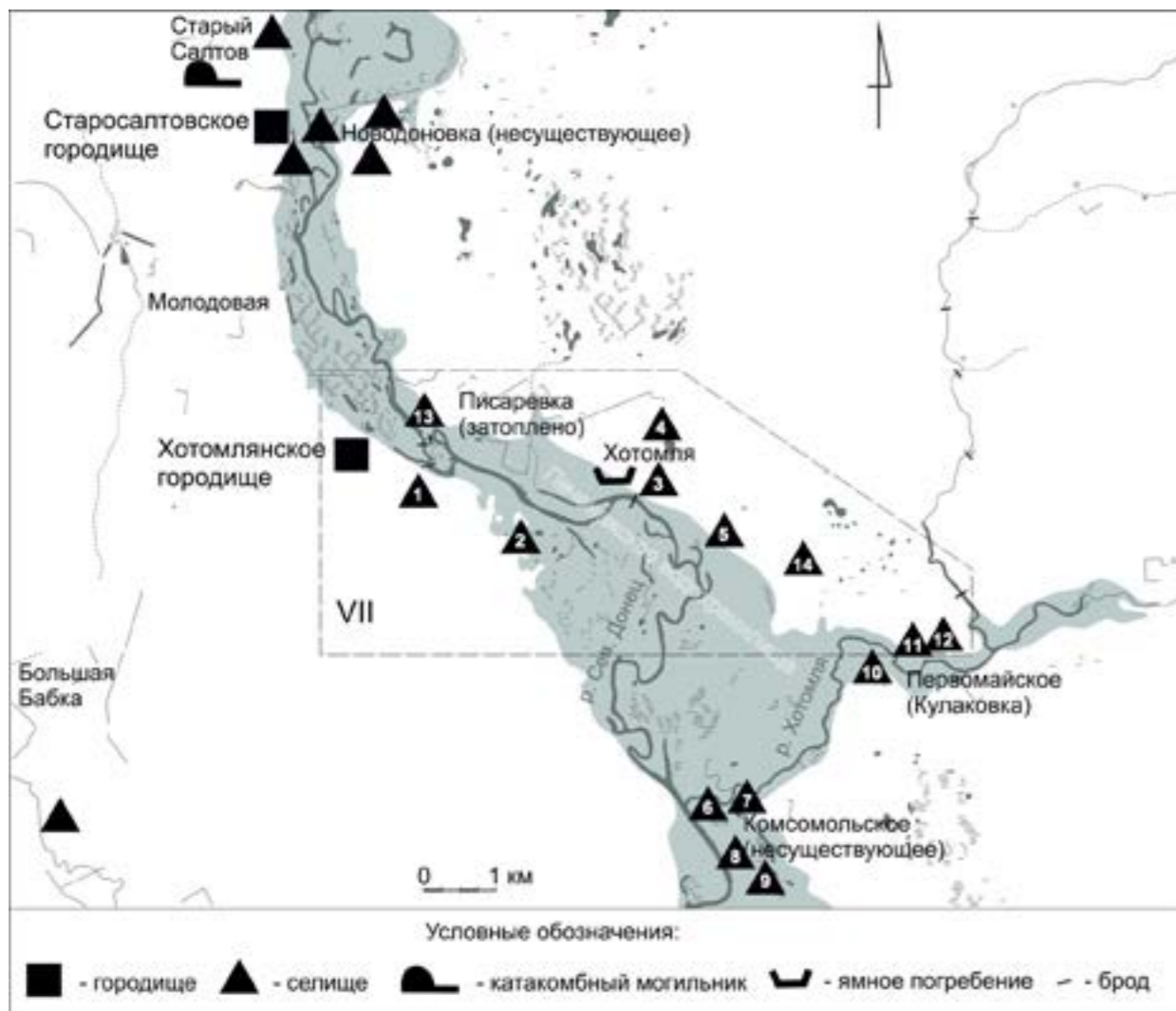

Рис. 1. Карта расположения Хотомлянского городища и «гнезда» салтово-маяцких селищ.

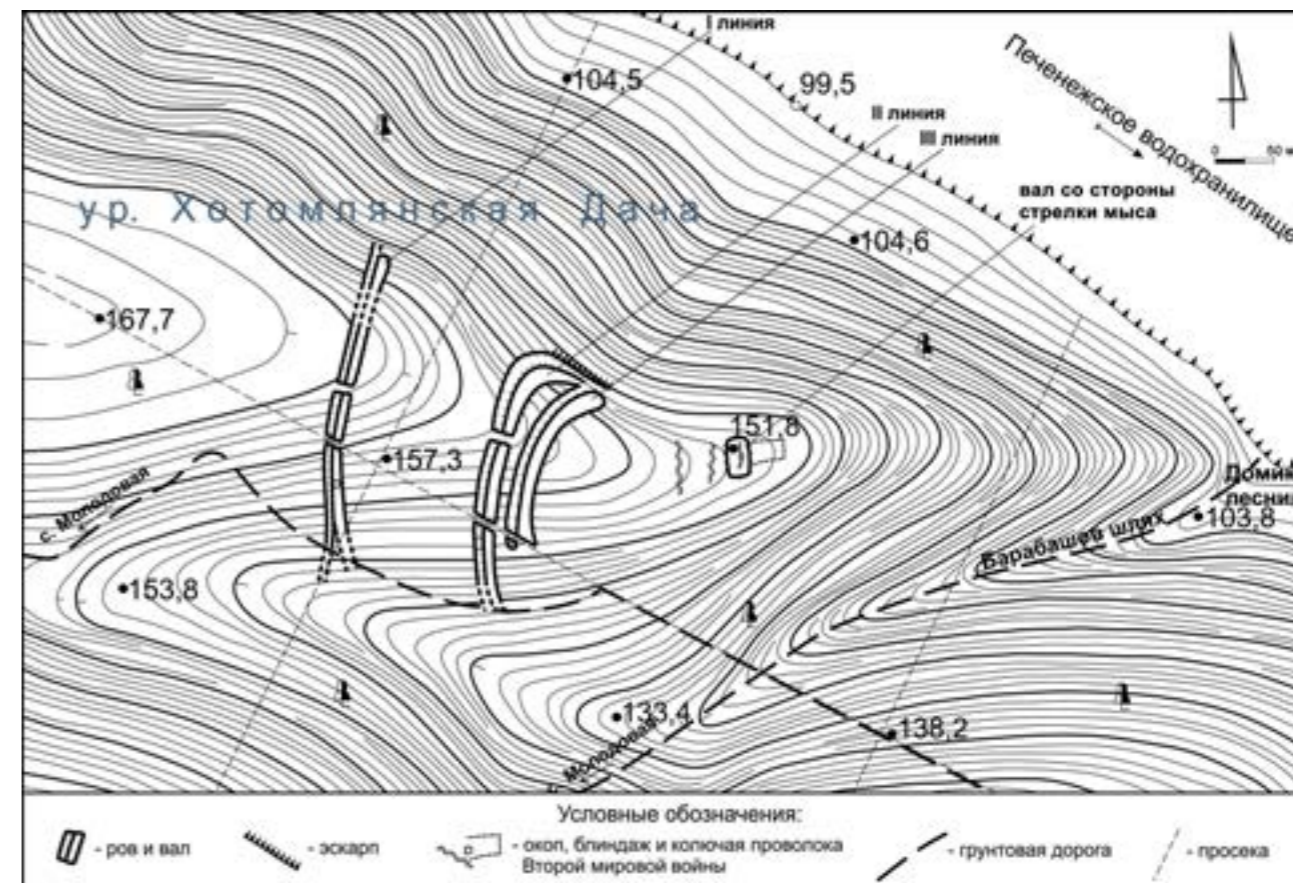

Рис. 3. План Хотомлянского городища.

Рис. 2. Хотомлянское городище. Вид с левого берега Северского Донца (с севера). Фото А.В. Крыганова 1987 г.

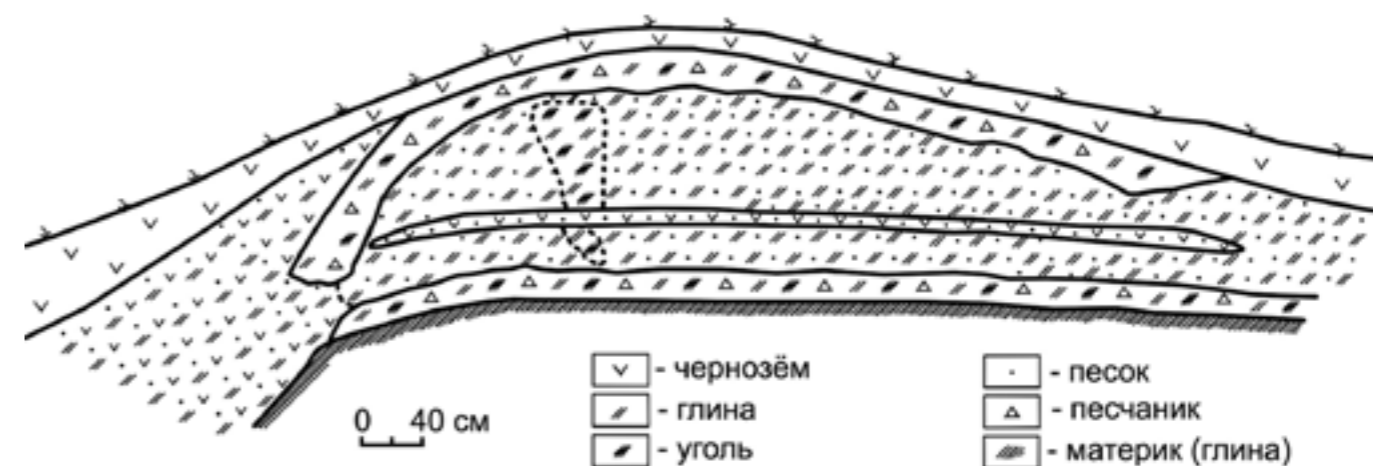

Рис. 4. Стратиграфический разрез второй линии обороны.

В.В. Скирда

Маловідомі польові дослідження В.К. Міхеєва

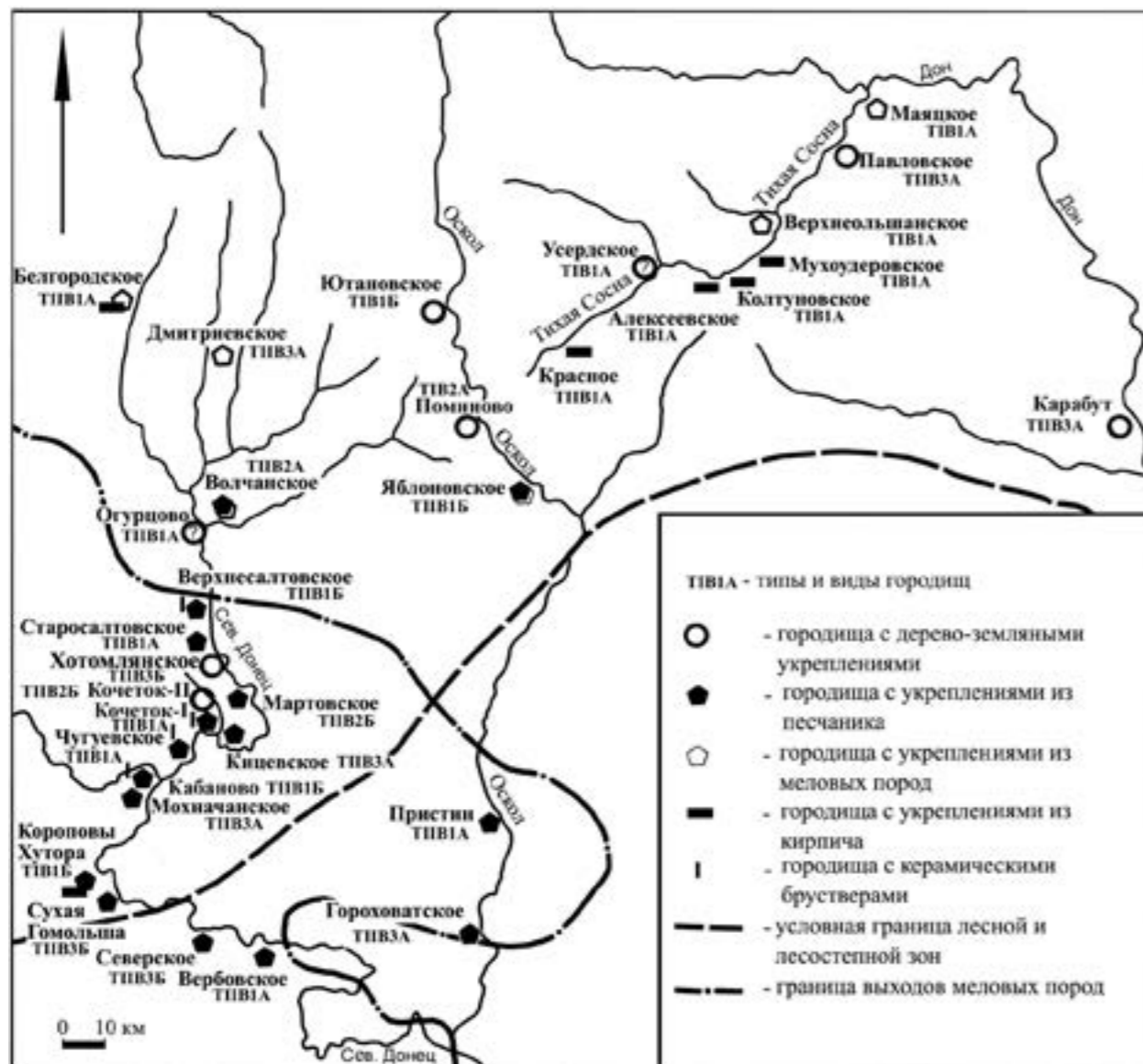

Рис. 5. Карта лесостепных салтово-маяцких городищ.

При згадуванні імя професора Харківського університету Володимира Кузьмича Міхеєва, як археолога, всі одразу ж пригадують такі салтівські пам'ятки, як городище, селище і крем'ячий могильник біля с. Суха Гомільша, ґрунтовий Червоногусарівський та біритуальний Червоногірський могильник на території Харківської області, а також археологічний комплекс біля с. Маяки Донецької області, розкопками яких займався дослідник. Матеріали цих розкопок знайшли своє відображення не лише в наукових публікаціях самого В.К. Міхеєва [1; 2; 3 та ін.], а й у роботах його учнів [4; 5; 6; 7; 8; 9 та ін.] і навіть учнів його учнів [10; 11; 12 та ін.]. Однак не всі матеріали здобуті вченим за його тривалий період польової діяльності були в них представлені. На них ми й акцентуємо увагу.

Перші самостійні археологічні роботи проведені В.К. Міхеєвим, судячи по науковим звітам, відносяться до 1959 року, коли молодий дослідник брав участь у розвідках на берегах р. Сіверського Дінця в зоні затоплення Печенізького водосховища. Невелика група із шести чоловік під керівництвом Д. Я. Телегіна, до складу якої крім В.К. Міхеєва входила відома в майбутньому українська дослідниця І.Ф. Ковальова і незаслужено забутий харківський дослідник Є.В. Пузаков, обстежила ділянку Сіверського Дінця від с. Писарівка до смт. Печеніги. У наслідок цих розвідок було виявлено близько сорока нових археологічних пам'яток від доби неоліту до раннього середньовіччя. Переважна їх більшість відносилася до періоду бронзи та салтівської культури [13;14]. Цілком можливо, що саме значна кількість останніх і відіграла вирішальну роль у виборі пріоритету майбутніх досліджень В.К. Міхеєва, який у студентські роки цікавився передськіфським періодом [15]. Результатом розвідок стало рішення про необхідність провести розкопки селищ бронзового віку Мартова 1 і Новодонівка 2 та салтівського поселення біля с. Петровське, а також додаткові розвідки біля с. Молодова, де, на думку В.К. Міхеєва, міг існувати катакомбний могильник салтівської культури [13, с. 6; 14, с. 30].

1961 року В.К. Міхеєв проводив розвідки, основна мета яких полягала у виявленні нових і підтвердженні існування вже відомих пам'яток салтівської культури. Розвідки, які вів молодий дослідник, здійснювалися за кількома маршрутами: перший включав у себе правий берег р. Оскіл в місці затоплення Червонооскільського водосховища від с. Червоний Оскіл Ізюмського району до с. Гороховатка Борівського району Харківської області, другий – середню течію р. Борова (правий приток Сів. Дінця) від с. Нова-Астрахань до с. Булгаківка Кременецького району Луганської обл. Крім того, були обстежені окремі пам'ятки по берегах річок Вовча, Уди і Харків. У цілому було виявлено 14 нових і підтверджено існування 4 вже відомих пам'яток [16]. Серед салтівських пам'яток, виявлених В.К. Міхеєвим у цей час, на особливу увагу заслуговує ґрунтовий могильник обстежений біля с. Бочкове Вовчанського району [16, с. 2–3]. Результати обстеження городища салтівської культури, відомого з часів написання «Книги Большому Чертежу», дали можливість ученому довести, що його площа значно більша вказаної С.О. Плетньовою [16, с. 6–7].

Окрім розвідок, у 1961 р. В.К. Міхеєв провів невеликі розкопки поблизу с. Заліман Балаклійського району. В наслідок цих робіт було з'ясовано, що ґрунтовий могильник салтівської культури, виявлений М.В. Сібільовим, повністю зруйновано кар'єром [16, с. 17–21].

У 1962 році В.К. Міхеєв продовжив планомірні розвідки в Харківській області по правому берегу Червонооскільського водосховища від с. Гороховатка Борівського району до с. Сенькове Куп'янського району. Дослідник обстежив місцевість навколо городища VIII – X ст. розташованого біля с. Коробови Хутори Зміївського району, на існування якого вказувала С.О. Плетньова. Харківський учений виявив нове селище салтівської культури з потужним культурним шаром поблизу згаданого городища [17, с. 3–6].

Того ж року В.К. Міхеєв проводив розвідки на Донбасі. Серед пам'яток зафіксованих у Донецькій обл. заслуговує на увагу поселення кам'яної доби, виявлене поблизу с. Красне Бахмутського району, де були знайдені крем'яні нуклеуси, скребки і пластини [17, с. 12–13].

Розвідками 1962 р. поблизу с. Фомівка Сватівського району були спростовані дані Д. І. Багалія про наявність навколо нього двох городищ. Натомість поблизу с. Гончарівка того ж району було виявлено й докладно описано чотири майдани й сильно розораний курганний могильник [17, с. 6–9].

У цілому в 1962 році В.К. Міхеєвим було виявлено 12 нових пам'яток. Кількарічні дослідження дали можливість ученому дійти висновку про те, що в середньовіччі середня і нижня течія Сіверського Дінця були заселені більш щільно ніж у нас час [17, с. 14].

Головним місцем дослідження В.К. Міхеєва у 1963-1966 та у 1968 роках був археологічний комплекс поблизу с. Маяки Слов'янського району Донецької обл. [18; 19; 20; 21; 22]. Враховуючи, що основні результати їх знайшли відображення в публікаціях і дисертаційних роботах вченого, ми зупинимось лише на мало відомих фактах. У першу чергу слід зазначити, що початок дослідження городища біля с. Маяки був пов'язаний із питанням визначення його, як літописного міста Балина. Цю версію висловлювали М.В. Сібільов і К. В. Кудряшов, але Б.А. Шрамко після проведення розвідок її спростовував. Розкопки пам'ятки В.К. Міхеєвим у 1963 р. остаточно підтвердили точку зору його вчителя [18, с. 2, 8].

У 1964 р., крім розкопок Маяцького комплексу, В.К. Міхеєв провів розвідки, які дозволили науковцю уточнити місце розташування салтівського городища поблизу с. Сидорова Слов'янського району Донецької обл. Крім того було знято його план і встановлено, що ґрунтовий могильник тієї ж культури поблизу с. Райгородка повністю зруйновано кар'єром [19, с. 2–3].

У 1969 році В.К. Міхеєв розпочав розкопки городища і селища [23, с. 1–15], які поклали початок його багаторічному вивченню археологічного комплексу салтівської культури (кремаційний могильник з 1973 р.) біля с. Суха Гомільша Зміївського району Харківської обл. Роботи на пам'ятці з перервами тривали до 1982 року. На особливу увагу заслуговують рятівні дослідження вченого, проведені восени 1969 року в м. Балаклія. Відомості про їх результати були надруковані в збірці «Археологічні дослідження на Україні 1969 року» [24], але враховуючи, що це видання є майже бібліографічною рідкістю, буде доцільним ще раз згадати про них. Результатом розкопок, у яких, крім експедиції Харківського університету, брали участь співробітники Харківського історичного музею, стало дослідження п'яти зруйнованих господарськими роботами ґрунтових поховань: два з них (№№ 1 і 3) В.К. Міхеєв без вагань відніс до салтівських поховань зливкинського типу, а належність ще двох (№№ 2 і 5), визнав як поховання печенігів [23, с. 15–21].

Цікавим і насиченим був польовий сезон, проведений В.К. Міхеєвим 1970 року, під час якого дослідник проводив як розкопки, так і розвідки. Особливу увагу слід звернути на розкопки, які були нетиповими для вченого. В.К. Міхеєв розкопав один курган із великої курганної групи (кілька десятків курганів різних розмірів) розташованої поблизу с. Дронівка Бахмутського району Донецької обл. Курган заввишки 1,4 м був еліпсоподібним за формою, розміром 28 на 38 м. Під його насипом було виявлено п'ять поховань бронзової доби. Аналіз поховального інвентарю дав можливість В.К. Міхеєву датувати курган кінцем другої чверті II тис. до н. е. і віднести його до розвинутого етапу катакомбної культури [25, с. 15–19].

Вражають і масштаби розвідок 1970 року. Експедиція під керівництвом В.К. Міхеєва обстежила більш ніж 100 кілометрову ділянку правого берега р. Оскіл і Червонооскільського водосховища від с. Тополі Двуречанського району до с. Генове Куп'янського району. Серед значної кількості пам'яток досліджених цього року слід відзначити городище біля с. Пристін Куп'янського району, яке виявив П. Д. Ліберов, але не визначив його культурної належності. В.К. Міхеєв з'ясував, що це городище належало носіям салтівської культури. За результатами обстеження було встановлено, що воно було побудовано з білого вапняку і мало трапецієподібну форму (50 × 90 × 57) і було розділене стіною на західну та східну частини [25, с. 5–11].

У 1970 році були проведені розвідки по берегах р. Сіверський Донець у межах Харківської і Донецької областей. Особлива увага була приділена околицям м. Слов'янгорська Слов'янського району Донецької обл. Розвідки носили суцільний характер і були пов'язані з повідомленнями М.В. Сібільова про наявність на цій території великої кількості городищ, більшість із яких він визнав за слов'янські. У наслідок робіт, В.К. Міхеєвим були ретельно обстежені й інструментально обміряні Татянівське і Святогірське городища, визначені вченим як салтівські [25, с. 11–13].

Зі звіту В.К. Міхеєва за 1970 рік, ми дізнаємося, що десятирічні польові дослідження його експедиції відбувалися згідно з планом кафедри історії давнього світу та археології Харківського університету, основні завдання якого полягали у проведенні розвідок в басейні р. Сіверського Дінця в межах Харківської, Донецької та Луганської областей. Метою дослідника було виявлення нових середньовічних (переважно салтівських) пам'яток і проведення розкопок на найбільш перспективних у науковому відношенні об'єктах, а також на таких, яким загрожує руйнація, або вже руйнуються. Працюючи за цим планом десять років, дослідником було виявлено близько 50-ти нових кочівій, селищ, городищ і могильників салтівської культури. На деяких із них були проведені розкопки [25, с. 1–2].

Єдиним об'єктом розкопок 1971 року В.К. Міхеєва стало Сидорівське городище на території Слов'янського району Донецької області, яке вчений обстежував ще під час розвідок 1964 року. Однією з причин обрання цього городища для дослідження, стало ототожнення його М.В. Сібільовим і К. В. Кудряшовим із літописним містом Сугровом. В.К. Міхеєв зробив детальну зйомку городища і провів розкопки, в результаті яких було з'ясовано, що в даному місці існувало не лише городище і селище, на які вказував Б.А. Шрамком, а й ґрунтовий могильник салтівської культури (було досліджено 11 поховань). В.К. Міхеєвим було відзначено, що після загибелі Сидорівського городища салтівського періоду воно використовувалося в якості стійбища кочівниками (ймовірно половцям) у період Київської Русі. Найраніші відкриття на території пам'ятки були віднесені до бронзової доби, а найпізніші знахідки датовані золотоординським часом [26].

У 1972 році В.К. Міхеєв продовжив досліджувати салтівські городища у Слов'янському районі Донецької області. Після проведення ретельних досліджень на Теплинському городищі, воно було віднесено вченим до типу земляних городищ із земляними валами, укріплених дерев'яними стінами. Після його загибелі там було влаштовано половецький зимник. В.К. Міхеєв висловив припущення, що Теплинське городище могло бути літописною Шаруканню. Розкопаний курган із кенотафом, розташований на східній окраїні городища, на думку дослідника, також належав половцям [27, с. 3–12]. Того ж року вченим були проведені рятівні розвідки в зоні затоплення Великобурлуцького водосховища. На ділянці правого берега р. Великий Бурлук між смт. Великий Бурлук і с. Глушківка В.К. Міхеєв виявив одне селище бронзової доби і три поселення салтівської культури [27, с. 3–12].

Після кількарічної перерви, пов'язаної з планомірними дослідженнями Сухогомольшанського комплексу, в 1978 році В.К. Міхеєв провів розвідки в середній течії Сіверського Дінця з метою перевірки даних про салтівські пам'ятки регіону й стану їх збереженості. Поблизу с. Адамівки Слов'янського району Донецької області вчений знайшов місце зазначене в архіві М.В. Сібільова під 1937 роком як городище. Враховуючи відсутність культурного шару та топографічні умови розташування пам'ятки дали змогу В.К. Міхеєву визначити її як залишки козацької сторожі XVII – XVIII ст. [28, с. 1–2].

Більш цікаві дані розвідок В.К. Міхеєва 1978 року пов'язані з дослідженнями поблизу с. П'ятницького Печенізького району Харківської обл. Спираючись на інформацію про попередні випадкові знахідки в цьому місці й дані розвідки, вчений дійшов висновку про існування тут біритуального могильника другої половини VIII – IX ст. і стійбища салтівського напівкочового населення [28, с. 6–7]. Особливо слід звернути увагу на загальний висновок В.К. Міхеєва, зроблений на підставі аналізу багаторічних досліджень. Він висунув гіпотезу, згідно якої пам'ятки типу Сухої Гомольші (до яких віднесені Тополі, Нова Покрівка, П'ятницьке і Кочеток) «...складають особливу групу пам'яток і можуть бути виділені в окремий варіант салтівської культури, як територіально, так і етнічно» [28, с. 14].

У 1981 році, крім основних розкопок на Сухогомольшанському могильнику, В.К. Міхеєв обстежив незначну ділянку заплави правого берега Сіверського Дінця між селами Суха Гомільша і Нижній Бишкін. Вченим було виявлено два нових селища, на яких були проведені незначні розкопки. Було з'ясовано, що селище Дюна I належало носіям пенківської культури, а Дюна II відносилось до доби бронзи [29, с. 9–11].

У 1983 році Середньовічною археологічною експедицією Харківського університету під

керівництвом В.К. Міхеєв разом із співробітниками Харківського історичного музею були проведені рятівні розкопки Старосалтівського могильника. У результаті цих робіт було виявлено і досліджено шість катакомбних поховань салтівської культури. Серед поховального інвентарю було знайдено два артефакти важливих для визначення часу існування могильника: бронзова фібула IX ст. і монета візантійського імператора Костянтина V. В.К. Міхеєв відмітив дві особливості, які відрізняли Старосалтівський могильник від Верхньосалтівського та Дмитрівського: по-перше, це розташування його не на схилі, а на рівному місці, по-друге – переважання поодиноких поховань над колективними (було враховано й 10 поховань зруйнованих господарськими роботами) [30].

Період із 1984 до 1997 року був пов'язаний із безперервними розкопками В.К. Міхеєва біригального могильника біля с. Червона Гірка (1984 – 1994 рр.) та ґрунтового могильника біля с. Червона Гусарівка (1993 – 1997 рр.) на території Балаклійського району Харківської обл.

Судячи зі звітів, польові сезони 1998 і 1999 років експедиція В.К. Міхеєва займалася розкопками городища поблизу с. Коропови Хутори Зміївського району Харківської обл. Роботи проводилися з метою зняття суперечки з приводу культурної належності городища доби раннього середньовіччя (слов'янське чи салтівське?) [31, с. 3–5]. У 1998 році на городищі були виявлені артефакти скіфського періоду, салтівської культури, доби українського козацтва (переважно кераміка) та була відзначена повна відсутність слов'янських речей. Це дало підстави В.К. Міхеєву датувати середньовічний шар городища VIII – X ст. і віднести його до салтівської культури. Розвідками того ж року було встановлено, що на відстані одного кілометра в північно-східному напрямку від північних укріплень городища розташоване селище з потужним культурним шаром. На думку дослідника воно являлося посадом салтівського городища [31, с. 7–9].

Розкопками 1999 року городища Коропові Хутори були виявлені й фрагменти кераміки бронзової доби, але основний матеріал, у тому числі й з восьми господарських ям, відносився до салтівської культури. Спираючись на власні дворічні розкопки пам'ятки та повідомлення про неї інших дослідників, В.К. Міхеєв визначив, що городище біля с. Коропови Хутори виникло в скіфській час, як укріплення з земляними валами і ровами. В ранньому середньовіччі носії салтівської культури зміцнили верхню площадку городища кам'яною стіною [32].

Не зрозуміло чому, в звітах 1998 – 1999 рр. В.К. Міхеєв зовсім не згадав про розкопки Свято-миклаївського козацького монастиря на території с. Коропови Хутори, хоча їх результати були досить цікавими. Зокрема було розчищено частину стін однієї з церков, які в існували в монастирі, поховання в цегляному склепі тощо.

1999 рік був останнім, коли В.К. Міхеєв проводив археологічні дослідження в якості професора Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Вчений перейшов на роботу до Східноукраїнського філіалу Міжнародного Соломонова університету, де очолив Міжнародний Центр хозарознавства. При цій установі була створена археологічна експедиція, з якою В.К. Міхеєв двічі проводив розкопки.

Перша така експедиція відбулася в 2002 році, коли вченим було досліджено 11 поховань на ґрунтовому могильнику салтівської культури поблизу с. Нетайлівки Вовчанського району Харківської обл. [33, с. 5–11]. Під час проведення розкопок цієї пам'ятки В.К. Міхеєв особливу увагу звернув на її стратиграфію, чого не робили його попередники. Це дало змогу досліднику встановити правило, яким користувалися салтівці, при похованні небіжчиків на Нетайлівському могильнику в ранньому середньовіччі. Враховуючи велику сипучість ґрунту, яму, для полегшення процесу поховання, починали копати більшу за розміром і робили ступінчастою. При цьому сходинок робили на дуже щільному шарі ґрунту темно-коричневого кольору. В.К. Міхеєв вважав, що дослідження пам'ятки за стратиграфією і в подальшому заслуговує на пильну увагу [33, с. 12–13].

Друга експедиція Міжнародного Центру хозарознавства під керівництвом В.К. Міхеєва проводила розкопки поселення салтівської культури поблизу с. П'ятницького Печенізького району Харківської обл. у 2005 році. Це був останній польовий сезон видатного харківського салтознавця. На території поселення було закладено п'ять розкопів загальною площею 170 кв. м, на яких було досліджено 16 господарських ям. Однак, судячи зі звіту, результати цих

розкопок не дали можливість зробити якісь ґрунтовні наукові висновки [34].

Підводячи підсумок, слід відзначити, що спектр археологічних розшуків В.К. Міхеєва за тривалий період польових досліджень (з 1959 до 2005 рр.) за матеріалами його наукових звітів виглядає значно потужнішим, ніж це відображено в публікаціях науковця. Завдяки багаторічним планомірним розвідкам харківським дослідником було виявлено понад шістдесят пам'яток лише салтівської культури у басейні верхньої та середньої течії Сіверського Дінця в межах Харківської, Донецької та Луганської областей. На найбільш інформативних та на тих, що знаходилися під загрозою знищення, він проводив розкопки. Аналіз звітів В.К. Міхеєва доводить, що дослідник у своїх звітах (окрім останнього за 2005 рік), завжди робив важливі висновки й висловлював цікаві наукові гіпотези. До таких слід віднести припущення вченого про можливість виділення в окремий локальний варіант територію розповсюдження пам'яток типу Сухой Гомольші, яке, на нашу думку, є слушним і на сьогоднішній день. Важливо відмітити, що крім розкопок салтівських пам'яток, В.К. Міхеєв досліджував пам'ятки інших археологічних періодів, зокрема, кургани, залишені носіями катакомбної культури та половцями тощо. В цілому треба визнати, що науковий доробок вченого представлений у звітах про його польові дослідження потребує детального вивчення та подальшої публікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міхеєв В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. – Харьков, 1985.
2. Міхеєв В.К. Погребальный обряд Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры // Ранние болгары и чинно-угры в Восточной Европе. – Казань, 1990.
3. Міхеєв В.К. Новый ґрунтовый могильник салтовской культуры в с. Червоная Гусаровка // Древности 1994. – Харьков, 1994.
4. Аксенов В.С., Міхеєв В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII – X вв.». – ХА. – Т. 5. – 2006.
5. Колода В.В. Чёрная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине 1 тыс. н.э. – Харьков, 1999.
6. Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск. – Вып. 4. – 1989.
7. Скирда В.В. Речи фіно-угорского типа Красногирского могильника // АДІУ. – Вып. 7. – Мадяри в Середньому Подніпров'ї. – 2011.
8. Тортика А.А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы. – Харьков, 2006.
9. Любичев М.В. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения Северо-Западной Хазарии в конце VII – начале VIII вв. // Древности 1994. – Харьков, 1994.
10. Квитковский В. Захоронения животных на селище салтово-маяцкой культуры Пятницкое I // Проф. Д-р Борис Борисов ученици и приятели. – Велико Търново, 2016.
11. Лаптев А. Топография и география распространения салтовских кремационных могильников лесостепного Подонцовья // Археология: спадок віків : Матеріали Міжнародної наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених (7 – 8 квітня 2011 р.). – Біла Церква, 2011.
12. Нестеренко М. Технологія виготовлення глиняного посуду салтівського могильника Суха Гомольша // Каразинські читання (історичні науки). – Харків, 2017.
13. Міхеєв В.К. Короткий отчет об археологических разведках Кочетокской археологической экспедиции АН УССР в 1959 г. / НА МА ХНУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1. – Харьков, 1959.
14. Телегин Д.Я., Пузаков Е.В., Міхеєв В.К. Отчет о разведке археологических памятников в зоне строительства Печенежского водохранилища на реке Северском Донце / НА ИА НАНУ. – № 1959/3-а.
15. Міхеєв В.К. Новые памятники передскифского времени в бассейне Северского Донца // Итоговая студенческая конф., посвящ. 88-й годовщине со дня рождения В.И. Ленина: Тез. докл. – Харьков, 1958.
16. Міхеєв В.К. Отчет об археологических разведках и раскопках в 1961 г. / НА ИА НАНУ. – 1961/24-а.
17. Міхеєв В.К. Отчет об археологических разведках в 1962 г. / НА ИА НАНУ. – № 1962/28.
18. Міхеєв В.К. Результаты археологических работ на Маяцком городище в 1963 году / НА ИА НАНУ. – № 1963/23.
19. Міхеєв В.К. Отчет об археологических раскопках поселения у с. Маяки в 1964 г. / НА ИА НАНУ. – № 1964/28.
20. Міхеєв В.К. Отчет об археологических раскопках поселения и могильника у с. Маяки летом 1965 г. / НА ИА НАНУ. – № 1965/18.
21. Міхеєв В.К. Отчет об археологических раскопках у с. Маяки Славянского района Донецкой области / НА ИА НАНУ. – № 1966/80.
22. Міхеєв В.К. Отчет об археологических исследованиях поселения салтовской культуры у с. Маяки

- в 1968 г. / НА ИА НАНУ. – № 1968/48.
23. Михеев В.К. Отчет об археологических раскопках на территории Харьковской области в 1969 г. / НА ИА НАНУ. – № 1969/61.
24. Кадєєва Є.М., Міхеєв В.К. Роботи на Балаклійському могильнику // Археологічні дослідження на Україні 1969 року. – Київ, 1972.
25. Михеев В.К. Отчет о музейных экскурсиях и археологических исследованиях в 1970 г. / НА ИА НАНУ. – № 1970/71.
26. Михеев В.К. Отчет о работе Средневековой археологической экспедиции Харьковского государственного университета в 1971 году / НА ИА НАНУ. – № 1971/76.
27. Михеев В.К. Отчет об археологических разведках и раскопках Средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета за 1962 год / НА ИА НАНУ. – № 1972/79.
28. Михеев В.К. Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1978 году / НА ИА НАНУ. – № 1978/72.
29. Михеев В.К. Отчет Средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета за 1981 год / НА ИА НАНУ. – № 1981/96.
30. Михеев В.К. Отчет о раскопках катакомбного могильника в пос. Старый Салтов Волчанского района Харьковской области / НА ИА НАНУ. – № 1983/171.
31. Михеев В.К. Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского государственного университета в 1998 г. / НА ИА НАНУ. – № 1998/80.
32. Михеев В.К. Отчет о раскопках Средневековой археологической экспедиции Харьковского национального университета и М.В. Н. Каразина за 1999 г. / НА ИА НАНУ. – № 1999/96.
33. Михеев В.К. Отчет об археологических исследованиях экспедиции Международного центра хазароведения Восточноукраинского филиала Международного Соломонова университета в 2002 г. / НА ИА НАНУ. – № 2002/164.
34. Михеев В.К. Отчет об археологических исследованиях экспедиции Международного Центра хазароведения Восточноукраинского филиала Международного Соломонова университета в 2005 г. (поселение у с. Пятницкое, Печенежского района Харьковской обл.) / НА ИА НАНУ. – № 2005/266.

Резюме

Скирда В.В. Малоизвестные полевые исследования В.К. Михеева.

В статті розглядаються та аналізуються результати багаторічних польових археологічних досліджень В.К. Міхеєва. Особлива увага приділяється результатам розвідок та розкопок, які не знайшли свого відображення у наукових публікаціях вченого.

Ключевые слова: розвідки, розкопки, салтівська культура, городище, могильник.

Скирда В.В. Малоизвестные полевые исследования В.К. Михеева.

В статье рассматриваются и анализируются результаты многолетних полевых археологических исследований В.К. Михеева. Особое внимание уделяется результатам разведок и раскопок, которые не нашли своего отображения в научных публикациях ученого.

Ключевые слова: разведки, раскопки, салтовская культура, городище, могильник.

Skirda V.V. Little-known field researches of V.K. Mikheyev.

The author analyzes results of V.K. Mikheyev's long-term field archaeological researches. He pays the special attention to results of investigations and excavation which did not find the display in scientific publications of the scientist.

Key words: investigations, excavation, Saltov culture, ancient settlement, burial ground.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ** – Археологічні відкриття в Україні, Київ
АДІУ – Археологія і давня історія України, Київ
АДУ – Археологічні дослідження в Україні, Київ
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АО – Археологические открытия, Москва
АОН – Археологические открытия на новостройках, Москва
АС – Археологический съезд
БГУ – Белгородский государственный университет
Б. м. и. – без места издания
б/н – без номера.
ВГУ – Воронежский государственный университет.
ВХНУ – Вісник Харківського національного університету.
ДП ОАСУ – дочірнє підприємство охоронна археологічна служба України
ЖМНП – Журнал министерства народного просвещения, Петроград
ИА НАН (IA НАН) – Институт археологии Национальной академии наук, Киев
ИА РАН – Институт археологии Российской академии наук, Москва
ИГАИМК – Известия Государственной академии истории материальной культуры, Ленинград
ИИМК АН СССР – Институт истории материальной культуры Академии наук СССР, Ленинград
КСИА – Краткие сообщения Института археологии, Москва
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры, Москва, Ленинград, Санкт-Петербург
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Симферополь
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва
НА ИА НАНУ – Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины, Киев
НА МА ХНУ – Науковий архів Музею археології Харківського національного університету
НА ХІМ – Науковий архів Харківського Історичного музею
СА – Советская археология, Москва
СДП – сучасна денна поверхня.
СЕЭС – Степи Европы в эпоху средневековья, Донецк
СМАК – Салтово-маяцька археологічна культура, Харьков
СМК – салтово-маяцька культура.
СЭ – Советская этнография, Москва
РА – Российская археология, Москва
ХА – Хазарский альманах, Киев, Харьков, Москва
ХГУ – Харьковский государственный университет, Харьков
ХИМ – Харьковский исторический музей, Харьков
ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа, Ленинград

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АКСЬОНОВ Віктор Степанович – кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова

БУБЕНОК Олег Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Євразійського степу Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України

ГОЛУБЄВ Андрій Михайлович – заступник директора ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» дочірнє підприємство науково-дослідного центру «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

ДІДИК Віктор Васильович – старший науковий співробітник відділу пам'яток археології окремого комунального закладу «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини»

КВІТКОВСЬКИЙ Віктор Ігоревич – викладач кафедри соціально-економічних дисциплін Харківської гуманітарно-педагогічної академії

КОЛОДА Володимир Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, завідувач археологічною лабораторією Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

ЛАПТЄВ Олексій Олексійович – Науковий співробітник відділу пам'яток археології окремого комунального закладу «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини»

СВИСТУН Генадій Євгенович – експерт ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» дочірнє підприємство науково-дослідного центру «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

СКИРДА Валерій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства і археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

ЗМІСТ

<i>В. С. Аксёнов</i> Носители кремационного обряда и этнокультурная обстановка в салтовском лесостепном Подонцовье (втор. пол. VIII – нач. IX вв.)	6
<i>О. Б. Бубенок</i> Болгары Подонья в хазарский период по данным письменных источников.....	18
<i>А. М. Голубев</i> Салтово-маяцкий кремаційний могильник біля с. Бабчанка на Харківщині	30
<i>В. В. Дідик.</i> Платівчаті прикраси Коропівського скарбу: збережена традиція або самостійний етап розвитку примітивного ювелірного промислу.....	42
<i>В. І. Квітковський</i> Ритуальні комплекси салтово-маяцького селища П'ятницьке I	52
<i>В. В. Колода</i> Новое салтовское поселение с кремационным погребением в округе городища Мохнач.....	71
<i>А. А. Лаптев, В. С. Аксёнов</i> Погребения с «оболом мертвых» на Бочковском могильнике салтово-маяцкой культуры (по материалам раскопок 2014 г.)	80
<i>Г. Е. Свистун</i> Хотомлянское городище и его округа в салтово-маяцкое время	98
<i>В. В. Скирда</i> Маловідомі польові дослідження В.К. Міхеєва	109

Наукове видання

В.К. Міхеєв.
Учні та послідовники
до 80-річчя з дня народження.

Українською, російською мовами

Відповідальні за випуск В.С. Аксьонов, В.В. Колода
дизайн обкладинки
комп'ютерна верстання
коректор

Підписано до друку
Формат Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура Ум. друк. арк. Наклад

Свідоцтво

РА «ІРІС»